

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Історичний факультет
Кафедра історії та археології

Н.О. РИЖЕВА, К.В. ГОРБЕНКО, В.В. КУЗОВКОВ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

***НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ***

Миколаїв
2019

УДК 94 (100) / 05
ББК 63. 3 (0) 3
Р 32

Рецензенти: О.П. Тригуб, д. і. н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету ім. Петра Могили;
І.В. Піструіл, к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки, Південноукраїнський педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського (протокол
№19 від 28.05. 2019 р.).

Рижева Н.О., Горбенко К.В., Кузовков В.В.

Р 32 Історія Стародавнього Сходу : навчально-методичний посібник для студентів закладів вищої освіти / Н. О. Рижева, К. В. Горбенко, В.В. Кузовков. – Миколаїв , 2019. – 247 с.

ISBN

Навчально-методичний посібник побудовано за стандартами кредитно-трансферної системи організації навчального процесу. Посібник містить навчально-методичний матеріал з курсу «Історія Стародавнього світу» і включають теми, присвячені історії цивілізацій Стародавнього Сходу. Структурно посібник складається з передмови, шести тем, питань для закріплення навчального матеріалу, тем реферативних робіт, питань та тестів для підсумкового контролю, хронологічної таблиці, термінологічного словника, довідникових матеріалів, бібліографії.

Для студентів спеціальностей 032 Історія та археологія і 014.03 Середня освіта (історія) вищих закладів освіти, викладачів, вчителів історії загальноосвітніх шкіл та всіх, хто цікавиться історією.

УДК 94 (100) / 05
ББК 63. 3 (0) 3

© Рижева Н.О., 2019
© Горбенко К.В., 2019
© Кузовков, 2019

ISBN

ЗМІСТ

Передмова	5
ТЕМА 1.	
Народи Родючого півмісяця в IX – III тис. до н.е.	
Месопотамія в III тис. до н.е.	14
ТЕМА 2.	
Месопотамія в II – I тис. до н.е.	49
ТЕМА 3.	
Давній Єгипет	92
ТЕМА 4.	
Східне Середземномор'я, Мала Азія і Іран у III – I тис. до н.е.	139
Тема 5.	
Цивілізація і держави Стародавньої Індії	156
ТЕМА 6.	
Цивілізація і держави Стародавнього Китаю	161

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Методичні рекомендації до виконання реферативних робіт _____ 170

Додаток 2.

Контрольно-тестові завдання _____ 177

Додаток 3.

Контрольні питання _____ 184

Додаток 4.

Термінологічний словник _____ 188

Додаток 5.

Хронологія _____ 198

Додаток 6.

Довідникові матеріали _____ 212

Династії

Бібліографія _____ 225

ПЕРЕДМОВА

Історія Стародавнього Сходу є складовою частиною всесвітньої історії. Вона розкриває загальні риси виникнення та розвитку стародавніх цивілізацій Сходу. Історія Стародавнього Сходу визначається закономірностями виникнення і формування перших в історії людства цивілізацій. Її вивчення спирається на методологічні принципи, які визначають науковий підхід до історико-аналітичного визначення стародавніх цивілізацій Сходу та застосування методів порівняльного аналізу історичного розвитку, що дає змогу визначати як загальні риси історичних процесів, так і їх особливості.

Мета вивчення історії стародавнього Сходу полягає у розкритті основних етапів становлення та розвитку стародавніх цивілізацій, аналізу їх економічних, соціальних, політичних та культурних особливостей. Виховуванні у студентів почуття поваги до різних етнокультурних спільнот.

Завдання вивчення історії стародавнього Сходу полягають у розгляді історичних передумов виникнення перших цивілізацій, а також поглибленні знань студентів про далеке минуле людства, розгляд характерних рис стародавніх суспільств та засвоєння головних понять та термінів.

Історія Стародавнього Сходу вивчається згідно з існуючою періодизацією країн та регіонів Стародавнього Сходу (Месопотамії, Малої Азії, Фінікії, Палестини, Єгипту, Мідії, Ассирії, Урарту, Персії, Індії, Китаю):

- епоха ранньої давнини;
- епоха розквіту;
- епоха пізньої давнини та занепаду.

Об'єктами дослідження історії Стародавнього Сходу є:

- Формування стародавніх суспільств та його структур;
- Розвиток приватної власності, політичної влади та держави.
- Становлення соціально-економічних та культурних особливостей східних цивілізацій.
- Причини занепаду цивілізацій Стародавнього Сходу.

В основу концепції історії Стародавнього Сходу покладені історико-природні передумови виникнення суспільства та перших у світі цивілізацій, що передували елліністичній і християнській.

Одночасно в процесі вивчення тем з історії Стародавнього Сходу звертається увага як на загальні риси формування давньосхідних суспільств, так і на особливості кожної країни. В числі тих рис слід відмітити відсутність рабовласницького ладу у тій класичній формі, яка існувала в Стародавній Греції і Римі, хоча ознаки патріархального рабства там мали місце.

Кожній із цих епох властиві свої історично-хронологічні рамки і особливості. При цьому звертається увага на історичну завершеність кожного етапу та історичну закономірність переходу до більш досконалого.

У результаті вивчення тем з історії Стародавнього Сходу студент повинен

- знати:

- характерні риси основних етапів історії стародавніх цивілізацій;
- сучасні концепції історичного розвитку людства;
- основні компоненти та історичні різновиди стародавніх цивілізацій;
- соціально-економічні, політичні та культурні особливості цивілізацій Стародавнього Сходу;
- основні історичні події та дати;
- взаємозв'язок і взаємодію історії з релігією, міфологією, культурою;
- закономірність виникнення та розвитку давніх цивілізацій Сходу;
- основні компоненти давніх цивілізацій Сходу;
- основні історичні джерела.

- уміти:

- формувати власну позицію щодо історичних фактів та подій;
- розрізняти специфічні риси розвитку первісного суспільства на різних етапах;

- працювати з історичними джерелами;
- аналізувати історичні джерела;
- аналізувати історичні факти та події;
- порівнювати історіографічні підходи різних історичних шкіл;
- працювати з історичною картою.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

Критичність та самокритичність. Використовувати наукові термінами та поняття, формулювати задачі, збирати дані, аналізувати їх та пропонувати рішення.

Працювати з іншими. В мультидисциплінарному та мультинаціональному середовищі.

Набуття і розвиток здатності:

- володіння вітчизняною та світовою культурною спадщиною, культурою міжособистісних стосунків, дотримання принципів толерантності;
- аналізувати та оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати методи самовиховання, орієнтовані на загальнолюдські цінності;
- застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії;
- відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства;
- застосовувати методи самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей, для розробки й реалізації стратегій і моделей поведінки та кар'єри;
- опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття;
- орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства;

□ використовувати інформаційно-комунікаційні технології та відповідні засоби для виконання особистісних, професійних і суспільно значущих завдань;
 продуктивно співпрацювати з партнерами у групі та команді, виконувати різні ролі та функції у колективі.

II. Фахові:

Базові загальні знання. Володіти базовими загальними знаннями, а саме: історичні події сьогодення та знання світової хронології.

Застосування знань на практиці. Використовувати фонову інформацію та інформаційно-пошукові навички для формування послідовної дискусії навколо історичної задачі.

Бути обізнаними та обговорювати **поточний стан** історичних досліджень.

Знати **зв'язок між** проблемами сьогодення та минулого.

Знати **загальні історичні основи** (діахронічний аспект) минулого.

Володіти **спеціальними знаннями з хронології** та історико-географічної інтерпретації колонізації, деколонізації, сучасності, постмодернізму та глобалізації.

Здатність знаходити та використовувати інформацію з різних джерел (електронних, письмових, архівних та усних) згідно з задачею, формуючи цю інформацію критично в обґрунтовану розповідь.

Здатність використовувати відповідну термінологію та способи вираження дисципліни в усній та письмовій формах рідною чи іноземною мовами.

Набуття і розвиток здатності:

□ розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретних історичних умовах певного часу;

□ зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії;

□ використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу.

- співвідносити розвиток історичних явищ і процесів з географічним положенням країн та природними умовами;
- користуючись картою, визначати причини та наслідки історичних подій, процесів, основні тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них України, пов'язані з геополітичними чинниками і факторами навколишнього середовища;
- характеризувати, спираючись на карту, історичний процес та його регіональні особливості.
- критично аналізувати й оцінювати історичні джерела, виявляти тенденційну інформацію та пояснювати її необ'єктивність;
- оцінювати, порівнювати, пояснювати факти і явища дійсності на основі інформації, отриманої з різних джерел знань;
- розрізняти інші погляди, визнавати та сприймати цю різноманітність;
- розповідати про історичні події та явища й описувати їх;
- брати участь у дискусії, аргументувати, посилаючись на джерело, власну позицію.
- складати різні типи планів, формулювати доречні питання до історичних текстів;
- готувати аналітичні доповіді, реферати, складати тези, розгорнутий та опорний конспекти й будувати відповідь на цій основі;
- надавати усну та письмову історичну характеристику подіям, явищам, видатним діячам;
- висловлювати власну думку, формулювати й захищати власну позицію під час усної та письмової дискусій;
- визначати роль людського фактора в історії, давати всебічну характеристику історичних особистостей, розкривати внутрішні мотиви їхніх дій, створювати політичні й історичні портрети;
- визначати причини, сутність, наслідки та значення історичних явищ і подій;

□ виявляти суперечності в позиціях, різні інтереси, потреби соціальних груп і окремих осіб та їх роль в історичному процесі, тенденції й напрями історичного розвитку.

Вивчення історії Стародавнього Сходу передбачається у межах курсу «Історія Стародавнього світу» і передбачає використання різних форм навчальної діяльності, зокрема аудиторні заняття (лекції та семінари), самостійну роботу студентів, контрольні заходи та елементи науково-дослідної роботи (реферати, доповіді та повідомлення).

Самостійна робота студентів має такі складові, як самостійна підготовка до аудиторних занять та заходів контролю, а також науково – дослідна робота (реферати, рецензії).

Поряд з традиційними видами аудиторних занять, планується виконання індивідуальної аудиторної роботи під керівництвом викладача, коли проводиться колективне або індивідуальне консультування студентів та контроль виконання самостійної роботи.

Тематичний план дисципліни «Історія Стародавнього Світу» представляє структуру навчального курсу за змістом та видами навчальної діяльності, яка включає теми з історії Стародавнього Світу, об'єднані в межах відповідних кредитів. Кожен з кредитів має свої форми контролю у вигляді роботи студентів на семінарах та завдань самостійної роботи, виконання яких передбачається в письмовому вигляді з наступним захистом.

Система оцінювання дозволяє врахувати, як поточну підготовку студентів до аудиторних занять, так і визначити рівень засвоєння навчального матеріалу окремого кредиту. Підсумкова (екзаменаційна) оцінка виставляється як сума балів, отриманих за кожним кредитом та балів, отриманих на семестровому екзамені.

Основними формами перевірки і контролю знань та умінь студентів – істориків є написання рефератів, виконання контрольних робіт та тестових завдань, самостійна робота з історичними картами та джерелами, робота із

різними словниками, довідниками, науковими працями та статтями відомих дослідників.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ КОНТРОЛЮ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Комплексна діагностика знань, умінь та навичок студентів з курсу *«Історія Стародавнього Сходу»* здійснюється на основі результатів проведення поточного та підсумкового контролю знань.

Об'єктом рейтингового оцінювання знань студентів є програмний матеріал дисципліни, засвоєння якого перевіряється під час контролю.

Завданням поточного контролю є систематична перевірка розуміння та засвоєння програмного матеріалу, виконання практичних робіт, умінь самостійно опрацьовувати джерела, розв'язувати тести, складати конспект, виконувати реферати, здатності публічно чи письмово представляти певний матеріал.

Завданням підсумкового контролю (іспиту) є підсумкова перевірка глибини засвоєння студентами програмного матеріалу дисципліни, логіки та взаємозв'язків між окремими її розділами, здатності творчого використання набутих знань, уміння сформулювати своє ставлення до певної проблеми, що впливає із змісту дисципліни тощо.

Критерії оцінювання:

а) усних відповідей:

- повнота розкриття питання;
- логіка викладу, культура мовлення;
- використання основної та додаткової літератури (підручників, навчальних посібників, журналів, інших періодичних видань тощо);
- аналітичні міркування, уміння робити порівняння, висновки;
- упевненість, емоційність та аргументованість.

б) письмових завдань:

- повнота розкриття питання;
- цілісність, систематичність, логічна послідовність, уміння формулювати висновки;

- акуратність оформлення письмової роботи;
- підготовка матеріалу за допомогою комп'ютерної техніки, різних технічних засобів (слайдів, приладів, схем тощо).

Для визначення ступеня оволодіння навчальним матеріалом із подальшим його оцінюванням застосовуються наступні рівні.

Високий рівень (відмінно). Студент вільно володіє навчальним матеріалом на підставі вивченої основної та додаткової літератури, аргументовано висловлює свої думки, виявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань у процесі виконання самостійної роботи.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, аргументовано висловлює свої думки, однак не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків.

Достатній рівень (добре). Студент володіє певним обсягом навчального матеріалу, здатний його аналізувати, але не має достатніх знань та вмінь для формулювання власних висновків, допускає несуттєві неточності.

Задовільний рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або володіє частиною навчального матеріалу, уміє використовувати знання у стандартних ситуаціях.

Низький рівень (задовільно). Студент володіє навчальним матеріалом поверхнево й фрагментарно, допускає значні неточності.

Незадовільний рівень. Студент не володіє навчальним матеріалом.

Вивчення історії Стародавнього Сходу є важливою складовою сучасної фахової підготовки студента-історика. У цьому процесі формуються не тільки сума знань з періоду існування цивілізацій Стародавньої Сходу, але й фундаментальні світоглядні позиції майбутнього історика, включаючи полікультурну компетентність, толерантність та повагу до культури різних народів.

Сьогодні, в час швидкого розвитку історичних досліджень, як в Україні, так і за кордоном, важливим завданням викладача стає своєчасний аналіз надбань

сучасної світової науки у викладанні навчального матеріалу з врахуванням альтернативних точок зору. Саме це завдання вирішує запропонований навчально-методичний посібник.

Хронологічні межі посібника охоплюють період від зародження цивілізацій Стародавнього Сходу Греції (III тис. до н.е.) до їх занепаду та гибелі (середина IV – VI ст. н.е.).

Автори посібника представили ключові процеси та головні рушійні сили історичного розвитку людства у період давнини, проаналізували процес виникнення, розвитку та загибелі цивілізацій Стародавнього Сходу. Структурно посібник складається з передмови, шести тем, питань та тестів підсумкового контролю, хронологічної таблиці, термінологічного словника, бібліографії, довідникових матеріалів.

ТЕМА 1

НАРОДИ РОДЮЧОГО ПІВМІСЯЦЯ В ІХ – І ПОЛ. ІІІ ТИС. ДО Н.Е. МЕСОПОТАМІЯ В ІІІ ТИС. ДО Н.Е.

Ключові поняття: предмет, об'єкт, джерела, археологія, історія, історіографія, періодизація, географія, природно-кліматичні умови, Родюча дуга, гармонійні та техногенні суспільства, міська революція, редистрибуція, приватна власність, політична влада, цивілізація, держава, аристократія, міграція, локальні конфлікти, культура, мистецтво, культ предків, релігія. археологія, історія, джерела, географія, природно-кліматичні умови, топоніміка, історіографія, періодизація, хронологія, цивілізація, техногенні суспільства, міська революція, Месопотамія, іригація, політична влада, міста-держави, цар, Протописемна епоха, Ранньодинастичний період, деспотія, культура, мистецтво, писемність, релігія.

Короткий зміст. Загальна ситуація в Стародавньому світі. Країни, народи, поселення. Єрихон в ІХ – VII тис. Структура міста. Населення. Культ предків. Храми. Ремесло. Воєнна справа. Інші міста ойкумени. Печатки як символ власності. Відмінності в розвитку окремих районів Родючої дуги. Поява розписної кераміки. Локальні конфлікти та міграції. Родюча дуга в кін. VI – V тис. Печатки, як символ власності. Відмінності в розвитку окремих районів Східної ойкумени. Поява розписної кераміки. Локальні конфлікти. Родюча дуга в кін. V—IV тис. Відкриття металів. Виникнення шумерської цивілізації. Етнічна ситуація на території Родючої дуги. Типи міст-держав. Храми та релігійне життя. Царські гробниці. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Укрупнення техногенних спільнот на початку III тис.. Виникнення писемності. Міграції III тис. до н.е. Фінікія. Північна Сирія – Алалах, Ебла, Бібл і Угаріт. Населення Месопотамії. Прототигриди та протоєвфратци. Області Месопотамії. Мала Азія. Закавказзя. Райони Близького Сходу. Мегіддо та інші міста Близького Сходу. Торгівельні шляхи. Фінікійські торговці. Становлення царської влади. Хуррити, амореї (амурру).

Населення Південної Месопотамії. Характеристика джерел. Протописемна епоха (2900 – 2750). Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Форми компенсації праці – пайок, наділ. Соціальна структура. Політичне життя (царська влада, рада старійшин, народні збори, воєнно-політичне протистояння між містами-державами). Ранній династичний період: РДП I (2750 – 2600); РДП II (2600 – 2500); РДП III (2500 – 2310). Організація верховної влади. Господарство та побут

населення. Общини, храмові та державні землі. Соціальна структура. Торгівля. Тамкари. Ремесло. Військо. Міста-держави. Правління царів раннього династичного періоду: Енентарзі (XXV – поч. XXIV ст.), Уруинимгіні (2318 – 2310) та Лугальзагесі (кін. XXIV ст.). Месопотамські деспотії в II пол. III тис. Сутність деспотії. Структура влади та управління. Виникнення професійного війська. Правління Саргона Давнього (2316 – 2261). Господарство. Соціальна структура. Нащадки Саргона (саргоніди). Структура влади та управління. Господарство. Соціальна структура. Правління Рімуша та Маніштушу (2260 – 2237). Правління Нарам – Суена (2236 – 2200). Навала Кутієв (прибл. 2200). Правління Гудеа (II пол. XXII ст.). III династія Ура – правління Утухенгаля (II пол. XXII ст.) та Ур – Намму (2111 – 2094). Архіви. Структура влади та управління. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, міста). Соціальна структура.

Регіоном, де виникли перші цивілізації є Близький Схід. До нього традиційно відносять землі, розташовані між Індійським океаном, Середземним, Чорним і Каспійським морями, а також Єгипет. Азіатські землі Близького Сходу часто називають Передньою Азією. Цей регіон освоювався первісною людиною тривалий час і нерівномірно. На розселення тут людини впливали різні чинники, зокрема природні умови та зміни клімату. Так, значна частина Аравійського півострова, яка зараз зайнята пустелями, до IV тис. до н. е. входила до зони степів.

У добу неоліту особливу роль на Близькому Сході відіграв **Родючий півмісяць**. Цей регіон, відокремлений на початку XX ст. сходознавцем Д.Г. Брестедом, уявляв собою полосу земель, що протягнулась від Палестини, через Ліван, Сирію до Північної Месопотамії (суч. Північний Ірак), і далі долиною р. Тигр на південний схід до впадіння р. Діяли. Саме тут розташовувались ключові ранні осередки землеробства, що виникли на Близькому Сході. До «рогів» півмісяця примикають долина Нілу і Південна Месопотамія (землі між нижніми течіями річок Євфрату та Тигру). Ці регіону пізніше стали центрами найдавніших місцевих цивілізацій (давньоєгипетської і давньомесопотамської), однак землеробство стало основою економіки місцевого населення пізніше, ніж на теренах півмісяця.

Перші спроби одомашнення рослин (зернових) на Близькому Сході пов'язують з мешканцями **натуфійської культури**, які жили на теренах Сирії та Палестини у XIII – X тис. до н.е. Натуфійці будували стаціонарні поселення, займались мисливством, використовуючи собак.

Натуфійську культуру відносять до культур епіпалеоліту (мезоліту). Схожі, але трохи пізніші за часом, культури зустрічаються і в інших частинах Близького Сходу, зокрема Курдистані (сучасний Півн. Ірак).

Більш характерними нові риси господарювання (використання злаків та одомашнених тварин) розповсюджуються у регіоні у добу неоліту. Відомою пам'ятка цієї доби – поселення **Ієрихон** (Палестина) – свого часу викликало справжню наукову сенсацію. Відкритий археологом К.М. Кеньоном у 50-х роках XX ст., Ієрихон, що виник у VIII тис. до н.е., мав систему кам'яних укріплень, найдавніших з відомих на сьогодні, а також кам'яну вежу культового призначення висотою близько 8 м. Площина укріпленого поселення складала близько 2,5 га, при населенні не менше 2 тис. мешканців.

Вважається, що культура Ієрихона та інших поселень Палестини доби неоліту склалась на основі натуфійської. Наявність кам'яних укріплень свідчить про напружені стосунки між людськими спільнотами, що мешкали по сусідству. Мешканці Ієрихону використовували знаряддя з кістки й каменя. Не знайомі з керамікою, свій посуд вони виготовляли також з каменю. З глини виробляли поховальні маски, які надягались на череп небіжчика і свідчили про наявність у місцевого населення складних уявлень про потойбічний світ. Основу економіки складала землеробство й скотарство, однак мисливство продовжувало відігравати значну роль. Жителі поселення на перших порах займались збиранням диких ячменя й пшениці, але невдовзі почали їх вирощувати, а також одомашнили козу.

Крім Палестини, значним осередком нової економіки у регіоні вважається Мала Азія. Ще у VIII – першій половині VII тис. до н. е. місцеве населення займалось, як збиранням диких злаків, так і розпочало їх вирощувати. Ця частина Близького Сходу вважається батьківщиною одомашнених пшениці (полби) і ячменю.

До середини VII тис. до н.е. поблизу суч. м. Конія, у центральній частині Малої Азії (Анатолії) склалась яскрава культури осілих землеробів – **Чатал-Хююк**, названа по місту знаходження центрального найбільшого поселення, відкритого археологом Дж. Меллаартом.

Чатал-Хююк мав площину близько 12 га. Його архітектуру представляли глинобитні житла, які тісно примикали одне до одного. Посеред жител розташовувались невеликі родинні святилища, які складали близько чверті усіх споруд.

Населення Чатал-Хююка вирощувало 14 видів рослин, серед яких пшениця, ячмінь та горох, розводило кіз і овець. Знаряддя праці вироблялись з каміння, кістки і вулканічного скла (обсидіану), гострі краї якого робили його гарною сировиною для зброї (наконечників списів, стріл та кинжалів).

На відміну від Ієрихону, на Чатал-Хююці вже використовували керамічний посуд й метал. Останній слугував сировиною для прикрас і не використовувався для знарядь праці. Значна кількість посуду виготовлялась з деревини. Характерною рисою культури Чатал-Хююк вважається поява ложок, які вироблялись з кістки. Цей столовий прилад свідчив про зміни у кулінарних вподобаннях. Замість м'яса, приготовленого на кострі або вугілля, у їжу все більше вживали каш.

Про суспільний устрій і світогляд мешканців Анатолії відомо відносно небагато. Поряд з давніми мисливськими віруваннями тут з'являється культ богині-матері («великої матері»). Він знаходить відображення у глиняних фігурках, що зображують жінку, що символізує джерело життя. Жіночі поховання з'являються у святилищах, а жінки, можливо, виконують функції жриць. Усе це є світоглядними атрибутами тогочасних землеробських спільнот і свідчить про високе становище жінки у суспільстві.

Неолітичні культури Палестини і Малої Азії (Анатолії) вважається яскравішими, але не єдиними на Близькому Сході. У VII тис. до н.е. у горах Загроса (зараз Іракський Курдістан і Західний Іран) існувала **культура Джармо**.

Окремі осередки землеробських культур з'являються на теренах сучасного Ірану, Туркменістану та регіону Закавказзя.

Подальший розвиток землеробської культури Малої Азії отримали у VI тис. до н.е.. Крім агломерації поселень Чатал-Хююку, значного прогресу досягло населення **Хаджилара** (Південно-Західна Анатолія) та **Мерсіна** (Кілікія). Характерною рисою цього етапу стає поява розписної кераміки, що свідчить о появи професійного гончарства. Це свідчить про відділення ремесла від землеробства і скотарства, тобто про поглиблення розподілу праці у межах людського суспільства.

Технологічний та суспільний прогрес досягнутий людськими спільнотами Родючого півмісяця протягом XIII – VI тис. заклав міцний фундамент, на якому виникли великі цивілізації Близького. Однак для їх виникнення потрібні були такі елементи, як іригаційне землеробство і писемність. Вони з'являються пізніше на теренах Південної Месопотамії та долини Нілу. Надалі ми спробуємо відповісти на питання, яким чином сформувалась давньомесопотамська цивілізація та прослідити її перші кроки.

Месопотамія.

Природні умови.

Однією з колисок світової цивілізації вважається рівнина в басейні Тигра і Євфрату від Персидської затоки на Півдні до Верхнього Євфрату на Півночі, яку називають Міжріччям. Давні греки з елліністичної доби, а точніше з III – II ст. до н.е. розпочали називати цей регіон Месопотамією. Ця назва часто використовується зараз, як назва відомого цивілізаційного регіону – Давньої Месопотамії.

У давнину течія обох річок відрізнялась від сучасної. Як що зараз вони зливаються у єдину ріку Шатт-ель-Араб, то під час виникнення цивілізації впадали у Персидську затоку окремо, самотійними руслами. Месопотамія на рівні сучасного м. Багдад, або давнього Вавилону, поділяється на дві частини – Південну або Нижню та Північну або Верхню.

Нижня Месопотамія називалася Шумером і поділялась також на дві частини: південь, який мав назву Примор'я, або безпосередньо Шумер та північ – Кі-Урі, а з другої половини III ст. до н.е. – Аккад, по назві столиці держави, що тут існувала в ті часи. Держави, які об'єднували цей регіон у другий половині III ст. носили офіційну назву «царство Шумера і Аккада», яка відображала цю географічну традицію. З II тис. до н.е. за цим регіоном закріпилась назва Вавілонія у зв'язку з розквітом нового політичного центру Вавілону.

Верхня Месопотамія уявляла собою степ з пагорбами. Осередки цивілізація тут виникли пізніше вздовж обох річок і іригаційне землеробство не отримало такого розвитку, як на Півдні. У II тис. тут виділяється місто Ашшур, що стає центром Ассирійської держави. Пізніше назва Ассирія закріпилась за значною частиною цього регіону.

Населення Давньої Месопотамії складалось з двох етнічних елементів. Виникнення цивілізації у регіоні пов'язують з шумерами. Цей загадковий народ стоїть окремо, оскільки і сучасна наука не може дати чіткої відповіді стосовно його походження і прослідити родинні зв'язки їх мови. Фактично одночасно з шумерами у регіоні з'являється населення, що розмовляє на семітських мовах. Поступово його чисельність зростає і до II тис. до н.е. шумери асимілюються ним. Однак шумерська мова тривалий час вивчається у школах і вважається мовою релігійного ритуалу та літератури.

Месопотамія сусідить на півночі та сході з гірськими регіонами (Вірменське нагір'я, гори Загрос), а на заході з Аравійським плато. Бідність природних ресурсів у власних землях змушувало населення регіону шукати їх у сусідів, що відображувалось у торгівельній, або військовій експансії. Однак сусідні регіони виступали і джерелом небезпеки, оскільки звідси Месопотамії загрожували нападами гірські та кочові народи. Ці обставини відігравали ключову роль в історії цивілізації Давньої Месопотамії.

Периодизація історії Давньої Месопотамії

1. VI – початок IV тис. до н.е. – Убейдська культура.
2. Більша частина IV тис. до н.е. – культура Урук.
3. Кін. IV тис. до н.е. – доба Джамдет-Наср.
4. Кін. IV тис. до н.е. – XXIV ст. до н.е. – Раннединастійний період.
5. XXIV – XXI ст. до н.е. – Перші централізовані деспотії.
6. XX – поч. XVI ст. до н.е. – Староавілонський період.
7. XVI – XII ст. до н.е. – Середньоавілонський період.
8. XI – VI ст. до н.е. – Новоавілонський період.

Убейдська доба.

Передумови виникнення цивілізації у Месопотамії виникають між XII і VIII тис., коли на Близькому Сході відбувається перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого і місцеве суспільство вступає у добу неоліту. До VII тис. до н.е. землеробство і скотарство стають основними заняттями населення регіону. У ці часи у регіоні послідовно виникає декілька археологічних культур. Зміна однієї культури іншою супроводжується підняттям місцевого населення на новий рівень розвитку технологій.

У VII тис. до н.е. на Півночі Месопотамії отримує розповсюдження **культура Хассуни**. Її характерними рисами є наявність поселень з цегляною архітектурою. Житлові споруди супроводжуються коморами, де зберігається продукція, вироблена великим колективом родичів. Її поступово змінюють **культура Самарра** (друга половина VII тис. до н.е.) і **культура Халафа** (VI тис. до н. е.).

Початок формування цивілізації у Південній Месопотамії часто відраховують від культури Убайд (або Убайт), період існування якої охоплює часи з VI до початку IV тис. до н.е. Свою назву культура отримала від поселення аль-Убейд на півдні регіону, відкритий у 1919 р. англійським археологом Г.Р. Холлом, а пізніше дослідженим Ч.Л.Вуллі.

Вважається, що убейдська культура виникла у Південній Месопотамії після приходу сюди племен, що мешкали на північ та схід від регіону. Більшість

дослідників вважають носіїв цієї культури дошумерським населенням - субареями. Сліди їх мови збереглися у шумерів в іменах деяких божеств та міфічних істот таких, як Алалу, Забаба, Хумбаба, які отримали назву «**бананових**», оскільки нагадують за вимовою англійське слово «банана». Інколи за мовною ознакою ці племена класифікують як прототигридські, виділяючи їх в окрему групу серед дошумерського населення Месопотамії. Можливо, крім прототигридських, існували ще протоевфратські людські спільноти, однак залишки їх мови не збереглися.

Освоєння Південної Месопотамії відбувалось занадто складно, оскільки переселенцям доводилось займатись землеробством на вузьких смугах землі між болотами та пустелею. Їх угіддя ще не мали постійного зрошування і надавали нерегулярні невеликі врожаї. Жили убайдці в великих поселеннях (протомістах), центрами яких ставали храмові споруди, володіли навичками обробки міді. Однак, не дивлячись на ці здобутки, за рівнем розвитку технологій і суспільних відносин населення культури Убайд все ще можна відносити до спільнот, що жили в умовах первісного ладу.

Культура Урук. У IV тис. більша частина Месопотамії стає зоною розповсюдження культури Урук, названої так по відповідному городищу. Ця культура відрізняється від попередньої (убайдської) стилем кераміки та типом поховань. Однак головна її відмінність – це початок використання господарчих документів.

Перші документи писались **піктографічним знаками**. Найстарішою пам'яткою письма у регіоні вважається табличка з м. Кіш (бл. 3 500 р. до н.е.). Надписи наносились на таблички з сирій глини, які потім обпалювались. Використання глиняних табличок для письма стане традицією, яка переживе занепад давньомесопотамської цивілізації і остаточно забудеться у перші століття нашої ери.

Розвиток культури Урук пов'язаний з приходом нового населення – шумерів. Розташування пробатьківщини останніх залишається на сьогодні предметом дискусій істориків. Досі не виявлено достатньо обставин, щоб

встановити родинні зв'язки шумерської мови з іншими мовами, відомими зараз лінгвістам. Самі шумери вважали, що походили з острова Дальмун (сучасний Бахрейн) у Персидській затоці. Проникнення шумерів носило мирний характер. Вони асимілювали субареїв, перейнявши у них ремісничі й архітектурні традиції.

У добу Урук шумери поділялись на великі громади, центрами яких ставали поселення міського типу (протоміста). Навколо цих великих центрів виникала мережа більш дрібних селищ. У головному поселенні розташовувався храм божества – покровителя громади, який відігравав роль не тільки релігійного, але й господарського центру.

Зростання впливу храмів пов'язане з використання нової технології – іригаційного землеробства. У ті часи у Південній Месопотамії р. Євфрат розділялась на декілька русел – західне, або безпосередньо Євфрат, східне – Ітурунгаль, від якого відходив великий канал І-Ніна-гена, а далі на схід до Персидської затоки впадала р. Тигр. Від цих русел великі громади відводили менші канали, будували водосховища і намагались затримати воду, яку можна використати для кращого зрошування полів. Також проводились роботи по осушенню боліт.

Іригаційні роботи вимагали зусиль значних людських колективів. Вони проводились силами членів громади. Їх керівником а керівною ланкою часто виступав храм, де зберігались надлишки зерна. Результатом застосування іригації стало значне зростання врожаїв, а також чисельності населення у регіоні. Збільшення прибавочного продукту склало умови поглиблення розподілу праці і сприяло розвитку ремесел. У кожній громаді складається правляча еліта на чолі з верховним жерцем (по шумерські ен).

У добу Урук шумери різних громад усвідомлювали етнічну єдність. Дослідники допускають існування шумерського племінного союзу, який об'єднував усі громади навколо релігійного центру у Ніппурі. Союз сприяв розвитку торгівлі Шумеру з сусідніми регіонами, де виникають шумерські колонії.

Наприкінці IV тис. до н.е. з Північної Аравії до Месопотамії приходять групи східних семітів, яких зараз прийнято називати «аккадцями». Частина їх поселилась разом з шумерами у північній частині Шумеру (Південної Месопотамії), де пізніше виникло місто Аккаде. Пізніше, у II тис. до н.е. вони стали складовою частиною нового етносу – вавилонян. Друга частина пройшла далі на схід і зайняла землі на середній течії р. Тигр. Від цієї групи походить народ ассирійців.

Культура Джамдет-Наср. Наприкінці IV тис. до н.е. культуру Урук замінює культура Джамдет-Наср, названа по характерному поселенню, знайденому археологами неподалік від відомого пізніше шумерського міста Кіш. Протягом цього нетривалого періоду поселення міського типу збільшуються у розмірі і перетворюються на центри міст-держав. Це явище отримало назву «міської революції». Збільшення суспільного розшарування знайшло відображення у розповсюдженні циліндричних печаток, які відображали розвиток уявлень шумерів про приватну власність. Піктографічна писемність відходить в минуле. На її базі формується ієрогліфічна писемність – клинопис. Шумери починають обробляти бронзу. Остаточне формування клинопису та прогрес у металообробці стали ознаками закінчення додержавного періоду в історії Давньої Месопотамії.

Клинопис. Писемність шумерів пройшла тривалий шлях розвитку. Дослідники припускають, що певні системи передання інформації могли існувати вже у неолітичних племен Близько Сходу. Так, за американською дослідницею Д. Шмандт-Бессерат вже у VI – V тис. до н.е. окремі племена Передньої Азії передавали повідомлення за допомогою предметів (пучок стріл, як символ оголошення війни), які мали інше безпосереднє призначення. З часом виникає т.з. «предметне письмо», коли у якості звітності почали використовувати фішки з глини і каміння, що мали певне значення. Конічна фішка могла позначати «один кув шин масла», а циліндрична – «одна вівця». У IV тис. до н.е. для фішок роблять глиняні конверти. Щоб дізнатись скільки фішок у кожному конверті їх його треба було розбити. Це робило процедуру передання, зберігання та

використання звітної інформації занадто складною. З часом її спростили, розпочавши просто відтискувати фішки у глині. Таким шляхом з глини створювався документ, який мав форму таблички. Після відтиску фішок глина висушувалась. Зображення предметів за допомогою використання фішок стало одним з шляхів виникнення піктографічного (мальованого) письма.

Першим піктографічним документом у Південній Месопотамії вважається вище згадана табличка з м. Кіш (бл. 3 500 р. до н.е.), зроблена з вапняку. Пізніше з'являються архіви піктографічних господарчих документів. З них до наших часів збереглися три: два у городищі Варка (шумерський Урук) і один у поселенні Джамдед-Наср.

До 2 900 рр. до н.е. на основі піктографічного письма формується ієрогліфічне – клинопис. Вироблення знаків-малюнків на глині – справа довготривала. Ієрогліфи виникли, як спрощене зображення піктограм. Вони наносились на сиру глину боковою частиною тростинної палички і уявляли собою певний предмет, зображений за допомогою клинів. Кожен з ієрогліфів міг позначати і інші поняття, пов'язані з предметом. Так, наприклад, знак, який зображав плуг, міг позначати і плуг, і землероба, і дієслово «орати».

Поступово знаки почали використовуватись не тільки для позначення предметів, але й звуків. Клинопис перетворився на словесно-складову писемність. Так, знак, яким зображувався очерет, використовувався для зображення дієслова «повертати». Обидва слова шумерською звучали однаково («гі»), тільки вимовлялись з різною інтонацією. Також знак, який позначав певне коротке слово, міг позначати частину іншого слова, схожу за звучанням. Читаючий текст, написаний такими знаками, якби вирішував певний логічний ребус і отже й сама система клинописної писемності отримала назву ребусної.

Ранньодинастійний період

У XXVIII ст. в Месопотамії розпочинається Ранньодинастійна доба, характерною відмінністю якою були розвинута система клинописного письма та закінчення формування міст-держав. Виділяють близько 20 номових міст-держав, більша частина з яких розташовувались на теренах Шумеру. Найбільш

впливовими «номами» у Південній Месопотамії були Ур, Урук, Ниппур, Шуруппак, Умма та Лагаш. За межами Південної Месопотамії виділялись міста-держави Марі, розташоване на середньої течії р. Євфрат, Ашшур та Дер, що знаходився на впадінні р. Діяла до р. Тигр і шляху до передгір'я Загросу.

Часто цю добу поділяють на три періоди:

- Ранньодинастійний період I (РДП I) (XXVIII – XXVII ст. до н.е.);
- Ранньодинастійний період II (РДП II) (XXVII – XXVI ст. до н.е.);
- Ранньодинастійний період III (РДП III) (XXVI – XXIV ст. до н.е.).

У Ранньодинастійну добу місто перетворюється на справжній центр політичного, економічного, суспільного та релігійного життя. Там проживає більшість населення і воно домінує над сільською округою. Населення міст зростає і у Ранньодинастійний період III сягає 78 % (порівняно з 24 % у Протописемну добу)¹. Цьому сприяють і жорстокі війни між окремими шумерськими державами, які робили більш небезпечним життя у сільській окрузі.

Роль провідних осередків суспільства виконували храм, палац та великі родини (об'єднання родичів), яким належали значні сільськогосподарчі угіддя.

Храм. Як ми бачили, храми перетворились на центри міських громад, ще у протописемну добу. З середині III тис. до н.е. вони перетворюються на монументальні споруди, які будують у формі східчастих пірамід – зикуратів.

На чолі храмів стояли верховні жерці – ени, або енсі. На початку Ранньодинастійної доби ен вважався і головою міста держави. Його влада обмежувалась органами громадського самоуправління – народними зборами і радами старійшин.

Храми мали значні земельні володіння, яких працювали залежні люди, або раби. Залежні люди отримували від храму земельні наділи, віддаючи частину врожаю, або пайок, який складався з їжі та предметів першої необхідності. До складу храмового господарства входили майстерні, де працювали ремісники, які також отримували пайки за свою роботу. У деяких містах храми утримували військовий загін, який виступав професійною основою міського ополчення. На

¹ Міські поселення, площиною понад 40 га.

службі у храмів знаходились й професійні торгівці – тамкари, які продавали продукцію у сусідніх країнах.

Храмові скарбниці отримували від свого господарства значний дохід, який йшов на потреби релігійного культу та благодійність. Храми допомагали збіднілим членам громад, їх фонди використовувались за надзвичайних обставин – природних катастроф (посух, неврожаїв) та війн. Протягом Ранньодинастійної доби поступово зменшується політична вага храм і укріплюється світська влада, зосереджується навколо палацу правителя.

Палац. Коли у Месопотамії з'являється світська влада, відокремлена від храму з верховним жерцем еном, це питання дискусійне. Вважається, що у деяких містах вона могла існувати, ще у протопісемний період, коли виникають перші невеликі окремі споруди, які археологи вважають резиденціями вождів. У ранньодинастійну добу світська влада набуває більшого впливу і її уособленням стає лугаль («велика людина», тобто цар). Лугалями у Шумері називали військових вождів, які обирались на час ведення військових дій. По мірі того, як загострювались відносини між шумерськими містами-державами, вплив лугалів збільшувався. Їх влада починає передаватися у спадок і стає незалежною від органів громадського самоврядування. Лугаль спирається на загін професійних вояків, вони присвоюють функції ена (енсі) або останні підпорядковуються ним.

Палац мав назву «е-гал» тобто «велике домогосподарство» і розглядався, як господарство правителя. Палацу, як і храму належали земельні володіння, на яких працювали залежні люди. На дохід цього господарства отримувався правитель на його оточення. Правитель намагався збільшити землі палацу за рахунок земель членів громади і, навіть, шляхом приєднання до них храмових земель.

Об'єднання родичів. Більшість населення (можливо до 2/3 від загальної чисельності) належала до великих родин (об'єднань родичів), які колективно володіли землею і до їх складу входили патріархальні раби. Окремі родини різнились за майновим рівнем. Серед них зустрічались, як багаті та впливові, так і ті, що розорювались. Останні часто віддавали власні землі за борги, а своїх членів записували, як залежних людей до храмових та палацових господарств. На

прикладі міста-держави Лагаша, можна стверджувати, що великим родинам належало близько 50 % земельних угідь, у той час, як палац і храми ділили по ¼ решти земельного фонду.

В загалом суспільство ранньодинастійної доби складалось з п'яти груп населення. Верхівку суспільства складала аристократія, до складу якої відносились жерці, царські управлінці та торговці. Другою за значенням групою були особисто вільні члени громади, які мали приватну власність, зокрема землю. Вони приймали участь у роботі органів громадського самоврядування. Нижче знаходився прошарок тих осіб, що знаходились під покровительством храму або палацу і до яких належали ті, хто отримував наділи землі, сплачуючи за це долю врожаю. Четверта група – напівзалежні особи, які працювали на храм або палац в обмін на пайок. Нижчий, п'ятий, шабель складали патріархальні раби та рабині.

У рабство потрапляли часто полонені. Переважну більшість таких рабів складали жінки та підлітки. Дорослих чоловіків, які потрапляли у полон, як правило вбивали, що підтверджується зображеннями.

Основою економіки Південної Месопотамії залишалось сільське господарство. Значну роль у землеробстві продовжувало відігравати вирощування зернових (ячмінь, просо, пшениця, горох, квасоля). Серед нових культур слід відмітити фінікову пальму та виноград. Скотарі вирощували корів, овець, кіз, свиней й віслюків. М'ясо вживали у їжу не часто. Корови використовувались для отримання молокопродуктів, віслюки – у якості транспорту, а вівці надавали вовну. Ремесла досягають вищого рівня спеціалізації, ніж у попередній період. Особливо це стосується архітектури, будівництва, ювелірної справи, зброярства тощо. Нестачу ресурсів міста-держави, яка раніше компенсували завдяки зовнішній торгівлі.

Політична історія ранньодинастійного періоду у загальних рисах виглядає так. У **Ранньодинастійному періоді I (РІД I)** виділяється декілька міст-держав, які зайняли позиції лідерів в окремих частинах Месопотамії. У південній частині Шумеру таку роль відігравав Ур, де правила I династія. Це місто мало найбільше населення, яке сягало 6 тис. осіб. У північній частині Шумеру виділяється ном

Кіш, правителями якого стають представники династії успішних військових ватажків. Вони одними з перших приймають титул лугаль, який позначає характер їх влади, що спирається на військо та незалежна від громади. Серед правителів I династії Кіша особливо виділяється Ен-Мебарagesі, відомий не тільки військовими успіхами. Якщо імена більшості номових правителів цих часів ми знаємо з джерел, написаних набагато пізніше, то згадки про цього царя Кіша з'являються у документах сучасних його правління. За його правління вплив правителів Кіша у Шумері досяг своєї вершини. У майбутньому правителі-завойовники, що претендували на владу над північним Шумером часто приймали титул «цар Кіша» для того, щоб виправдати свою претензію.

Наступник Ен-Мебарagesі Аггі виступив проти Урука, однак був розгромлений правителем цього ному Гільгамешем. Поразка Аггі призвела до втрати Кішем гегемонії, що стало останньою подією політичного життя у Ранньодинастичному періоді I.

Особливістю політичного життя Шумеру у **Ранньодинастичний період II (РДП II)** вважається домінування ному Урук. Гільгамеш – переможець Кіша і засновник I династії Урука – став головним героєм шумерського епосу «Про того, хто все бачив», найпопулярнішої пам'ятки художньої літератури давньомесопотамської цивілізації.

Гільгамеш побудував фортечні мури навколо Урука та змусив сусідні міста визнати свій авторитет. Він прийняв титул «лугаль Країни», підкреслюючи свою владу над усім Шумером. Цей титул продовжували носити його наступники, зберігаючи в межах ному Урук титул ена. Залежні правителі номів носили нижчі за рівнем титули енсі.

Правителям Урука прийшлося вести постійну боротьбу з Еламом, де укріпилась влада династії Авана. Еламіти успішно вторгались до північного Шумеру, де вплив Урука не був сильним і після поразки Кішу не існувало серйозних противників.

У **Ранньодинастійний період III (РДП III)** загострюється боротьба між окремими номами за домінування у Шумері. Послаблюється вплив Урука і на позиції лідерів виходять номи Ур, Лагаш та Умма.

I династія Ура. Месанепада. Гробниці. В Урі до влади прийшла I династія, засновником якої вважається Месанепада. Він на його нащадки носили титули лугалів. Міць їх нома спиралась, як на родючі землеробські угіддя, так і на доходи від торгівлі. Кораблі Ура, побудовані з тростини і обмазані асфальтом, просувались вздовж узбережжя від Персидської затоки до гирла Інду, де розташовувалась країна Мелухха, вивозили звідти золото, сердолік, а також лазурит, який прибував туди з копалин, розташованих на території сучасного Афганістану.

Про могутність лугалів Ура свідчать їх гробниці, досліджені археологами. Найбільш відома серед них – це поховання Пуабі, яку вважають або царицею, або верховною жрицею. Крім багатого поховального інвентарю, гробницю виділяє наявність похованої світи, яка супроводжувала царицю у потойбічний світ. Тривалий час вважалось, що служителі цариці добровільно прийняли смерть, прийнявши отруту, однак згідно останнім дослідженням, їх вбили, нанісши удари по голові.

Панування Ура тривало не довго. Нащадкам Месанепади вдалось підкорити Урук, створивши об'єднану державу, однак інші номи відтіснили її з позицій лідера.

Лагаш. Реформи Урунімгіни. Наприкінці РДП III конкурентом Ура стає Лагаш. Столицею нома тривалий час залишалась місто Нгірсу (Гірсу), а землеробські угіддя зрошувались І-Ніно-геною, рукавом Євфрату, який протікав тут. Про господарське життя цих часів у Лагаші нам відомо краще, ніж у інших номах, оскільки добре збереглися архіви його храмів. Згідно лагашським документам, храмові землі поділялись на три категорії. До першої належали ділянки, які оброблялись працівниками, залежними від храму. Доходи від цих земель направлялись на утримання людей, які складали храмовий персонал та поповнювали резервні фонди храму та міста. Землі другої категорії складали

наділи, що надавались представникам адміністрації храму, храмовим ремісниками, а також військовій дружині. Ці землі склали умовні володіння тих, кому надавались, оскільки їх володарі несли певну службу на користь храму, або громади. До третьої категорії належали землі, які надавались по бажанню усім членам громади на умовах сплати незначної частини врожаю на користь храму.

Крім храмових маєтків, значна частина земель у Лагаші належали великим родинам – колективам родичів, яким належали й патріархальні раби. Окремі володіння отримували й посадові особи, в обмін на службу яку вони несли на користь держави. Поступово розвивалось суспільне розшарування, яке вело до розорення окремих родин і втрати ними власних земель. У Лагаші складався свій прошарок еліти, яка контролювала значні земельні володіння, що вело до зростання суспільної напруги. Правителі нома обмежувались титулом енсі, а титул лугаля отримували тільки на період військових дій. Таким чином, у Лагаші зберігалась залежність верховної влади від органів громадського самоуправління, зокрема народних зборів.

Наприкінці Ранньодинастійного періоду головним конкурентом Лагаша залишався ном Умма. Війська Лагаша нанесли поразку конкуренту на полі бою, а енсі Лагаша Еанатум продовжив успішні війни. Згодом він присвоїв титул лугаля Кіша, проголосивши претензії на зверхність над номами значної частини Шумеру.

Після Еанатума могутність Лагаша почала занепадати. Один з наступних енсі Енентарзі об'єднав державні землі з храмовими господарствами, об'єднавши під своїм безпосереднім контролем більшу частину земельного фонду. Він ввів додаткові податки для общинників і збільшив виплати, які повинні були вносити до скарбниці храмові робітники.

Політика Енентарзі призвела до суспільної кризи у Лагаші. Члени громади усунули його наступника Лугальанду. Наступним енсі обрали Урунімгіню (2318 – 2310 рр. до н.е.), який провів реформи, покликані зменшити напругу у суспільстві. Новий правитель знову розділив земельні володіння храмів і правлячої родини, відмінив податки, введені попередниками, а також боргові угоди, що призводили до потрапляння в кабалу збіднілих членів громади. Частина дослідників оцінюють

Урунімгину, як першого значного суспільного реформатора, однак інші відмічають, що заходи, які він провів, відомі в Шумері і раніше, але за його правління проводились більш масштабніше.

Урунімгіна намагався продовжити активну зовнішню політику, однак зіткнувся з **Уммою, де правив Лугальзагесі**. Він відновив позиції втрачені його номом раніше. Значним успіхом стало визнання гегемонії Умми з боку об'єднаного ному Ур – Урук. Лугальзагесі наніс поразку військам Лагаша і Урунімгіна визнав зверхність переможця. Таким чином, під контролем Умми опинилися всі номи Півдня Шумеру. Невдовзі Лугальзагесі досяг перемоги і у боротьбі з Кішем, розповсюдивши свою зверхність на весь Шумер.

Однак успіхи Умми не призвели до створення єдиної держави у Нижній Месопотамії. Нове об'єднання скоріше нагадувало конфедерацію, де лугалі і ени окримих номів часто зберігали свої функції. У деяких номах верхівка громади визнавала Лугальзагесі своїм правителем, зберігаючи місцеві традиції. Існувала й опозиція новим порядкам, проявом чого став рух, спрямований проти гегемонії правителя Умми. Його очолила людина, що увійшла до історії під ім'ям Саргона Давнього.

Перші деспотії у Месопотамії. Аккадська держава Саргонідів.

Саргон Давній (2316 – 2261 рр. до н.е.) став першим правителем, який об'єднав під своєю владою номові держави Південної Месопотамії. Його держава вважається першою ранньої деспотією.

Біографія Саргона окутана легендами. Справжнє ім'я його не відоме. Пізніше він прийняв ім'я «Шаррум-кен», яке зі східносемітської мови перекладається «цар справжній». Пізніші перекази вважають Саргона уродженцем з Кіша. Його народила жриця богині Іштар. Поклавши дитину до кошика, вона відправила його вниз по течії Євфрата. Малюк чудом врятувався, його виховав воднонос. Пізніше майбутній правитель потрапив до господарства царя Кіша й став його садівником, а згодом - виночерпієм.

Кіш тривалий час вів боротьбу за гегемонію з іншими номовими державами Месопотамії, але поніс поразку у війні з правителем Умми Лугальзагесі. З цими

подіями пов'язане сходження Саргона на політичний Олімп. Користуючись політичною нестабільністю він зібрав навколо себе політичних прибічників. Свою резиденцію від розташував у невеликому місті Аккад, яке до цього не мало значного впливу у регіоні. Аккад надав назву й новій державі, яке у науковій літературі часто називається Аккадською. Саргон зміг організувати армію нового зразку, якій він та його нащадки завдячували успіхами на полі бою. На відміну від шумерських міських військ, основу яких складали професійні загони важкоозброєної піхоти, армію Саргона складали загони вояків-лучників. Лук дозволяв вести бій на відстані, розстрілюючи ворога. Під час битви лучників підтримували загони вояків-списоносців та сокироносців, захисну зброю яких також складав тільки шолом.

Перших успіхів Саргона досяг у Верхній Месопотамії, підкоривши цей регіон, а його війська, можливо, досягли Середземного моря. Пізніше загострились його відносини з конфедерацією шумерських номових держав на чолі з Лугальзагесі. Останній відмовив Саргону видати за нього заміж свою доньку. Аккадська армія нового типу нанесла поразку об'єднаному шумерському війську і розповсюдила володіння Саргона до Персидської затоки. Лугальзагесі торжественно стратили у Ніппурі, посвятивши богу Енлілю. Таким чином, вся Месопотамія опинилась під владою Аккадської держави.

Протягом свого тривалого правління Саргон неодноразово ходив у військові походи, які охопили терени від Малої Азії та Середземного моря на заході, до Еламу – на сході, що дозволило поповнити царську скарбницю у м. Аккад.

Саргон проводив політику спрямовану на централізацію управління. Енсі окремих міст перетворились на чиновників царя. Місцеві органи самоуправління втратили свої повноваження. Дружини окремих шумерських військ розпустили, а основу нової армії складали вояки, яких розселили неподалік столиці – м. Аккад. З метою збільшення надходжень до скарбниці Саргон сприяв розвитку землеробства. Збільшилась площа державних земель, фактичним володарем яких вважався монарх. Храмові землі також знаходились під зверхнім царським

контролем, тому надходження з них могли використовуватись для державних потреб. Значна частина землеробів працювали у полі, отримуючи пайки.

Піднесенню торгівлі сприяло введення у межах держави Саргона єдиної системи мір та ваги. Тамкари відвідували найвіддаленіші країни. Купецькі судна отримали змогу підійматись від Персидської затоки вгору течією Євфрату до столиці. На вулицях Аккада можна було побачити екзотичних для Месопотамії тварин – зокрема, слонів, мавп та коней.

Однак важливим джерелом збагачення для Саргона та його наступників залишались грабіжницькі війни. Протягом свого тривалого правління Саргон неодноразово ходив у військові походи, які охопили терени від Малої Азії та Середземного моря на заході, до Еламу – на сході, що дозволило поповнити царську скарбницю у м. Аккад.

Утворення держави не зняло соціальної напруги у Південній Месопотамії. В опозиції деспотичному характеру влади Саргона знаходились місцева аристократія та жерці, а члени общин позбавлялись земельних володінь, отримуючи за свою роботу пайки. Наприкінці правління Саргону довелось зіткнутись з масштабним виступом. Відбиватись від атак загонів мятежників царю довелось за мурами столиці. Виступ вдалось подавити, однак з внутрішніми проблемами постійно стикались й наступники Саргона – його сини Рімуш й Маніштушу (2261 – 2237 рр. до н.е.)

Рімуш провів своє правління приборкуючи виступи по всій Південній Месопотамії. Надпис згадує про знищення 56 тис. осіб під час карального походу на Південь. Стабілізувавши ситуацію у Месопотамії, Рімуш організував грабіжницькі походи в Елам та до Середземного моря, однак загинув у наслідок заколоту. «Сильні» (найближче оточення царя) закидали правителя кам'яними печатками.

Долю Рімуша спіткала й його брата та наступника Маніштушу. Цар організував успішні походи на сусідів, намагався збільшити фонд державних земель, однак також загинув насильницькою смертю.

Нове і остання піднесення Аккадської держави пов'язане з правлінням онука Саргона – Нарам-Суена (2236 – 2200 рр. до н.е.). Вступивши на трон Нарам-Суен зіткнувся з новим повстанням у Месопотамії, яке йому вдалось успішно приборкати. Він відновив міжнародний авторитет організувавши низку походів на сусідів. Зберігся договір про союз Нарам-Суена з царем Елама, який вважається першою міжнародною угодою, що надійшла до наших часів в оригінальному вигляді.

Нарам-Суен зробив нові кроки спрямовані на посилення центрального апарату управління та царської влади. Він призначав на посади енсї шумерських міст своїх родичів, намагався отримати підтримку жерців, надаючи храмам землі. Головний жрець бога Енліля у Ніппурі – найавторитетніший у Шумері – називав себе «рабом царя».

Нарам-Суен намагався порвати зв'язки зі старими традиціями. Він проголосив себе «царем чотирьох сторін світу». Саргон та його сини-наступники Рімуш і Маніштушу після смерті шанувались, як боги. Але Нарам-Суен пішов далі, проголосивши себе богом за життя, який охороняє свою імперію. Цей політичний крок погіршив відносини царя з жерцями і, у подальшому, сприяв послабленню режиму правління Саргонідів.

Наприкінці правління Нарам-Суен зіткнувся з тиском племен Іранського нагір'я – кутіїв. Дослідники припускають, що цар загинув саме під час походу проти них. Його онук і спадкоємець – Шаркалішаррі («Цар всіх царів») – намагався втриматись у Південній Месопотамії, воюючи проти усіх сусідів, що перейшли у наступ проти Аккадської держави. Однак його зусилля були марні. Після смерті Шаркалішаррі (2176 р. до н.е.) в державі Саргонідів розпочалась усобиця, яка призвела до її розпаду. Господарями Месопотамії стали кутії.

III династія Ура.

Панування кутіїв у Месопотамії продовжувалось декілька десятиліть. Поступово від грабіжницьких походів вони перейшли до стягування данини. Шумерські міста, визнаючи зверхність кутіїв, зберігали часткову незалежність. Найбільш впливовим з них стає Лагаш на чолі з енсї Гудеа. Він зберіг практику

виконання населенням повинностей за пайки, але ж відмовився від спроб керувати земельними володіннями храмів. Господарства окремих храмів Лагаша від об'єднав в господарства бога Нінгірсу. Відновились торгівельні зв'язки з далекими країнами – Дільмуном і Мелухою. Однак піднесення Лагаша було не тривалим. За наступників Гудеа політичний вплив цього нома у Південній Месопотамії поступово занепа. Зростало незадоволення пануванням кутіїв і визвольний рух очолив син в'ялільщика риби Утухенгаль.

Не дивлячись на низьке походження, Утухенгаль захопив царську владу в Уруці і виступив проти кутіїв, коли в них відбулась зміна влади у зв'язку з смертю царя. Близько 2109 р. до н.е. Утухенгаль розбив армію кутійського царя Тірікана та його союзників – залежних шумерських правителів. Тірікан потрапив у полон і, за наказом Утухенгала, відданий на расправу місцевим жителям. Після вигнання кутіїв Урук на декілька років перетворився на політичний центр Південної Месопотамії. Невдовзі Утухенгаль втопився під час перевірки будівництва дамби. Верховна влада перейшла до міста Ура, де правив, як намісник (шагана), Ур-Намму.

Ур-Намму (2111 – 2094 рр. до н.е.) об'єднав під владою Ура Месопотамію, заснувавши нову династію (III династія Ура) та деспотичну монархію, спадкоємицю держави Саргонідів. Офіційною назвою держави знов стає «царство Шумеру та Аккаду». Піка могутності вона досягла за правління сина Ур-Намму, Шульги (2093 – 2046 рр. до н.е.).

Першим правителям довелось вирішувати значні суспільно-економічні проблеми. Результатами панування кутіїв були руйнування системи іригації. Благоустрій звичайних членів громад катастрофічно знизився. Відновити зруйновану економіку Месопотамії повинні були реформи, спрямовані на збільшення державного сектору. Більшість господарств, що раніше належали храмам та державі, відтепер об'єднувались у єдину систему. Чоловіки, що працювали у полі, складали загони гурушей («молодців»), а жінки – нгеме («рабинь»). У них (за рідким винятком) не існувало вихідних і за свою працю вони отримували пайки: чоловік близько 1,5 л ячменя, а жінка – 0,75, а також

трохи масла та вовни. Життя їх повністю регламентувалось. Аналогічні загони об'єднували і більшість ремісників. Загони могли перекидатись на різні ділянки робіт у залежності до потреб централізованого господарства.

Для функціонування централізованого державного господарства царі III династії Ура створили розгалужений бюрократичний апарат, який замінив застарілі інститути влади, напівзруйновані політичними негараздами попередньої доби. Використовувалась складна система звітності, яка охоплювала усі сфери життя. Найкращою ілюстрацією становища, яке склалось, є той факт, що близько третини глиняних табличок з текстами, доступних сучасним шумерологам та ассиріологам, складають звіти бюрократів доби III династії Ура. Серед них зустрічаються й достатньо курйозні, такі, як документ про видачу двох голубів для кухні цариці, або відправлення туши померлого барана на корм мисливським собакам.

Царі III династії Ура внесли зміни у звичайний **адміністративний поділ** земель Шумера й Аккада. Вони поділили своє царство на округи на чолі з енсї, які перетворились на керівників місцевого чиновницького апарату, а не представників місцевого самоврядування. Кордони округів не завжди збігались з кордонами колишніх міст-держав. Можливо, так царі III династії Ура намагались запобігти сепаратистським намаганням окремих міст, у яких зберігалась пам'ять про колишню незалежність. На місцях ввели жорсткий поліцейський порядок, що сприяв боротьбі з криміногенною ситуацією та у наслідок якого з'являються дрібні сільські поселення – життя поза містом стає безпечнішим.

Важливим кроком на шляху стабілізації суспільного життя у «царстві Шумера й Аккада» стала поява збірки писаного законодавства – **«Законів Ур-Намму»²**. Закони регулювали родинні відносини, права земельної власності й оренди, встановлювали покарання за тілесні ушкодження, кривосвідчення тощо. Основною формою покарання у законах були грошові виплати (компенсації) з боку злочинця на користь постраждалим. Окремі статті торкалися статусу

² Частина дослідників вважає автором цих законів наступника і сина Ур-Намму – Шульгу.

патріархальних рабів. Останні мали певні права і могли у суді оспорювати свій рабський статус.

Суспільний устрій «Царства Шумера та Аккада» III династії Ура.

Домінуючий суспільний прошарок царства III династії Ура складала верхівка держслужбовців та службовців храмових господарств – енсі, керівники загонів, професійні бюрократи (пісци), наглядачі й кваліфіковані ремісники. За свою службу вони отримували посадові наділи та пайки. Рівень життя службовців, навіть нижчої ланки, залишався достатньо високими. Більшість родин службовців могла дозволити собі утримання приватних (патріархальних) рабів. Приватні раби розглядались не як річ, а, скоріше, як члени родини, значно обмежені у правах.

Значний суспільний прошарок складали працівники державного господарства – гуруши й нгеме. Їх становище залишалось гіршим за приватних рабів.

Неоднорідний суспільний прошарок уявляли собою представники об'єднань родичів (великих родин). Як і раніше, великі родини володіли значними землями, однак держава намагалась обмежити їх права користування, або приєднати їх до володінь державних господарств.

Загибель «царства Шумера й Аккаду» III династії Ура.

Діяльність перших двох царів III династії Ура – Ур-Намму і Шульги дозволила побудувати державу, яка охоплювала всю Месопотамію. Чисельна армія царів регулярна рушила у грабіжницькі походи на сусідів. Авторитет царя піднятий на рівень, відомий у Аккадському царстві. Правителі обожнювались, а законність їх правління підтверджувалось офіційною хронікою «Шумерським царським списком». Цей твір, написаний за правління Шульги, описував історію Месопотамії від легендарних часів, зображуючи її як почергове правління окремих династії. Правління царів III династії Ура виглядав, як єдине логічне продовження історичного процесу.

Однак наприкінці XXI ст. до н.е. «царство Шумеру й Аккаду» зіткнулось з міграцією племен семітських пастухів – амореїв. Протягом III тис. до н.е. їх знали, як кочовиків сирійського степу. Наприкінці доби III династії Ура вони розпочали проникнення до теренів Месопотамії. Шумерські правителі намагались стримувати цей рух військовими заходами і побудували значний мур на кордоні зіткнення з амореями, який захищав Південну Месопотамію. Однак частина аморейських племен перейшла р. Євфрат, р. Тигр і розпочала рух до землеробських районів Шумеру зі сходу на захід.

Вторгнення амореїв призвели до розорення полів і іригації, окремі міста опинились відірваними від царських резиденцій і розпочали самостійне існування. Централізована система управління поступово розпадалась, а слідом за нею слабшало і «царство Шумера та Аккада» зі столицею в Урі.

Останній цар Іббі-Суен (2027 – 2003 рр. до н.е.) намагався мобілізувати ресурси для того, щоб налагодити ситуацію. Він відправив свого урядовця Іббі-Ерру західні райони, не розорені війною і пастухами, для того, щоб зібрати хліб для Ура. Іббі-Ерра не зміг переправити зібраного продовольства до центральної скарбниці, проголосив себе царем, заснувавши власне царство зі столицею в м. Ісін. З часом Іббі-Ерра прийняв титул «царя Шумера і Аккада», претендуючи на політичну спадщину III династії Ура.

Негараздами царів Ура скористались давні вороги – еламіти. У 2003 р. до н.е. вони вторглись до Шумера, взяли Ур і увели у полон царя Іббі-Суена. Через декілька років еламські війська покинули Південну Месопотамію. Царі Ісіна та аморейські племена залишились єдиною значною силою у регіоні.

Наступники Іббі-Ерри у Ісіні намагались відродити систему управління притаманну державі III династії Ура. Однак в умовах присутності аморейських племен відродити велике державне господарство було складно.

Храмові господарства набули автономії від державної скарбниці. Господарства великих родин більш гнучко пристосовувались до нових умов. Таким чином, на межі III – II тис. до н.е. месопотамська цивілізація опинилась на порозі нових значних зрушень.

План семінарського заняття

1. Загальна характеристика регіону Родючого півмісяця.
2. Єрихон в IX – VII тисячолітті до н.е.
3. Розвиток окремих районів Родючого півмісяця. Концепція гармонійних та техногенних суспільства в VI – V тисячолітті до н.е.
4. Родюча дуга в кін. V – IV тисячолітті до н.е.
5. Формування цивілізації Месопотамії у III тисячолітті до н.е. Виникнення писемності.
6. Міграції III тисячоліття до н.е.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Природно-кліматичні умови регіону Родючого півмісяця. Країни, народи, поселення на території Родючого півмісяця. Єрихон в IX – VII тисячоліття до н.е. Структура міста. Населення. Культ предків. Храми. Ремесло. Воєнна справа. Інші міста ойкумени. Печатки як символ власності. Відмінності в розвитку окремих районів Родючого півмісяця. Поява розписної кераміки. Локальні конфлікти та міграції.

Родючий півмісяць в кін. VI – V тисячоліття до н.е. Печатки, як символ власності. Відмінності в розвитку окремих районів Східної ойкумени. Поява розписної кераміки. Локальні конфлікти.

Родючий півмісяць в кін. V – IV тисячоліття до н.е. Відкриття металів. Етнічна ситуація на території Родючого півмісяця. Типи міст-держав. Храми та релігійне життя. Царські гробниці. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Завершення процесу складання цивілізації та державності у Нижній Месопотамії на початку III тисячоліття до н.е. Виникнення писемності. Міграції III тисячоліття до н.е. Хуррити, амореї (амурру).

Список основної та додаткової літератури

1. Бауэр С.У. История Древнего мира : от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. М.: АСТ: Астрель, 2011. 988,[4]с.
2. Всемирная история: Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.-М.: Харвест, АСТ, 2002. 528 с.
3. Всемирная история: Бронзовый век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.-М.: Харвест, АСТ, 2002. 512 с.
4. Всемирная история: В 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. М.: Наука, 2011. Т.1. Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. 822 с.
5. Древний Восток: учеб. Пособие для вузов / РАН; Гос. ун-т гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. Проекта А.О. Чубарьян. М.: Астрель: АСТ, 2008. 654 с.
6. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания) / Юлия Заблоцка. Пер. с польск. Д.С. Гальпериной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы издательства, 1989. 415 с.: ил. (По следам исчезнувших культур Востока).
7. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. / Под ред. М.А. Коростовцева. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. Ч. 1. Месопотамия. 534 с. с ил. и карт.
8. История древнего Востока / Под ред. Кузищина В.И. М.: Высш. шк., 2003. 462 с.
9. История Древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. 3-е изд. М.: Наука, 1989. Т.1: Ранняя древность. 476 с.
10. Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды / Йоахим Радкау. Пер. с нем. Н. Штильмарк; вступ. слово Ю. Обертрайс. М.: Высш. школа экономики, 2014. 472 с. (Исследования культуры).
11. Самозванцев А.М. Мифология Востока. / А.М. Самозванцев. М.: Алетейа, 2000. 384 с.: ил.

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.

Джерела

1. Библия (Любое издание).
2. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
3. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте суспільства Родючого півмісяця.
2. Визначте головні причини виникнення першого міста в історії людства.
3. Проаналізуйте внутрішню будову Єрихона.
4. Проаналізуйте побут населення Родючого півмісяця в IX – VII тисячолітті до н.е.

5. Проаналізуйте побут населення Родючого півмісяця в VI – V тисячолітті до н.е.
6. Проаналізуйте побут населення Родючого півмісяця в IV тисячолітті до н.е.
7. Проаналізуйте розвиток духовної культури та господарства окремих районів Родючого півмісяця в IX – IV тисячолітті до н.е.
8. Визначте значення локальних конфліктів та міграції в процесі становлення перших цивілізацій.
9. Проаналізуйте розвиток духовної культури та господарства окремих районів Родючого півмісяця в III тисячолітті до н.е.
10. Проаналізуйте значення завершення процесу формування цивілізації та державності у Нижній Месопотамії.
11. Визначте значення та наслідки виникнення писемності.
12. Визначте значення міграцій III тисячоліття до н.е.
13. Розкрийте процес становлення царської влади.
14. Охарактеризуйте основні торгівельні шляхи.
15. Охарактеризуйте розселення племен хурритів та амореїв (амурру).

Теми для рефератів та повідомлень

1. Єрихон – перше місто в історії людства.
2. Культура населення Родючого півмісяця в IX – VII тисячолітті до н.е.
3. Культурний розвиток населення Родючого півмісяця в VI – V тисячолітті до н.е.
4. Культурний розвиток населення Родючого півмісяця в IV тисячолітті до н.е.
5. Розвиток духовної культури та господарства окремих районів Родючого півмісяця в IX – IV тисячолітті до н.е.
6. Локальні конфлікти та міграції III тисячоліття до н.е.
7. Розвиток духовної культури та господарства окремих районів Родючого півмісяця в III тисячолітті до н.е.
8. Виникнення та становлення писемності.
9. Розселення хурритів та амореїв.

План семінарського заняття

1. Протописемна епоха (2900 – 2750 рр. до н.е.). Писемність. Соціальна структура. Економічні відносини.
2. Ранньодинастичний період (2750 – 2310 рр. до н.е.). Організація верховної влади. Господарство та побут населення. Соціальна структура. Міста-держави. Правління Енентарзі, Уруїнимгіни та Лугальзгесі.
3. Правління Саргона Давнього (2316 – 2261 рр. до н.е.).
4. Правління саргонідів: Рімуша и Маніштушу (2260 – 2237 рр. до н.е.). Нарам-Суэна (2236 – 2200 рр. до н.е.).
5. Навала Кутіів. Правління Гудеа (II половини XXII ст. до н.е.).
6. III династія Ура - правління Утухенгалія (II половини XXII ст. до н.е.) та Ур – Намму (2111 – 2094 рр. до н.е.).

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Населення Південної Месопотамії. Характеристика джерел. Протописемна епоха (2900 – 2750 рр. до н.е.). Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Форми компенсації праці – пайок, наділ. Соціальна структура. Політичне життя (царська влада, рада старійшин, народні збори, воєнно-політичне протистояння між містами-державами). Ранній династичний період: РДП I (2750 – 2600 рр. до н.е.); РДП II (2600 – 2500 рр. до н.е.); РДП III (2500 – 2310 рр. до н.е.). Організація верховної влади. Господарство та побут населення. Общини, храмові та державні землі. Соціальна структура. Торгівля. Тамкари. Ремесло. Військо. Міста-держави. Правління царів раннього династичного періоду: Енентарзі (XXV – початку XXIV ст. до н.е.), Уруїнимгіни (2318 – 2310 рр. до н.е.) та Лугальзагесі (кінець XXIV ст. до н.е.).

Месопотамські деспотії наприкінці III тис. до н.е. Сутність деспотії. Структура влади та управління. Виникнення професійного війська. Правління Саргона Давнього (2316 – 2261 рр. до н.е.). Господарство. Соціальна структура. Нащадки Саргона (Саргоніди). Структура влади та управління. Господарство. Соціальна структура. Правління Рімуша та Маніштушу (2260 – 2237 рр. до н.е.). Правління Нарам – Суена (2236 – 2200 рр. до н.е.).

Навала Кутіїв (прибл. 2200 р. до н.е.). Правління Гудеа (II половини XXII ст. до н.е.). III династія Ура – правління Утухенгаля (II половини XXII ст. до н.е.) та Ур – Намму (2111 – 2094 рр. до н.е.). Архіви. Структура влади та управління. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, міста). Соціальна структура.

Список основної та додаткової літератури

1. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. / Елена Вадимовна Антонова. М.: Восточная литература РАН, 1998. 223 с.: ил.
2. Арно Д. Навуходоносор II, цар Вавилонский / Даниель Арно; пер. с фр., коммент. Н.Н. Зубкова; вступ. ст. В.В. Эрлихмана. М.: Молодая гвардия, 2009. 242 с.: ил. (Жизнь замечательных людей).
3. Бардески К.Д. Месопотамия: колыбель человечества / Кьяра Децци Бардески. Пер. с итал. Т.Н. Григорьевой. М.: Ниола-Пресс; Вече, 2008. 128 с.: ил. (Тайны истории).
4. Белицкий М. Шумеры. Забытый мир / Мариан Белицкий. М.: Вече, 2000. 429 с. (Тайны древних цивилизаций).
5. Белявский В.А. Тайны Вавилона / В.А. Белявский. М.: Вече, 2001. 320 с. (Тайны древних цивилизаций).
6. Бертман С. Месопотамия / С. Бертман. М.: Вече, 2007. 416 с.: ил. (Великие цивилизации).
7. Бондарь С.В. Ассирия. Город и человек. (Ашшур III – I тыс. до н.э.). / Светлана Викторовна Бондарь. М.: Древлехранилище, 2008. 232 с., ил.

8. Вулли Л. Забытое царство. – Москва, 1986.
9. Вулли Л. Ур халдеев / Леонард Вулли. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. М.: Изд-во восточной литературы, 1961. 252 с.
10. Гласснер Ж. Месопотамия / Жан-Жак Гасснер. М.: Вече, 2012. 448 с.
11. Государство и социальные структуры на древнем Востоке. Сб. статей. / Отв. редактор. М.А. Дандамаев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 158 с.
12. Дьяконов И.М. Люди города Ура. – Москва, 1990. / Серия «Культура народов Востока. Материалы и исследования. Старовавилонская культура». - Вып. 2.
13. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. / В.В. Емельянов. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. 368 с. («Мир Востока», VII).
14. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. / Эвелин Кленгель-Брандт. Пер. с нем. Б.М. Святковского, предисл. и примеч. В.А. Якобсона. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1979. 259 с.: ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
15. Корниенко Т.В. Первые храмы Месопотамии. Формирование традиции культового строительства на территории Месопотамии в дописьменную эпоху / Т.В. Корниенко; отв. Ред.. Н.Я. Мерперт. СПб.: Алетейя, 2006. 312 с., ил. Серия «Руководства по востоковедению».
16. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. – Москва 2009.
17. Лессёэ Й. Древние ассирийцы. Покорители народов / Йорген Лессёэ. Пер. с англ. А.Б. Давыдовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 255 с.
18. Ллойд С. Археология Месопотамии (От древнекаменного века до персидского завоевания) / Сетон Ллойд. Пер. с англ. Я.В. Василькова и И.С. Ключкова. Послесл. Н.Я. Мерперта. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 280 с.: ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
19. Мочалов М.Ю. Ассирийская держава. От города-государства – к империи / М.Ю. Мочалов. М.: Вече, 2015. 320 с., ил.

20. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. Москва, 1990.
21. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. – СПб., 2000.
22. Саггс Х. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура / Генри Уильям Фредерик Саггс. Пер. С англ.. Л.А. Карповой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 234 с.
23. Саггс Г.У.Ф. Величие Вавилона. История древней цивилизации Междуречья / Генри Уильям Фредерик Саггс. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 463 с.
24. Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. – Москва, 1979.
25. Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – Москва, 1995.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.

Джерела

1. Ассиро-вавилонский эпос / Переводы с шумерск. и аккад. В.К. Шилейко. СПб.: Наука, 2007. 642 с. (Литературные памятники).
2. Ветхий Завет (по любому изданию Библии).
3. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
4. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте джерела з ранньої історії Месопотамії.
2. Проаналізуйте розвиток Месопотамії в Протописемну добу.
3. Розкрийте етапи становлення соціальної структури в Месопотамії на початку III тисячоліття до н.е.
4. Розкрийте етапи становлення економічних відносин в Месопотамії на початку III тисячоліття до н.е.
5. Розкрийте етапи становлення писемності в Месопотамії на початку III тисячоліття до н.е.
6. Охарактеризуйте Ранньодинастичний період в Месопотамії.
7. Проаналізуйте правління Енентарзі.
8. Проаналізуйте правління Урунімгіни.
9. Проаналізуйте правління Лугальзгесі.
10. Проаналізуйте правління Саргона Давнього та Саргонідів, визначте основні здобутки цього періоду.
11. Охарактеризуйте господарство та побут населення Месопотамії в III тисячолітті до н.е.
12. Визначте та охарактеризуйте причини та наслідки навали Кутіїв.
13. Охарактеризуйте головні здобутки правління Гудеа.
14. Проаналізуйте розвиток Шумеру за часи правління III династії Ура.

15. Проаналізуйте розвиток господарства.
16. Проаналізуйте розвиток соціальних відносин, форми власності та земельні питання.
17. Охарактеризуйте розвиток релігії та ідеології в Месопотамії.
18. Охарактеризуйте правління Гудеа.
19. Охарактеризуйте правління Утухенгаля.
20. Охарактеризуйте правління Ур – Намму.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з ранньої історії Месопотамії.
2. Історичний розвиток Месопотамії в Протописемну добу.
3. Соціальна структура в Месопотамії в III тис. до н.е.
4. Становлення шумерської писемності.
5. Ранньодинастичний період в Месопотамії.
6. Правління Енентарзі.
7. Правління Урунімгіні.
8. Правління Лугальзгесі.
9. Господарство та побут населення Месопотамії ранньодинастичної доби.
10. Політичне життя ранньодинастичної доби.
11. Правління Саргона Давнього та саргонідів.
12. Правління Гудеа.
13. Історико-культурний розвиток Шумеру за часи правління III династії Ура.
14. Розвиток релігії та ідеології в Месопотамії.
15. Правління Утухенгаля.
16. Правління Ур – Намму.

ТЕМА 4 МЕСОПОТАМІЯ В II – I ТИС. ДО Н.Е.

Ключові поняття: археологія, історія, джерела, періодизація, хронологія, історіографія, цивілізація, іригація, держава, деспотія, царська влада, кодекс законів, культура, мистецтво, релігія.

Короткий зміст. Вавилонські держави на початку II тис. Посилення Вавилону. Стародавнє царство. Внутрішня й зовнішня політика. Правління Хаммурапі (1792 – 1750). Кодекс законів. Характеристика джерела. Господарське життя країни (іригаційне землеробство, тваринництво, ремесла, торгівля та лихварство). Соціальні відносини (суспільні стани, рабство. Професійні групи населення, община, сім'я). Форми власності, система землекористування. Судочинство і кримінальне право. Вторгнення Касситів. Передумови виникнення Ассирійської держави. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Середньоассирійський період (XV – XI ст.). Новоассирійський період (X – VII ст.). Соціально – економічна характеристика. Зовнішня політика. Занепад Ассирії. Урарту. Джерельна база. Природно кліматичні умови. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Ванське царство. Розквіт Урарту. Господарство та суспільний лад. Занепад Урарту. Утворення ранніх держав Вірменії та Грузії. Культура Урарту. Ново-вавилонське царство – загальна характеристика (626 – 539). Господарство та суспільно-політичне життя. Набопаласар (626 – 605), Навуходоносор II (605 – 562). Зовнішня політика. Правління Набоніда (556 – 539). Занепад Вавилону.

Месопотамія на початку II тис. до н. е. Держава Іссін.

З падінням III династії Ура у Південній Месопотамії розпочинається новий період історії, який прийнято називати Старовавилонським (XX – XVI ст. до н.е.). У цей час шумерське населення остаточно розчинилось у хвилях міграцій семітських народів. Шумерська мова збереглась, як мова освіти, літератури, науки та релігії. Регіон інтегрувався навколо нового політичного центру – м. Вавилону (від аккад. Баб - Ілу – «брама богів») і отримав назву Вавилонія. Вавилонська держава проіснувала з незначними перервами до персидського завоювання (539 р.

до н.е.), яке часто вважається нижньою межею життя давньомесопотамської цивілізації. Однак на межі III – II тис. до н.е. процеси, які призвели до створення нового політичного об'єднання тільки розпочинались і паростки нового сусідили зі старими формами суспільного життя – залишків періоду перших деспотій (Аккадської імперії і царства Шумера і Аккада III династії Ура).

Після падіння III династії Ура найбільш впливовою політичною силою у Південній Месопотамії залишалась держава з центром у м. Ісін, заснована Іббі-Еррою у 2017 р. до н.е. Під безпосереднім контролем правителів Ісіна знаходилось й м. Ніппур, яке у попередній період відігравало роль головного релігійного центру. Приймавши титул «царя чотирьох сторін світу», Іббі-Ерра проголосив себе політичним спадкоємцем III династії Ура і зміг витіснити еламівців, зайнявши південну частину Шумеру.

Правителі Ісіна намагались відродити політичну практику правителів III династії Ура, проголошуючи божественність влади царя та розбудовуючи бюрократичну систему управління, де мовою канцелярії залишалась шумерська. Однак досягти колишніх масштабів бюрократичного контролю над суспільством вони вже не змогли. Один з наступників Іббі-Ерри, Ліпіт-Іштар відомий зводом законів, виданим за його правління. Закони Ліпіт-Іштара показують появу оренди, як форми користування землею, зростання ролі торгівлі та кредиту, а відповідно і поглиблення суспільного розшарування за майновим станом.

Держава відмовилась від монопольного контролю за торгівельними операціями і комерція стає заняттям приватних підприємців, які можуть надавати позики дрібним землевласникам, або орендарям землі. Через м. Ур відроджуються зв'язки з о. Дальмун і, далі, з Індією, звідки до Месопотамію потрапляють лазурит і слонова кістка. Місто Сіппар пов'язувало державу Ісін з Ашшуром у Північній Месопотамії, який вивозив олово з Малої Азії. Торгівля з Сирією надавала регіону вино й пурпур, а також деревину і каміння, які ввозились також і з Ірану. З Південної Месопотамії вивозились тканини, які вироблялись рабнями у великих ткацьких майстернях, що часто належали не державі, а заможним приватним особам. Основним міновим еквівалентом стає срібло.

Оренда землі стає одним з засобів збільшення земельних володінь. Продаж землі, як і раніше, обмежувався державою. Заможні члени громади вкладають свої кошти в оренду землі, наймаючи для обробки сезонних працівників. Таким чином, збільшується прошарок осіб, зайнятих найманою працею.

Разом зі збільшенням економічно активного прошарку, який збагачувався у нових умовах, зростає і чисельність збіднілих членів громад. Їх майнове становище ставало все менш стабільним і залежала від гарного врожаю. Будь-яке природне лихо могло поставити таке родинне господарства на грань катастрофи і змусити звернутись за позикою до лихварів. Значні відсотки за позиками приводили боржника на шлях кабали і змушували віддати у рабство членів своєї родини, або становитись рабом особисто. Правда, боргове рабство обмежувалось певними строками.

Боргові кабала і рабство підточувало суспільну стабільність і правителі намагались обмежувати їх. Правителі намагались запобігти економічному посиленню окремих родин і намагались зберегти значний прошарок дрібних землевласників-членів громад. Задля їх підтримки держава через тамкаров сама надавала позики під нижчий відсоток. Час від часу правителі проголошували «укази справедливості», згідно яким скасовувались боргові зобов'язання за певні строки, а боргові раби отримували свободу.

Більшість населення продовжувало жити у містах, площа яких коливалась у межах 2-4 кв. м. Основними елементами центральної частини міста були храм, або декілька храмів, які часто мали форму зіккурату (ступінчастої піраміди), а також палац правителя. Як і раніше, міста розташовувались вздовж річки і берегу мали гавань.

Серед населення міста старовавилонської виділялась незначна верхівка – декілька заможних родин. Решта населення мало приблизно однаковий рівень життя і мешкало у садибах площиною близько 35-70 кв. м., що могли мати два поверхи. Більшість родин володіла землею, зокрема фініковими садами, а також хоча б одним рабом. Ціна раба дорівнювалась 150 – 175 г срібла, а рабині – трохи

менше, що відповідало 5 тис. літрів зерна³ У порівнянні ціна вівці складала 5-10 г срібла. Рабство залишалось патріархальним і раби за статусом нагадували малолітніх членів родини.

Городяни займались ремеслами і торгівлею, а землі передавали орендарям (інколи, на строк одного врожаю). Значна частина мешканців міст служила у господарствах храмів, або палаців правителів. Храми надавали притулок соціально незахищеним (одиноким старикам, сиротам, біднякам), а також сплачували викуп за полонених членів громади.

Міста знаходились в оточенні селищ, населення яких працювало на землі, якою володіло, або орендувало, або отримувало за несення служби від держави і храмів. Врожайність ячменя, основної землеробської культури регіону, у старовавилонський період складала близько 12,5 ц з гектару. Все більш серйозною проблемою стає засолення ґрунтів, яке з часом зменшувало врожайність і заважало вирощувати пшеницю. Рівень життя більшості населення залишався доволі низьким. Сучасники вважали, що прожитковий мінімум чоловіка може включати 550 л ячменя на рік (або 1,5 л на день), для жінки – удвічі менше. Також і чоловік, і жінка повинні були вживати до 3 л рослинної олії для намащування і близько 1,5 кг бавовни для виготовлення одного плаття на рік. М'ясо їли під час принесення жертв у храмах під час релігійних свят.

У старовавилонську добу склалась **становна структура** суспільства, яке поділялось на три частини. Провідним станом вважались **авілум** – вільні члени громади, які володіли нерухомістю та землею. Другий за статусом стан мав назву мушкенум і до нього належали особи, що знаходились на службі у палаці або храмі. Їх особисті права були обмежені. За свою службу вони отримували земельні наділи. Мушкенум могли і придбати власну землю. Нижчий прошарок (стан) складали раби (вардум), які входили до складу родини свого господаря.

Виникнення аморейських держав. Всі суспільні зміни, описані вище, відбувались на фоні зростання впливу племен пастухів семітів-амореїв у житті

³ У ці часи зерно, як і інші сипучі продукти харчування, у Месопотамії вимірювали у одиницях об'єму.

Месопотамії. Раніше ми розглядали їх роль у падіння царства Шумера і Аккада III династії Ура. Прихід цих скотарів зруйнував старі суспільні і економічні інститути і правителі Ісіна так і не змогли відродити їх у колишньому вигляді. Амореї жили окремими родами та племенами, не створюючи єдиної політичної сили, і намагались влитись новим елементом до месопотамського суспільства.

Інтеграція окремих груп цих скотарів розпочалась ще в останні роки існування III династії Ура. За документами цих часів, велика кількість царських урядовців мали аморейське походження. Після краху III династії Ура аморейські племена поступово займають землі, придатні для скотарства, і не селились у містах. Мешканці Месопотамії називали амореїв «живучими у шатрах», налагоджуючи з ними торгівельні зв'язки. Аморейські вожді визнавали формальну зверхність «царів чотирьох сторін світу» з Ісіна, однак заважали їм встановити свій повний безпосередній контроль у всьому регіоні. Месопотамські міста наймали на службу військові загони скотарів, а в деяких згодом влада перейшла до правителів аморейського походження. Протягом XX – XIX ст. до н.е. виникає декілька аморейських царств, які виходять з під зверхності Ісіна. Серед них слід відмітити держави з центрами в Ешнуні, Ларсі, Ашшурі (держава Шамші-Адада I), Марі та Вавилоні. Між цими царствами йшли постійні війни, результатом яких стало об'єднання Месопотамії під владою вавилонських царів.

Останнім значним царем Ісіна можна вважати вже згаданого правителя-законодавця Ліпіт-Іштара (1934 – 1924 рр. до н.е.). Його наступники втратили свої володіння у Південній Месопотамії, які перейшли під контроль правителів Ларси, які у 1794 р. до н.е. захопили й сам Ісін, поклавши край існуванню цього «царства Шумера і Аккада».

Держава Ларса. Місто Ларса – один з провідних політичних центрів Південної Месопотамії старовавилонського часу – відоме з III тис. до н.е. Воно розташовувалось неподалік від Ура, входило до складу перших деспотій попереднього періоду і відігравало другорядну роль порівняно з сусідніми містами. Однак у часи розпаду держави III династії Ура Ларсу обрало своїм

центром одне з аморейських племен на чолі з вождем Наплумом (бл. 2025 р. до н.е.).

Невдовзі нові господарі Ларси взяли під свій контроль значні міста Лагаш і Умму. Один з наступників Наплума Гунгунум (1932 – 1906 рр. до н.е.) прийняв титул царя, проголосив свою незалежність від Ісіну.

Протягом XX – XIX ст. до н.е. правителям Ларси доводилось вести важкі війни з сусідами, які неодноразово ставили державу на межу знищення. Найбільшої політичної могутності царство Ларси досягло за правління свого останнього царя Рім-Сіна I (1822 – 1763 рр. до н.е.). Йому вдалось завоювати Ісін (1794 р. до н.е.), об'єднавши під своєю владою більшість земель Нижньої Месопотамії. Підкреслюючи свій політичний авторитет, Рім-Сін I носив титули «царя Шумеру і Аккаду» та «батька аморейців» (тобто претендуючи на зверхність над усіма аморейськими племенами). Однак втримати завойоване йому не вдалось. В кінці свого правління Рім-Сін I зіткнувся з підсиленням Вавилону, де правив цар Хамурапі (1793 – 1750). У 1763 р. до н.е. вавилонські війська оволоділи Ларсою, завоювавши держави Рім-Сіна I. Однак за часи існування аморейського царства у Ларсі землі Півдня Месопотамії консолідувались в якості окремого історичного регіону, відомого у подальшій історії як Примор'є.

Держава Ешнуна. Протягом III тис. до н.е. вздовж середньої течії р. Тигр на впадінні р. Діяла існувало м. Ешнуна, яке відіграло важливу роль на шляхах сполучення Месопотамії з Еламом та Іраном, звідки поступали металеві руди. Користуючись занепадом III династії Ура місцеві правителі змогли досягти незалежності. Вони намагались отримувати всі вигоди від вдалого розташування на перетині торгівельних шляхів. Згодом вони прийняли титули царів і почали себе обожнювати. Однак зіткнення з Вавилоном закінчилось знищенням незалежного царства в Ешнуні (1756 р. до н.е.), а місто увійшло до складу володінь вавилонського царя Хамурапі.

Старовавільонське царство. У 1895 р. до н.е. один з аморейських вождів Сумуабум утворив у центрі Месопотамії нове володіння, якому судила відіграти ключову роль в історії регіону – державу⁴ зі столицею у м. Вавилон.

Сам Сумуабум і його оточення належали до аморейського племені Амнанум, як і засновники держави Ларса. Він став засновником так званої I Вавилонської династії (1895 – 1595 рр. до н.е.), а доба її правління виділяється, як період Старовавільонського царства. Його наступники вели постійні війни з сусідами, намагаючись утримати під своїм контролем сусідні міста Борсіпу, Дільбат і Куту, а також завоювати Кіш та Сіппар (що їм і вдалося).

Піка своєї могутності воно досягло за правління шостого царя династії – Хамурапі (1794 – 1750 рр. до н.е.). Вступивши на трон дуже молодим, Хамурапі мав політичний досвід, здобутий під час виконання доручень свого батька, царя Сінмубалліта (1812 – 1794 рр. до н.е.). До вирішення важливішого завдання свого правління – об'єднання Месопотамії - він приступив близько 1764 р. до н.е., нанісши поразку коаліції Елама, Ешнуни і Ашшура, а закінчив 1756 р. до н.е. підкорення Ешнуни. У наслідок військових компаній Хамурапі вся Месопотамія вперше об'єдналась під владою Вавилону.

Вавилонська імперія Хамурапі поділялась на дві умовні частини: центральну - землі, мешканці яких розмовляли аккадською і поклонялись аккадсько-шумерським богам, та периферію – землі Еламу, Північної Месопотамії. На відміну від попередніх об'єднувачів регіону (правителів Аккаду та III династії Ура) Хамурапі і його наступники не відносили себе до богів. Його внутрішню політику ми можемо судити, спираючись на його Закони.

Закони Хаммурапі. У пам'яті наступних поколінь Хамурапі відобразився, як видатний законодавець. Близько 1755 р. до н.е. він видав Закони, які стали підсумком його багаторічної діяльності. Закони дійшли до нашого часу, вибиті на кам'яному стовпі. У верхній частині стовпу текст прикрашало зображення

⁴ Старовавільонське царство у вузькому розумінні – період I Вавилонської династії, а в широкому включає також часи від падіння царства Шумера і Аккада III династії Ура.

Хамурапі, який стоїть перед богом сонця й справедливості Шамашем. Нижче слідував текст законів, переданий старовавилонським діалектом аккадської мови.

У Законах він характеризував себе, як «турботливий правитель, який боїться богів», мета якого «ублажити плоть людей країни».

Інші документи підтверджують уявлення Хамурапі про себе, як справедливого правителя. Його листи до місцевих урядовців свідчать про постійну увагу до проблем звичайних членів громади. Слідувати законам і моралі він вимагав і від залежних царів. Так, один з місцевих правителів захопив владу у своєму місті, вбивши свого родича-царя і відправив до Хамурапі посланців, щоб повідомити про зміни, а також з проханням прислати танцівниць. Розлючений Хамурапі закричав послам у відповідь: «Танцівниць йому не вистачає! Він пролив рідну кров, його самого слідувало б вбити!». Вавилонський цар не погодився визнати захоплення влади і не контактував з незаконним правителем.

Закони показують, що Хамурапі намагався збільшити контроль держави над різними сферами життя суспільства. Державні і храмові господарства знов об'єднали. Тамкарів повернули на державну службу. Вони не тільки виконували функції державних торговельних агентів, але й контролювали ціни на місцевих ринках. Значно обмежувались можливості для продажу землі. Держава надавала пільгові кредити членам громад, а також допомагала бідноті, забезпечуючи наділами з державного або храмового фондів, або роблячи видачі продуктів харчування.

Значна увага приділялась відносинам між кредиторами й боржниками. Відтепер боргове рабство обмежувалось 3 роками. З початку свого правління кожні 10-15 років Хамурапі приймав «накази справедливості» (скасування боргових зобов'язань).

Особливістю Законів Хамурапі вважається часте використання принципу «таліона» (від лат. talio – відплата, рівна злочину, тобто призначення покарання рівного злочину («зуб за зуб, око за око»)). Так, наприклад, за брехливе звинувачення призначалась те ж покарання, що і за злочин у якому донощик несправедливо звинувачував когось. Порівняно з більш ранніми збірками законів зменшувалось використання грошових штрафів. Дослідники пояснювали цю обставину по різному. Одни вважали, це може бути наслідком впливу застарілих

звичаєвих норм, які відроджувались від впливом амореїв, а інші бачили своєрідний погляд Хамурапі на соціальну справедливість – не дати представникам заможних верств відкупитись від покарання, тобто декларування рівності усіх перед законом.

Занепад Старовавільонської держави. Держава, побудована Хамурапі, видалась не міцною і вже найближчі його наступники зіткнулись з сепаратизмом окремих областей. Син Хамурапі, Самсуїлуна (1749 – 1712 рр. до н.е.) був змушений вести боротьбу з повсталими містами Південної Месопотамії. Вавилонські війська зруйнували Ларсу, Ур та Урук, однак міцно закріпитись у регіоні так і не змогли. Близько 1722 р. до н.е. райони розташовані вздовж узбережжя Персидської затоки об'єднались у межах незалежної держави - Примор'я, маючи на чолі свою династію.

У Північній Месопотамії владу Вавилону відмовилось визнавати Ханейське царство зі столицею у м. Терка на р. Хабур. Невдовзі тут з'явилися племена каситів, що потрапили сюди з Ірану. Їх вожді прийшли до влади у Хані і почали просування у центральні та південні райони Месопотамії. У 1595 р. до н.е. з Малої Азії до регіону вторглися війська хеттів. Хеттський цар Мурсілі I пограбував Вавилон і взяв у полон останнього царя I Вавилонської династії Самсудитану. Хетти не змогли закріпитись у Месопотамії і невдовзі змушені були повернутись у рідні землі. Політичний вакуум, утворений падінням Старовавільонського царства заповнили касити.

Середньовавільонський період (Каситська династія). Історія Вавилонії у XVI – XII ст. до н.е. (середньовавільонський період) тісно пов'язано з каситами – народом, який склав основу тогочасної правлячої еліти регіону.

Касити вийшли з теренів Ірану до Месопотамії під тиском інших (можливо, індоєвропейських) народів. У сучасній науці їх етнічні зв'язки з іншими сусідніми народами не встановлені. За нащадків Хамурапі касити робили напади на їх володіння, пересуваючись басейном р. Діяла. Окремі групи каситів на чолі зі своїми вождями потрапляють на службу до правителів і захопили владу у деяких містах Месопотамії. Їх просування призвело до втрати Старовавільонським

царством північних володінь. На початку XVI ст. до н.е. вони скористувались ситуацією, що склалась після вторгнення хетських військ царя Мурсілі I до Вавилону. Після відступу хетів касити оволоділи містом і заснували Середньовавилонське царство на чолі з Каситською, або III Вавилонською династією. Першим відомим каситським царем Вавилону вважається Агум II на прізвисько Меч милості, який відомий тим повернув зображення бога Мардука, що особливо шанувався вавилонянами, назад до міста. До цього касити вивезли зображення з Вавилону до Хани, як трофей.

Каситським царям вдалось об'єднати під своєю владою значну частину регіону. Самоназвою їх держави стало «Кардуніаш» («Чорна земля»), яка зберігалась за регіоном Вавилонії до персидського завоювання у 539 р. до н.е. Касити сприйняли місцеву культуру і релігію, співвідносячи своїх божеств з аккадськими. Більша частина землі перейшла у власність держави, а населення поповнило число «царських людей», сплачувало податки і несло повинності в обмін на користування наділами.

Однак вплив держави на суспільне життя залишався меншим у порівнянні з добою Хамурапі. Осередками не одержавленої економіки стають великі міста – Вавилон, Сіппар, Ніппур тощо. Вони отримали значну автономію, яка включала звільнення від податків на користь каситських царів і мали власне військо. Такою ж автономією користувались і храмові господарства цих міст. Звільнення від державного податкового тягара сприяла економічному зростанню значних міст, але й призводила до збільшенню суспільного розшарування і розповсюдження боргової кабали.

Касити об'єднувались у великі родові клани і складали ядро війська вавилонських царів. Найбільш впливові клани отримували від держави землі і звільнялись від податків. Надання подібного земельного володіння отримав назву «кудурру». На межах таких привілейованих володінь встановлювались спеціальні камені, які носили подібну назву (кудурру) і на яких вибивався текст договору про володіння цією землею.

Каситські правителі продовжували будівничі традиції попередніх правителів. Цар Курігалзу I (XV ст. до н.е.) став першим правителем у Месопотамії, який заснував власне місто-резиденцію – Дур-Курігалзу (сучасній Акар-Куф у 30 км на північ від Багдаду). Монументальні будівлі нового міста повинні були підкреслювати величність правителя Месопотамії. Центром храмових ансамблів став зіккурат, залишки якого навіть сьогодні сягають 57 м заввишки.

Каситське Вавилонське царство залишалось одним з авторитетніших держав Близького Сходу. Царі спирались на сильне військо, що включало, як численні загони піхоти, так і ударні підрозділи бойових колісниць – нововведення цієї доби. Суспільна думка у ті часи вважала війну – однією з сторін постійної діяльності успішного правителя. Вважалося нормою організація щорічних військових компаній. Поход розпочинався після закінчення збору врожаю зернових (кінець червня), проведення очисного свята і гадань.

Вже у XV ст. до н.е. каситам вдалось підкорити царство Примор'я і їх володіння сягнули Перської затоки. Загроза зі сходу з боку Еламу на певний час зникла після припинення там династії суккаль-махів. Каситські царі підтримували постійні стосунки з провідними державами тих часів – Єгиптом, Мітанні та Хетським царством.

Однак у XIV ст. до н.е. у Вавилону з'являється новий ворог – Ассирія. Ассирійські царі розгромили Мітанні і розпочали свій наступ у вавилонські землі. Протистояння з ассирійцями продовжувалось до кінця правління каситської династії і підточила її сили. На сході відродився Елам.

Близько 1158 р. до н.е. еламські війська на чолі з царем Шутрук-Наххунте вторглись до Південної Месопотамії і пограбували її. Пізніше у еламській полон потрапив останній каситський цар Енліль-надін-аххі і Середньовавилонське царство припинило своє існування.

До VII ст. до н.е. політична історія Вавилону уявляє собою череду постійних вторгнень сусідів, які перемежались переворотами і приходом до влади нових династій царів різного етнічного походження. Нетривалий період

зовнішньополітичного піднесення прийшовся на добу правління Навуходоносора I (1126 – 1105 рр. до н.е.). – засновника нової династії (II династії Ісіна або IV вавилонської). Йому вдалось нанести серйозні поразки Ассирії та Еламу, повернути звідти частину здобичі, награбованої у Вавилоні попередніми поколіннями ворогів. Але ж за наступників Навуходоносора II Вавилонія на століття втрачає своє значення, як перша держава, потрапивши в орбіту впливу Ассирійської імперії. Тільки після краху останньої регіон відродить свій вплив, як центр Новоавилонського царства (626 – 539 рр. до н.е.) - останнього акорду давньомесопотамської цивілізації.

Ассирія. Ассирія – назва, що часто застосовується для позначення значної частини Північної Месопотамії у давнину. Також це назва держави, що домінувала в регіоні, а згодом і на Близькому сході з середини II до середини I тис. до н.е. Найдавнішим політичним центром Ассирії залишалось м. Ашшур.

Староассирійський період. Староассирійський період – перший історії ассирійської держави, який розпочинається з появи м. Ашшур (III тис. до н.е.) до початку формування незалежного Ассирійського царства (між XVI та XIV ст. до н.е.).

Не має чіткої відповіді на питання, коли з'явилось місто-держава Ашшур і кого можна вважати його засновником. Можливо, що саме поселення заснувало дошумерське населення регіону у першій половині III тис. до н.е. З середини III тис. більшу частину населення м. Ашшур вже складали аккадомовні вихідці з півдня, які поклонялись одноіменному богу Ашшуру. Місто входило до складу перших деспотій Месопотамії – Аккадської держави Саргонідів та царства Шумера і Аккада III династії Ура.

Після падіння III династії Ура Північну Месопотамію захопили нові хвилі переселень племен, у наслідок яких до регіону потрапили хуррити – можливо, вихідці з Вірменського регіону. На початку II тис. до н.е. декілька хурритських вождів правили в Ашшурі. Невдовзі після них влада у місті перейшла до династії, що походила з місцевого аккадського населення і засновником якої був Пузур-

Ашшур I. Офіційно держава мала назву «алум (алу) Ашшур» (громада Ашшура), яка зберігалась протягом I половини II тис. до н.е..

Більшу частину староассирійської доби місто-держава Ашшур контролювало невелику територію. Основним заняттям населення лишалось землеробство, однак іригація не відігравала тієї ролі, що у Південній Месопотамії. Замість нього часто використовувались природне зрошування (дощі і снігові опади) та колодязі. Вирощувались зернові (ячмінь і еммер), виноград. У східних володіннях Ашшура (долинах Верхнього і Нижнього Забів, передгір'ях Загросу) отримало розвиток скотарство.

Особливу роль в економіці Ашшура відігравала міжнародна торгівля. Протягом правління Пузур-Ашшура I та його наступників (XX – XIX ст. до н.е.) місто перетворилося на один з провідних центрів міжнародної торгівлі у регіоні. Ашшурські купці відправлялись до Східної Анатолії (суч. Туреччина), багатой сріблом і міддю, встановлювали контакти с територією сучасного Афганістану, відомого родовищами олова. У самому Ашшурі вироблялись шерстяні тканини, які вивозив сусідам в обмін на цінну сировину. Роль грошового еквіваленту виконували злитки свинцю.

У містах Малої Азії виникають факторії (опорні пункти) ашшурських торгівців. Найбільш відома факторія розташовувалась у Каніше (Неші). Ашшурські каравани та факторії охоронялись військовими загонами.

Ашшур сприяв розвитку транзитної торгівлі від Малої Азії до Еламу. Він зберігав це становище поки в Анатолії на з'явилась Хеттська держава, царі якої взяли регіональну торгівлю під свій контроль.

Система управління Ашшура нагадували інші міста Месопотамії. Значний вплив мала рада старійшин («дім міста»), якою керував правитель - ішшіакум (шумерський енсі). Ішшіакум часто поєднував функції верховного жерця і керівника війська. Також щорічно опирався особливий урядовець лімму, ім'я якого носив відповідний рік (що використовувалось для датування документів). Лімму відповідав за державну скарбницю. Судовими й адміністративними справами займався укуллум, якого також обирала рада старійшин.

Суспільство Ашшура мало багато спільного з тогочасним вавилонським. Повноправні члени громади об'єднувались у великі родини, які нараховували у своєму складі декілька поколінь і регулювали користування власними землями, які поділялись між меншими родинами на наділи (зітту). Ці землі могли продаватись поза межі великої родини і не повертались назад через певний час, як це робилося у тогочасному Вавилоні. Значна кількість великих родин мали власні укріплені садиби (дунну). Члени великої родини колективно сплачували податки у державну скарбницю. Неповноправні (хупшу) працювали у храмових і державних господарствах, які були значно меншими порівняно з тими, що існували у Південній Месопотамії. Ашшурському суспільству було знайомим і патріархальне рабство, при чому наявність хоча б одного раба або рабині вважалось нормою для звичайного домогосподарства.

Держава Шамши-Адада I. Північна Месопотамія не залишилась осторонь руху племен амореїв, який сприяв зникненню держави III династії Ура. У цьому регіоні знайшли землі для розселення окремі роди аморейського племені хана (ханейців). Наприкінці XIX ст. серед вождів племені виділився Шамші-Адад I, якому вдалося захопити владу в Ашшурі, де він прийняв титул ішшіаккума.

Успішні війни віддали під контроль Шамші-Адада I не тільки Месопотамія, але й значну частину Сирії. Він перетворився з незначного аморейського вождя на правителя регіональної держави і згодом відмовився від титулу ішшіаккума почав називатись «цар більшостей, поставлений Еллїлем».

Для організації управління завойованими землями Шамші-Адад I розділив їх на 14 військових округів. На чолі округів він поставив намісників, які збирали податки і повинності, або данину. Самоуправління громад (алумів) також підпорядковувалось намісникам. У деяких містах при владі залишились місцеві династії. Намагаючись уніфікувати систему управління Шамші-Адад I розповсюдив у канцелярії вавилонський стиль, який брали за зразок асирійські царі пізніших періодів.

Головну опору режиму правління Шамші-Адада I складало військо, кістяк якого складав царський полк, що комплектувався з відбірних бійців на

професійній основі. За необхідності скликалось ополчення. Особисту охорону царя складав загін євнухів храму богині Іштар.

Держава створення Шамші-Ададом I виявилась не міцною. За його синів вона розпалась, а Ашшур увійшов до складу Вавилонського царства Хаммурапі. Однак пізніше асирійці сприймали Шамші-Адада I, як власного царя, а його державу, як передвісницю Асирійської імперії. І не випадково, оскільки саме за часи Шамші-Адада I Ашшур вперше перетворився на один з центрів регіональної держави, а система організації війська та адміністрації стала прикладом для майбутніх асирійських царів.

Протягом другої половини XVIII – XV ст. м. Ашшур відігравало другорядну роль у Північній Месопотамії. Після нетривалого перебування у складі Вавилонського царства Хаммурапі Ашшур звільнився, однак потрапив під зверхність нової політичної сили – народу хуритів та їх держави Мітанні.

Мітанні. З початку II тис. до н.е. у Північній Месопотамії стають відомими племена хуритів. У сучасній історичній науці нема єдиної точки зору щодо походження цього народу. Їх батьківщиною вважається Вірменське нагір'я, звідки вони переселялись на землі, розташовані на захід від р. Тигру, зокрема до Міжріччя, Сирії і Малої Азії. Хуритські купці приймали активну участь у міжнародній торгівлі, зокрема у Каніші разом з ашшурськими торговцями.

Перші держави – невеликі князівства у хуритів виникли у горах Загросу після середини III тис. до н.е. Найвідомішим з них є Аррапха, оскільки її правителі приймали до себе на службу писарів з Вавилону, які залишили сучасним археологам тисячі документів на глиняних табличках.

У XVI ст. до н. е. окремі хуритські князівства об'єднались у державу Мітанні, яка суперничала з Єгиптом, Вавилоном та Хеттським царством. Однак сучасна наука має про цю хуритську імперію набагато менше свідчень ніж про її сучасних суперників. Мітаннійська столиця м. Вашшуканні і по сьогодні не знайдена археологами, а архіви документів відкриті тільки в Аррапхі.

Населення Мітанні складало представники різних народів. У Північній Месопотамії хурити змішувались з семітомовним населенням – аккадцями та

амореями, а у гірських районах своєї батьківщини вони зустрічались з іраномовним населенням, окремі групи якого включили до свого складу. У іранців хурити запозичили слова, пов'язані з коневодством і, можливо, бойові колісниці. Цей рід військ вважався привілейованим, а мистецтво керівництва і застосування бойових колісниць у мітаннійців переймали їх сусіди і конкуренти – ассирійці і хетти. Значну частину колісничних водіїв і воїнів складали іранці. Крім колісниць, мітаннійські правителі збирали ополчення з важко- і легкоозброєних піших вояків.

Правителі Мітанні отримували значні доходи від зовнішньої торгівлі. Провідну роль в економіці відігравало землеробство і скотарство, отримали розвиток ремесла, зокрема будівництво й металообробка. Значну роль відігравали царські і храмові господарства, котрі, як і в інших відомих державах Давньої Месопотамії, були багатогалузевими.

Основу суспільної структури Мітанні складали великі громади: «алу» – великі територіальні, та «дімту» - родинні. Громадам належала земля. Її продаж за межі громади серйозно обмежувався. Формально вважалась, що для придбання землі, що входила до громадського земельного фонду її покупеця, який не входив до громади, повинен «усиновити» продавець - член громади. Механізм «усиновлення» використовували лихварі та члени аристократичних родів для відчуження землі у громад на свою користь. Так, одного з родичів царя більше 100 разів «всиновлювали» члени різних общин для укладання відповідних угод.

Мітанні уявляло собою слабо централізовану державу. На чолі її стояв цар, якому підпорядковувались місцеві правителі. Часто на місцях залишались династії місцевих правителів, які визнавали владу центру, а цар відправляв до їх резиденцій свого представника для спостереження за ситуацією.

Хуритам Мітанні вдалось розповсюдити свою владу не тільки на Північну Месопотамію. У добу розквіту держави її зверхність у різній формі визнавали правителі окремих областей Малої Азії, Сирії та Палестини.

Однак розповсюдження мітаннійського впливу призвело до зіткнень з могутніми сусідами. У XV ст. царі Мітанні програли Єгипту у боротьбі за вплив у Сирії.. У Малій Азії сильнішою державою стало Хеттське царство.

Тиск з боку хеттів змусив Мітанні шукати підтримки у Єгипті. Обидві держави обмінювались посольствами і дарами, а єгипетські правителі-фараони Тутмос IV та Аменхотеп III одружувались на мітаннійських принцесах. Однак з XIV ст. до н. е. очевидним стає занепад зовнішньополітичної могутності Мітанні. Хетти нанесли важку поразку царю Тушратті, який невдовзі загинув у наслідок заколоту. Серед мітаннійської аристократії загострюється боротьба за владу, що поглиблює кризу.

З часом незалежність отримав Ашшур, який стає центром Середньоассирійського царства. Спроби царів Мітанні відновити свій контроль над Ассирією виявились невдалими і ассирійські правителі перейшли у контрнаступ. Ассирійським військам вдалось пограбувати столицю Мітанні – Вашшуканні, а у 70-х роках XIII ст. до н.е. розгромити значні сили хеттів, які намагались підтримати мітаннійських царів. Невдовзі після цих подій Мітанні розпалась на окремі хуритські князівства, які підкорила Ассирія, що перетворилась на провідну політичну силу Північної Месопотамії.

Середньоассирійський період. Середньоассирійська доба хронологічно охоплює другу половину II тис. до н.е. У цей період Ашшур перетворився з міста-держави на регіональну державу, що об'єднувала декілька міських громад (алумів). Однак початок середньоассирійської доби Ашшур зустрів, як складова хурритської держави Мітанні. Відомо, що мітаннійський цар Сауссадаттара навіть вивіз звідти багату браму, яка належала храму бога Ашшура для того, щоб прикрасити нею власний палац у своїй столиці Вашшуканні.

Протягом XV ст. до н. е. вплив Мітанні поступово слабшав і на контроль над Ашшуром претендував касситське Середньовавилонське царство. Вавилонські царі навіть вважали ашшурських правителів своїми підданими, однак їх реальна влада у Північній Месопотамії залишалась доволі слабкою. У цих умовах ашшурській громаді доводилось виборювати власну незалежність, ведучи

складну дипломатичну гру. Іншою метою залишалось збереження за Ашшуром місця провідного центру міжнародної посередницької торгівлі.

Наприкінці XV ст. до н.е. ашшурський правитель Ашшур-бел-нішешу (1419 – 1411 рр. до н.е.) відбудував фортечні мури, які, відтепер, служили припоною від мітаннійських зазіхань, а також уклав договір з Вавилоном. Його наступники встановили дипломатичні відносини з фараонами Єгипту, які у цей час витіснили правителів Мітанні з Сирії, і розпочали називати себе «царями» у приватних документах. У середині XIV ст. ашшурський правитель Ашшур-убалліт I (1365 – 1330 рр. до н.е.) вперше розпочинає підписуватись, як «цар (*шарру*) країни Ассирії», ввівши у офіційне використання загальновідому назву держави, а єгипетський фараон Ехнатон у листах називав його «братом», тобто правителем, рівним йому за статусом.

XIII ст. до н.е. пройшло для Ассирії під знаком завоювань. Особливо прославились успішними війнами царі Адад-нерарі I (1307 – 1275 рр. до н.е.), Шальману-ашаред I (Салманасар I) (1274 – 1245 рр. до н.е.) та Тікульті-Нінурта I (1244 – 1207 рр. до н.е.). Їм вдалось завдати остаточного удару Мітанні. Мітанійці заманили в пастку армію ассирійського царя Шальману-ашареда I, відрізавши її від джерел води у сухому степу. Однак останній зміг нанести їм велику поразку. За наказом ассирійського царя понад 14 тисяч полонених ворожих вояків осліпили. Подібна показова жорстокість у поводженні з ворогом стає елементом ведення військових дій і мала на меті залякати війська противника та змусити вороже населення відмовитись від супротиву. Ассирійські війська вийшли до Сирії. Їх успіхи занепокоїли сусідів і змусили двох давніх ворогів – Єгипет і Хеттське царство скласти союз проти Ассирії.

На півдні Ассирії протистояв каситський Вавилон. Вперті війни з каситськими царями йшли за контроль над Месопотамією. Найбільших успіхів вдалось досягти ассирійському царю Тікульті-Нінурта I ⁵. У перекладі його ім'я

⁵ Дослідники висловлювали думку, що саме Тікульті-Нінурта I є прототипом легендарного царя Німрода, який згадується у Біблії і якому приписується будівництво Вавилонської вежі.

значило «Оплот мій - Нінурта»⁶, що символічно підкреслювало значну увагу, яку приділяв цей правитель військовій справі. Близько 1225 р. йому вдалось оволодіти Вавилоном. Таким чином, вся Месопотамія вперше опинилась під асирійським контролем.

Асирійські царі намагались підкорити території на північ від ядра своєї держави. Їх ціллю було Вірменське нагір'я, багате на корисні копалини. Тут вони вели війни проти племен урартів, який в асирійських документах називався Наїрі. Найбільш прославився своїми походами до цього регіону цар Тікульті-Нінурта I, який наніс поразку союзу з 43 князів Наїрі.

Перемоги Тікульті –Нінурти I відобразились і у новому пишному титулі, який прийняв цей правитель: «Могутній цар, цар Ассирії, цар Кар-Дуніаша (Вавилонії), цар Шумера і Аккада, цар Сінпара і Вавилону, царь Дільмуна і Меллахи, цар Верхнього і Нижнього морів, цар гір й широких степів, цар субареїв, кутіїв і країн Наїрі, цар, який слухає своїх богів й приймає велику данину чотирьох країн світу у місті Ашишур⁷». У цьому титулі асирійський цар не тільки описував реальні межі своєї влади, але й висловлював претензію володарювання над усім відомим світом. Тікульті-Нінурта I не вживав традиційний для правителів Ашишура титул ішшіакум. Можливо, він хотів зробити владу царя більш незалежною від старовинних інститутів управління столиці. Відображенням цієї політики стало заснування нового міста - царської резиденції – Кар-Тікульті-Нінурта (суч. городище Тулуль-Акір). У центрі міста розташовувався царський палац, який побудували не як центр державного господарства і адміністрації, а як парадне приміщення царя, піднімаюче престиж його влади. Незалежна політика Тікульті-Нінурти I викликала незадоволення ашишурської еліти. Царя проголосили божевільним, лишили влади і, невдовзі, вбили. Його сини втратили частину батьківських завоювання і навіть на короткий час визнали зверхність Вавилону.

Що собою уявляла Середньоасирійська держава? Як жило її населення? На ці питання нам даються відповіді Середньоасирійські закони. До їх особливих рис відносять часте використання тілесних й тяжких покарань, а також низький

⁶ Нінурту – бог війни.

⁷ Сінпар - одне з старіших і авторитетніших міст Південної Месопотамії. Значний торговельний центр; Дільмун – о. Бахрейн, місцевість, що відігравала особливу роль у шумерських і вавилонських легендах; Меллахха – країна на узбережжі Індії; Верхнє море – Середземне; Нижнє море – Персидська затока; субареї – одна з назв мешканців Північної Месопотамії; кутії – гірське плем'я, що мешкало у Загросі; країни Наїрі – Вірменське нагір'я.

суспільний статус жінок. Жінка знаходилась у повній залежності від чоловіка і несла відповідальність за його борги.

Власність на землю регулювалась громадою. Час від часу проводились перерозподіли земельної власності між її членами. Розповсюдження отримали лихварство і тяжкі форми боргового рабства. В асирійському суспільстві виділяється знать, представники якої володіли значними землями і приймали участь у торгівельних операціях. По мірі укріплення влади правителя (*ішшіакума*, а згодом *шарру*) розвивався підпорядкований йому державний апарат і ускладнювалась податкова система, яка наповнювала царську скарбницю. Фонд державних земель поповнювались завдяки завоюванням. Зростання доходів скарбниці дозволяла збільшити чисельність війська.

Війна відіграла все більшу роль у житті асирійського суспільства. Царі щорічно організовували військові походи проти сусідів. Війни приносили здобич і збільшували земельний фонд, укріплюючи авторитет правителя. Обмеженість військових ресурсів сприяла виробленню особливого стилю ведення війни, ознакою якого була крайня жорстокість по відношенню до супротивника. За допомогою страху асирійці змушували переможених покинути думки про супротив і повстання, компенсуючи відносну нечисленність війська.

Царі намагались звільнитись від контролю органів самоврядування Ашшуру і старої ашшурської знаті. Вони намагались збільшити чисельність служителів свого управлінського апарату, в тому числі і за рахунок представників завойованих народів. Таким чином, у суспільстві зростала служилий прошарок особисто залежний від царя.

Царям доводилось постійно мати справу з бунтами та заколотами. На початку правління правителі стикались з сепаратизмом прикордонних областей. Будь-які володіння за межами околиць Ашшуру неодноразово підкорювались асирійськими царями, однак часто знов виходили з під контролю. Після смерті царя, як правило, слідувала нова хвиля повстань, які придушувались наступниками з незмінною жорстокістю. Навіть вдалі завойовники не були

застраховані від втрати трону у наслідок узурпації найближчими родичами. Найкращим прикладом небезпечності становища царя є доля Тікульти-Нінурти I.

В останні століття II тис. до н.е. Ассирійська держава пережила складні часи. XII ст. до н.е. пройшло під знаком зростання вавилонського впливу. Для налагоджування відносин з південним сусідом цар Нінурта-тукульти-Ашшур навіть повернув до Вавилону статую бога Мардука, яку свого часу з тріумфом вивіз його попередник Тікульти-Нінурта I.

Вавилонське панування у Месопотамії виявилось недовгим. З кінця XIII ст. до н.е. на Близькому Сході розпочались процеси, які отримали назву «кризи бронзового віку»⁸. Єгипет занепав, Хеттська держава пала під ударами «народів моря», а каситське Вавилонське царство розгромив Елам.

У нових умовах Ассирійське царство намагалось використати ситуацію на свою користь. Цар Тукульти-апал-Ешарра I (Тіглатпаласара I)(1116–1077 рр. до н.е.) наніс поразки сусідам і повернув державу до колишніх кордонів, які вона мала у XIII ст. до н.е. Тільки Вавилон, пограбований його військами, ассирійцям втримати не вдалось. Однак вже його наступники зіткнулись з новим противником – арамеями.

Арамеї належали до семітомовних кочових племен, батьківщиною яких знаходилась на Аравійському півострові. В останніх століттях II тис. до н.е. вони оселились у степах Сирії звідки загрожували ассирійським володінням. Арамейське плем'я халдеїв вторглося до Вавилонії (Кар-Дуніаша), де згодом визнаючи зверхність царів місцевих династій, відіграло значну роль у політичному житті. Інший арамейський союз племен – ахлomeї на межі XI – X ст. до н.е. перейшло Євфрат і вторглося у Північну Месопотамію.

Вторгнення ахлomeїв стало зламним етапом в існуванні Ассирійського царства. Воно знов втратило більшу частину Північної Месопотамії і з великим трудом втримувало решту. Невдовзі ахлomeйський союз розпався, однак

⁸ У сучасній історичній науці під кризою бронзового віку розуміють низку процесів, які наприкінці II тис. до н.е. призвели до занепаду цивілізації до занепаду цивілізації на Близькому Сході. До цих процесів відносять етнічні міграція, занепад і гибель низки великих держав, кінець бронзового і початок залізного віку у сфері технологій.

арамейське вторгнення завершило Середньоассирійський період в історії регіону. Ассирійська держава звузилась в своїх кордонах в очікуванні нового політичного піднесення.

Новоассирійський період. У першій половині I тис. до н.е. новою рисою історичного розвитку Передньої Азії стає домінування Ассирійської «світової» держави. Її поява може розглядатись, як закономірний наслідок процесів державотворення на теренах Давньої Месопотамії. У III тис. до н.е. політична карта регіону змінювалась від міст-держав до перших централізованих деспотій. У II тис. до н.е. у регіоні домінували територіальні держави-імперії – Вавилонське й Ассирійське царство, які претендували на верховенство. Ускладнення і розвиток суспільства і системи управління зробив можливим появу складної форми державності – «світової» імперії. «Світова» імперія – це наднаціональна держава, яка намагається об'єднати декілька регіонів і ідеологічно претендує на світове панування. Першою державою такого типу у Давній Месопотамії, а також у Передній Азії традиційно вважають Новоассирійське царство (X – VII ст. до н.е.), про яке зараз під річ. Згодом його місце зайняли Нововавилонське царство (VII – VI ст. до н.е.) і Персидська імперія Ахеменідів (VI - IV ст. до н.е.).

Іншою характерною рисою перших століть I тис. до н.е. можна вважати активізацію племінного світу. Народи, які жили в умовах родоплемінного ладу на периферії цивілізацій, пережили добу міграцій. Їх вторгнення сприяли занепаду і, навіть, падінню провідних держав Передньої Азії. Ассирія не залишилась осторонь цих процесів. Як ми показали вище, міграції арамеїв сприяли занепаду Середньоассирійської держави. Арамейська проблема залишалась актуальною і для перших новоассирійських царів. Її вирішення створило умови для нового політичного піднесення Ассирійської держави. Цьому також посприяли початок широкого застосування заліза, що дозволило надати ассирійському війську кращу зброю, і послаблення провідних держав регіону, які довше переживали наслідки кризи бронзового віку.

Стабілізувавши становище у державі ассирійці відновили агресивну політику щодо своїх сусідів. Однією з причин війн з сусідами вважається потреба

в отриманні дефіцитної сировини, зокрема металів і деревини. Переможні походи ставали джерелами здобичі і данини. Сусідні держави і народи надавали подарунки для того, щоб запобігти асирійським нападам. Ассирія намагалась контролювати й торгівельні шляхи, що дозволяло вигідно продавати товари, здобуті у сусідів. Завоювання служили їй засобом вирішення внутрішніх проблем, підіймаючи авторитет успішних царів, а невдахи могли привести до втрати трону і життя.

Згодом, ще однією ціллю грабіжницьких походів стає захват полонених. Частина їх ставала рабами, а частина селилась у центральних районах Ассирії, відновлюючи скорочення населення від постійних воєн.

Першим значним правителем Новоасирійського царства часто вважають Адад-нерарі II (912 – 891 рр. до н.е.). Йому вдалось перейти у наступ проти сусідів після десятиліть оборонних війн і нанести поразки вавилонянам та арамеям. За Адад-нерарі II і його наступників провідними напрямками наступу стали південний і західний, де вони намагались взяти контроль над усією Месопотамією, Сирією і вийти до Середземного моря, де знаходились економічно розвинуті міста Тір, Сидон, Бібл, Керкемиш, Арвад та інші. На півночі і сході правителі Ассирії намагались стримувати гірські племена за допомогою постійних вторгнень.

Певних успіхів в реалізації завойовницькій політики вдалось досягти Ашшур-націр-апалу II (884–859 до н.е.). Він завдав удару по племенам Наїрі, а потім по мідійцям⁹. Його військам вдалось досягти на заході узбережжя Середземного моря і отримати данину від частини сирійських та фінікійських міст-держав.

Ашшур-націр-апал II відомий своїм жорстоким поводженням з полоненими, у чому він перевершив багатьох інших асирійських царів цієї епохи. В одному напису він писав про розправу у взятому місті: «Я взяв місто, перебив багато воїнів, захопив усе, що можна захопити, відрубав голови воякам, склав біля міста баишту з голів і тіл, склав баишту з живих людей, посадив людей живцем на палі навколо міста, хлопців і дівчат його спалив на

⁹ Мідійці – ираномовні племена Мідії – частина суч. Західного Ірану.

багаттях». Оцінюючи значення особистості Ашшур-націр-апала II відомий письменник-фантаст А. Азімов писав: «Він зробив ім'я ассирійців ненависним і огидним. Такого успіху не добивався жоден завойовник до Адольфа Гітлера»

Завойовницьку політику Ашшур-націр-апала II продовжив його син Шульману-ашаред III (Салманасар III) (859–824 рр. до н.е.). Він грабіжницькими походами проти сусідів, однак його активність сприяла створенню антиассирійських коаліцій. Два великі союзи міст держав виникають у Сирії. У 856 р. до н.е. під час походу проти Дамаску Шальману-ашаред III зіткнувся з об'єднаною армією правителів Сирії і Палестини, яку підтримував навіть єгипетський загін. Битва біля Каркару закінчилася нічиєю. Ассирійці стверджували, що знищили 14 тис. ворогів, однак закріпитись у Сирії так і не змогли.

Успішні походи IX ст. до н.е. сприяли припливу до Ассирії багатої здобичі і полонених, що сприяло економічному піднесенню. У корінних ассирійських землях царі розпочали монументальне будівництво в Ашшурі і . Кальхі (Німруд).

Ашшур-націр-апал II, як свого часу і Тікульті-Нінурта I, переніс столицю з Ашшура до іншого міста Кальху. Тут побудували резиденцію царя, яка у XIX ст., здивувала археологів своїми барельєфами, що зображали охоту, війну, життя палацу. На вході до палацу стояли два могутніх кам'яних охоронця – статуї крилатих биків з чоловічими головами два метри заввишки. Будівництво продовжували й наступні царі. Перші археологи назвали місто Німруд по імені легендарного біблійського царя Німрода, онука Хама, за часи якого відбулось будівництво Вавилонської вежі. У 2016 р. пам'ятку піддали зруйнуванню бойовики ІГІЛ.

IX ст. до н.е. вважається часом «другого піднесення» Ассирійської держави (після Середньоассирійської доби). З початку VIII ст.. до н.е. Ассирія вступає у полосу нової кризи. Постійні війни сприяли зменшенню населення, ситуація погіршувалась і через епідемії та неврожаї. Завойовані землі часто не приносили великих прибутків через попередні неодноразові розорення і вимагали тривалого відновлення. Чисельність і сила зовнішніх ворогів зростала. На північ від Ассирії свій розквіт переживає Урарту, яке також претендує на лідерство у регіоні.

Ассирійці намагались протистояти кризі продовженням грабунку сусідів. На ці часи приходиться правління цариці Саммурамат, під опікою якої певний час знаходився її син Адад-нерарі III (811 – 783 рр. до н.е.). Вона стала прототипом легендарної Семіраміди. У 788 р. до

н.е. ассирійські війська досягли Каспійського моря. Пізніше давні греки приписували Семіраміді підкорення Ірану і похід до Індії.

У 60-х рр. VII ст. до н.е. Ассирія пережила громадянську війну. Вихід з кризи знайшов Тукульти-апал-ешшара III (Тіглатпаласар III) (745 – 727 або 726 рр. до н.е.), реформи якого докорінно змінили державу і військо.

У перші ж роки правління Тукульту-апал-ешшара III провів ряд важливих змін у систему управління. До нього завойовані землі часто об'єднувались у намісництва, які охоплювали значні території. Відтепер цар значно зменшив їх території, поділивши великі територіальні одиниці на більш дрібні. На чолі намісництв призначались євнухи (з метою перешкодити створенню місцевих династій), особисто віддані царю.

Найбільші зміни очікували на ассирійське військо. Тукульти-апал-ешшара III змінив систему його комплектації. Раніше до армії викликали ополченців і військових колоністів. Відтепер вона комплектується на професійній основі. До неї у значній кількості потрапляють представники підкорених народів, що призводить до її арамеїзації. Самі ассирійці переважно займали командні посади або служили у гвардії. Така армія не залежала не від кого, крім царя, однак могла і сама садити на трон своїх ставлеників. Отже, після реформи Тукульти-апал-ешшара III ассирійське військо остаточно перетворюється на провідний державний інститут.

Нова армія значно підвищила свої бойові якості. Її ядро – елітні гвардійські підрозділи – проводили свій час у постійних тренуваннях; її вояки отримували стандартне озброєння. Армію супроводжували закони залежних правителів. Найбільш численним родом військ залишалась піхота, а ударні частини складали бойові колісниця і кіннота – нововведення цієї доби. Армію супроводжували загони саперів, інженерна та розвідувальна служби. Розвиток отримала техніка облоги і, відтепер, ассирійці могли тримати фортеці в облозі декілька років (раніше гарнізони фортець намагались відсидіти за стінами), поки її не примусять до здачі. Армія отримувала залізну зброю. Порядок підтримувався

залізною дисципліною. Армія Ассирії мала значну чисельність. Ассирійські правителі мали можливість зосередити на одному напрямку до 120 тис. вояків.

Реформи Тукульти-апал-ешарри III повернули ассирійській армії славу непереможного і наступна сотня років пройшла під знаком постійних військових успіхів. Небезпечним противником Ассирії залишалось царство Урарту, правитель якого Сардурі II намагався розповсюдити свій вплив серед сирійських держав. Така дії могли лишити ассирійців без виходу до Середземного моря. У 743 -740 рр. Тукульти-апіл-ешарра III зміг нанести поразку урартсько-сирійській коаліції, а згодом організувати успішні походи у центральні райони самого Урарту. У 730 –х рр. до н.е. ассирійці відновили свій контроль над Східним Середземномор'єм. Успішно для Ассирії складалась ситуація і у Месопотамії. У 729 р. до н.е. у наслідок перемог Тукульти-апіл-ешарру III проголосили царем Вавилону. Таким чином, цей ассирійський цар встановив особисту унію Ассирії і Вавилонії.

Якщо попередні ассирійські царі часто обмежувались збиранням данини з переможених, тримаючи під безпосереднім контролем тільки Верхню Месопотамію. Тукульти-апіл-ешарра III розповсюдив практику безпосереднього приєднання на більшість підкорених країн. В них вводилась громадянська і військова адміністрація, яку призначав цар. У значних масштабах проводиться політика «нацаху» («виривання з корінням») – переселення підкореного населення разом з майном і зображеннями богів до інших країн, подалі від рідних місць. Ассирійська влада намагалась таким чином заселити спустошені землі і запобігти повстанням, які важко організувати у незнайомому середовищі. Так, тільки з Вавилонії у 729 р. до н.е. в полон забрали близько 120 тис. халдеїв.

Наступники Тукульти-апіл-Ешарри III намагались продовжити його політику. В ассирійській правлячій еліті склались два угруповання – партія військових (ті, хто виступав за систематичний грабунок сусідів) і партія торгівельно-жрецьких кіл (ті, хто виступав за розвиток торгівлі і систематичної експлуатації підкорених). Ставлеником першого угруповання вважається Шульману-ашаред V (Салманасар V) (727/726 – 722 рр. до н.е.), який відомий

організацією походу проти Ізраїльського царства і взяттям в облогу його столиці Самарії. Цей цар намагався зменшити автономію великих міст і храмів, чим викликав незадоволення асирійської аристократії і, можливо, загинув у наслідок заколоту. Його наступником став цар під іменем Шаррукін II (Саргон II) (722–705 рр. до н.е.).

Походження Шаррукіна II не відоме. Його надписи відходять від давньої традиції – згадувати поряд з іменем царя його предків. Сучасні дослідники роблять різні припущення, вважаючи його то братом Шульману-ашареда V, то представником бокової гілки правлячої родини, то узурпатором, який заснував нову династію.

Смерть попереднього царя відкрила низку проблем, що накопились всередині держави та зовні. Шаррукіну II вдалось оволодіти Самарією і завоювати Ізраїльське царство. Він врегулював відносини з жерцями, вернувши привілеї храмам і великим містам Ассирії і Вавилонії. У своїх написах Шаррукін II вважав це одним зі своїх найважливіших діянь.

Сусіди намагались стримати Ассирію створюючи коаліції, однак Шаррукін II зміг нанести їм поразки. У 714 р. до н.е. він зненацька вступив до теренів Урарту, розбив царя Русу II і у м. Муцацір пограбував храм бога Халі - одне з головних урартських святилищ, де зберігались скарби, що жертвувались протягом століть.

Користуючись нестабільністю після смерті Шульману-ашареда V у Вавилоні до влади прийшов один з халдейських вождів Мардук-апла-іддін, який користувався підтримкою Еламу. Перший похід асирійців проти нього закінчився невдачею. Тільки у 709 р. до н.е. Шаррукін II повернув Вавилон під асирійській контроль.

Важливим успіхом закінчилися дії у Сирії. У 717 р. асирійці оволоділи м. Керкемишем – столицею останнього хеттського князівства. Цей успіх дозволив укріпити асирійські позиції у Східному Середземномор'ї.

Як інші амбіційні царі, Шаррукін II побудував собі нову столицю Дур-Шаррукін («Фортеця Шаррукіна»), розташовану на північ від Ніневії. До міста переселяли полонених і у 707 р. до н.е. цар офіційно оселився тут. Однак у 705 р.

до н.е. Шаррукін II загинув під час походу до Малої Азії і його столиця залишилась недобудованою.

Наступник і син Шаррукіна II Сін-аххе-еріба (Сінаххеріб) (705–681/ 680 рр. до н.е.) спирався на підтримку військової партії і все своє правління намагався жорсткими методами утримати асирійську владу над численними володінням, що отримав у спадщину. Вступивши трон, він вже мав значний політичний і адміністративний досвід. Одним з його важливих кроків стало перенесення царської резиденції до Ніневії, міста, розташованого неподалік від суч. м. Мосул і відомого з III тис. до н.е. Ніневія залишалась столицею Асирійського царства до його падіння.

Найбільшу увагу нового царя приковувала до себе Вавилонія (Кар-Дуніаш), де асирійцям доводилось вести постійну боротьбу з пробами відокремлення, які підтримували царі Еламу. У 689 р. до н.е. Сін-аххе-еріба остаточно оволодів Вавилоном і у покарання наказав повністю зруйнувати місто, після чого для «посилення» ефекту пустив через міську територію води р. Євфрату.

З II тис. до н.е. Вавилон розглядався, як найавторитетніший культурний центр месопотамської цивілізації, тому його знищення викликало обурення у всьому регіоні, навіть в корінних асирійських землях. Влада Сін-аххе-еріба ставала все менш авторитетною і у 681 р. царя вбили заколотники під час відвідування храму.

Після загибелі Сін-аххе-еріба владу захопив його молодший син Ашшур-ах-іддін (Асархаддон) (681/680–668 рр. до н. е.), усунувши від трону своїх старших братів. Матір'ю Ашшур-ах-іддіна була вавилонянка і батько обрав його своїм офіційним спадкоємцем, намагаючись досягти компромісу з жерцями, незадоволеними руйнуванням Вавилону. Новий цар намагався підтримувати стосунки з обома владними угрупованнями Ассирії. Він відбудував Вавилон, повернув привілеї місцевим храмам і проголосив себе вавилонським царем Кар-Дуніаша (Вавилонії). Продовжуючи завойовницьку політику, він у 671 р. до н.е. оволодів Єгиптом, де його проголосили фараоном. Таким чином, Асирійське царство досягло своїх максимальних розмірів. Однак асирійський вплив в

Західному Ірані послабшав. Тут виникло Мідійське царство, яке намагалось проводити незалежну політику. Близько 675 р. до н.е. до Ірану вторгаються скіфи. Після нетривалої конфронтації Ашшур-ах-іддін у вдалось укласти з ними союз, на який асирійці намагались спиратись з метою утриматись у регіоні.

У 668 р. до н.е. Ашшур-ах-іддін помер. За його заповітом владу над Ассирією та її володіннями отримав його старший син Ашшур-бані-аплі (Ашшурбаніпал) (668 – 626 рр. до н. е.), а молодший син Шамаш-шум-укін (668 – 648 рр. до н. е.). Ашшур-бані-аплі - останній великий правитель Ассирії увійшов в історію, як останній великий асирійський правитель. Мабуть це єдиний правитель Ассирії, пам'ятники якому встановлювали не тільки його сучасники, але й представники поколінь минулого ХХ ст.. У 1988 р. у м. Сан-Франциско (США) встановлено скульптуру, яка зображує Ашшур-бані-аплі (Ашшурбаніпала) – засновника першої бібліотеки у світі, найбільшого з відомих зібрань клинописних текстів. У ХІХ ст. цю бібліотеку знайшли у царському палаці Ніневії археологи експедиції О.Г. Лейярда. Вона нараховувала близько 25 тис. глиняних табличок, серед яких знаходились тексти класичної художньої літератури, наукові та релігійні трактати. Про свою зацікавленість збиранням знань попередніх епох Ашшур-бані-аплі вказував навіть у своїх офіційних анналах: «Я постиг мудрість бога Набу, все мистецтво писарів, засвоїв знання усіх майстрів, скільки їх є».

За правління Ашшур-бані-аплі відбувалось монументальне будівництво і реставрація храмів по всій Месопотамії. Ніневія перетворилась на найкрасивіше місто імперії, де своєю пишністю особливо виділявся Північний палац. На його рельєфах відображались сцени царської охоти та палацового життя.

Втримання великої імперії вимагало від нового царя якостей вмілого дипломата й полководця. Дослідники вважають, що в реальному житті цар не відрізнявся відмінним здоров'ям, не приймав особистої участі у військових компаніях і призначав полководців. Протягом перших десятиліть правління Ашшур-бані-аплі вдавалось приборкувати супротив залежних царів і досягати визнання асирійського домінування від сусідів. Однак з часу стає очевидним

поступове послаблення Ассирії. У 655 р. до н.е. від ассирійського контролю остаточно звільнився Єгипет.

Справжнім випробуванням на міцність для Ассирії стала спроба вавилонського царя Шамаш-шум-укіна добитись незалежності. Вавилон отримав підтримку від Еламу, халдеїв Примор'я та арабських племен. Ассирійські війська взяли Вавилон в облогу, яка продовжувалась три роки і супроводжувалась страшним голодом. При падінні міста Шамаш-шум-укін покінчив з собою, кинувшись у вогнище свого палацу. Ашшур-бані-аплі призначив царем Вавилону свого ставленика. Союзників повсталого Вавилону розгромили по черзі ассирійські війська. Останню значну перемогу ассирійці отримали у війні з Еламом. Цю державу остаточно знищили і останній опір еламівців припинився у 639 р. до н.е.

У наслідок перемог у полон до Ашшур-бані-аплі потрапили три еламські царі і один з арабських шейхів. Святкуючи Новий рік, ассирійський цар вирішив скористатись цією обставиною. У своїх анналах він повідомив: «Я запряг їх у ярмо своєї святкової колісниці, і вони тягнули її піді мною».

Ми роздивились основні етапи політичної історії Новоассирійського царства і тепер розкриємо особливості організації держави і її внутрішнього життя. Здобич і данина, яку отримувала Ассирія в наслідок війн, сприяли притоку багатств у корінні райони і розвитку їх економіки. Збільшується поголов'є худоби, скотарство стає багатогалузевим. Прогресу ремесел сприяв приток сировини і кваліфікованих ремісників з підкорених країн. Однак перебільшений розвиток отримували галузі виробництва пов'язані з війною.

Цар користувався значною владою і контролював державні господарства. Суспільну базу його влади складала служила знать – військові, державні урядовці, які отримували від царя земельні володіння. Ці землі вони здавали дрібним орендарям або використовували працю військовополонених. Залежно від власних інтересів представники знаті об'єднувались в угруповання, які намагались впливати на царя. Значний прошарок населення складали особисто вільні дрібні землевласники і виробники, які сплачували податки у державну скарбницю. Його

поповнювали примусові переселенці й полонені, які мали обмеження у правовому статусі, однак поступово асимілювались і асимілювали асирійців. Так, переймаючи певні особливості асирійського способу життя, вони сприяли арамеїзації Ассирії. Поступово арамейська мова стала розмовною, а аккадська залишилась мовою освіти і літератури, як свого часу шумерська.

Особливий статус зберігали великі міста Ассирії і Вавилонії, такі як Вавилон, Борсіппа, Ашшур, Харран тощо. Їм надавались привілеї, які дозволяли їх населенню не сплачувати податки до державної скарбниці. Храми, розташовані у цих містах, часто відігравали роль загально месопотамських святилищ і також отримували привілеї, дари та земельні володіння.

Цар керував державою, спираючись на значний бюрократичний апарат. Значну у системі управління відігравали військове і фінансове відомства. Підкорені землі ділились на намісництва, а у значних містах залишались залоги з асирійських військових загонів. У частині переможених держав залишались свої правлячі династії, які сплачували данину. Найбільш віддалені країни, які було важко тримати під безпосереднім контролем примушувались до відправки дарів і визнання політичного лідерства Ассирії. Особливе становище в імперії займала Вавилонія (Кар-Дуніаш). Асирійські царі часто ставали й царями Вавилону, або зберігали там окремих залежних правителів, підкреслюючи особливий авторитет цього міста.

Про останні роки правління Ашшур-бані-аплі відомо не багато. За його наступників занепад Асирійської імперії прискорився. У 626 р. до н.е. халдейській вождь Набопаласар захопив владу у Вавилоні, утворивши незалежне Нововавилонське царство. У 625 р. до н.е. незалежність від Ассирії здобула Мідія. Обидві держави склали союз і розпочали сумісні дії проти асирійських військ. Їм вдалось оволодіти асирійськими столицями Ашшуром (614 р. до н.е.) і Ніневією (612 р. до н.е.) і знищити їх. Втрата цих міст визначила фактичне падіння Асирійського царства. Останні загони асирійських військ розгромила вавилонська армія у боях за Харран (609 р. до н.е.), де загинув останній цар Ашшур-убалліт II, і за Каркемиш (605 р. до н.е.).

Нововавілонська держава.

Перша половина I тис. до н. е. в історії Південної Месопотамії (Вавилонії) часто називається Нововавілонським періодом. Політичним центром регіону, як і у попередній період, залишалось м. Вавилон.

На початку I тис. до н.е. важливою подією, що вплинула на подальшу історію Вавилонії, стала переселення сюди арамейських племен – халдеїв. Вони оселяються у Примор'ї, області, де річки Євфрат і Тигр впадали до Персидської затоки, і змішуються з місцевим населенням. Арамейська мова розповсюджується у Вавилонії, а арамейські вожді стають частиною місцевої правлячої еліти.

Не дивлячись на політичний і релігійний авторитет Вавилону, більшу частину періоду він знаходився в тіні могутності Ассирійської імперії. Ассирійські царі часто сідали на трон Вавилону, поєднуючи Ассирію і Вавилонію під своєю владою на умовах особистої унії. Халдейські вожді, такі як Мардук-апла-іддін (кінець VIII ст.), намагались боротися за владу над Вавилоном, але протистояти професійній ассирійській армії вони не могли. Ассирійці неодноразово брали штурмом Вавилон, а цар Сінаххериб навіть зруйнував місто. Однак у другій половині VII ст. чаша терезів почала клонитись на бік халдеїв, а ассирійська міць занепадати.

Подією, що призвела до звільнення Вавилону стала смерть ассирійського ставленика – царя Кандалану (627 р. до н. е.)¹⁰. Цією подією скористався ассирійський намісник Примор'я, представник халдейської аристократичної родини Набопаласар (Набу-апла-усур). У 626 р. до н.е. він оволодів містом і проголосив себе царем Вавилону, заснувавши нову династію царів – Халдейську (626 – 539 рр. до н. е.).

Державу на чолі з династією, заснованою Набопаласаром, називають Нововавілонським царством. Час її існування – це кульмінація розвитку давньомесопотамської цивілізації. Усе правління Набопаласара пройшло у війнах, які супроводжували падіння Ассирійського царства. Помічником вавилонського

¹⁰ Деякі дослідники вважають, що під іменем Кандалану Вавилоном безпосередньо правив ассирійський цар Ашшурбанапал (Ашшур-бану-аплі).

царя виступив його син і наступник Навуходоносор II (Набу-кудур-усур II) (605–562 рр. до н.е.).

Навуходоносор II проводив активну зовнішню політику, перетворюючи Нововавилонське царство на справжнього наступника Ассирійської держави. Він вів боротьбу за розповсюдження вавилонського впливу на Близькому Сході. Під його контроль потрапила Сирія, міста Фінікії, а у 598 р. торгівельні шляхи у Північній Аравії.

Активним діям Вавилону намагався протидіяти Єгипет, який надавав підтримку Іудеї – єдиній державі регіону, що зберегла незалежність. У 597 р. до н.е. Навуходоносор II оволодів Іерусалімом, іудейською столицею, однак остаточно закріпитись йому не вдавалось. У 587 р. до н.е. вавилоняни знов оволоділи місту після дворічної облоги і ліквідували Іудейське царство. Іудейське населення примусово виселили до Вавилонії. У Біблії ці події отримали назву вавилонського полону. Остаточне закріплення вавилонського контролю над регіоном відбулось у 574 р. до н.е. після оволодіння фінікійським містом Тір (Сур), яке трималось в облозі 13 років, користаючись своїм острівним положенням.

Могутність Нововавилонського царства за Навуходоносора II знайшла відображення монументальному будівництві у центрі держави. У ці часи Вавилонія вступила у пору економічного зростання і культурного відродження. Вавилон відродився, як велике місто, населення якого сягало 200 тис. осіб. Закінчилось будівництво Есагілі – головного храму, присвяченого богу Мардуку – покровителю міста. Поряд розташовувався зикурат Етеменанкі, що мав сім ступенів загальною висотою 91 м ¹¹. Іншу відому споруда – вісячі сади – збудували для дружини Навуходоносора II, доньки мідійського царя, яка сумувала за горами своєї батьківщини. Давньогрецькі автори часто відносили і зикурат Етеменанкі, і вісячі сади до складу сьомі чудес світу.

Основою економіки Месопотамії Нововавилонської доби залишалось сільське господарство. Земля, що часто ставала об'єктом куплі і продажу,

¹¹ Зикурат Етеменанкі вважається прообразом біблійної Вавилонської вежі.

дорожчала. Її частіше використовували для садівництва, зокрема під фінікові пальми, оскільки вирощування зернових не давала такого прибутку. Як і раніше, великі земельні володіння мали храми і цар. Крім великих родин, власниками земель стають окремі власники – купці, урядовці, заможні особи тощо. Часто земля здавалась в оренду і оброблялась дрібним виробникам. Існувала практика, коли господар землі отримував 1/3 врожаю, а 2/3 залишались орендарю.

Ремесло досягло нового рівня розвитку і диференціації. Ускладнюється внутрішня торгівля. Ремісники укладали довгострокові контракти на збут власної продукції.

Значну роль у торгівлі і в економіці загалом відігравали торгівельні дома. Найбільш відомим з них є дім Егібі. Його діяльність продовжувалась з кінця VIII по початок V ст. до н. е. Крім безпосередньої участі у торгівельних операціях, дім надавав кредити, приймав вклади, тобто виконував багато функцій, притаманних сучасним банкам.

Суспільство нововавилонської доби значно ускладнилось порівняно з попередніми періодами. У його складі виділялись декілька прошарків. Великі міста зберігали свої привілеї і повноправні члени їх громад складали вищий шабель суспільства. З їх числа походила значна кількість жерців, урядовців, заможних купців, ремісників і землевласників. Повноправні особи приймали участь в органах самоврядування (народних зборах).

У Вавилонії перебувало багато іноземців, які знаходились на державній службі, або займались ремеслами та торгівлею. Будучи вільними, вони не мали громадянських прав, однак значні спільноти (єгиптяни, іудеї) отримували права самоврядування.

Частина населення знаходилась у залежному стані і також мала обмежені права. До цього прошарку належали ті, хто працював у державних і храмових господарства, а також частина дрібних орендарів.

Нижню сходинку суспільної дробини займали раби. Вони знаходились у власності держави, храмів і приватних осіб. Вважалось нормою, коли родина повноправних членів громади володіє хоча б одним рабом. Праця рабів у

сільському господарстві вважалась малопродуктивною. Для того, щоб зацікавити раба у результатах праці, господар міг надати йому земельний наділ. У такому випадку раб міг залишати собі частину врожаю.

Рабів продовжували використовувати у домашньому господарстві. Також значну роль вони відігравали у ремісництві. Раби використовувались у великих майстернях, а також могли віддаватись господарем реміснику на навчання. Навчившись ремеслу раб підіймав свою ринкову вартість і міг приносити своєю працею додатковий прибуток.

Раби користувались і певними правами. Деякі з них заводили родини, мали власне майно і, навіть, купляли собі інших рабів. Угоди з іншими особами вони скріплювали власними печатками, виступали свідками у суді і могли наймати на працю вільних осіб.

Після смерті Навуходоносора II у 562 р. до н.е. у Вавилонії розпочинається період політичної нестабільності. Декілька років точилась боротьба між угрупованнями знаті і жерців, на фоні якої на троні швидко змінювались царі. У 556 р. до н.е. владу захопив Набонід, який не належав до династії Набопаласара.

На політику нового царя впливало бажання укріпити Нововавилонське царство шляхом об'єднання під своєю владою численні кочові арамейські племена. Для цього він підтримує культ арамейського бога луни Сіна. Вважається, що на релігійний вибір царя вплинула і та обставина, що його мати виконувала обов'язки жриці цього божества у м. Харрані. У 556 р. до н.е. Набонід приєднав Харран до своєї держави, відновивши там храм Сіна. Свого часу, під час зруйнували мідійці, захопивши це місто у Ассирійської імперії, яка знаходилась на грані краху.

Набонід намагався створити умови для подальшого розвитку міжнародної торгівлі. К середині VI ст. до н.е. морська торгівля з Індією через Персидську затоку занепадає. Причиною цього стала зміна течії р. Євфрат, що зробило неможливим використання порту у м. Ур. У пошуках нових шляхів Набонід приєднав до своєї держави оазу Тейма у Північній Аравії, яка надавала вихід до караванних шляхів у Єгипет, звідки можна було дістатись Індії, оминувши

Аравійський півострів. Згодом цар переніс сюди свою резиденцію, залишивши у Вавилоні свого наступника Валтасара (Бел-шар-уцура).

Політика Набоніда викликала незадоволення вавилонської правлячої еліти. Вавилонським жерцям не подобалась релігійна політика царя, а знаті – зміна традиційної резиденції. Серйозну загрозу Нововавилонській державі створювали перси.

За короткий строк персидський правитель Кір II зміг завоювати Мідію і об'єднати під своєю владою значні володіння від Малої Азії до долини Інду. Він розглядав Вавилон, як наступну ціль для завоювань. Побоюючись персидської загрози, Набонід повернувся до Вавилону, намагаючись організувати опір. Навесні 539 р. до н.е. перси розпочали вторгнення у володіння вавилонського царя, форсувавши р. Діяла, приток р. Тигр. Військова компанія продовжувалась лише кілька місяців. У 12 жовтня 539 р. до н.е. Вавилон пав, а з ним припинило існування Нововавилонське царство. Ці події стали останнім акордом існування давньомесопотамської цивілізації. Регіон увійшов до складу Персидської монархії Ахемінідів, але культура, сформована протягом декількох тисячоліть продовжила існування, поступово занепадаючи, до перших століть нашої ери.

План семінарського заняття

1. Виникнення та розвиток Старо-Вавилонського царства. Характеристика джерел.
2. Зовнішня та внутрішня політика царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.). Кодекс законів Хаммурапі.
3. Ассирія: виникнення, розквіт та занепад.
4. Виникнення та розвиток Ново-Вавилонського царства. Політика царів Набопаласара (626 – 605 рр. до н.е.), Навуходоносора II (605 – 562 рр. до н.е.), Набоніда (556 – 539 рр. до н.е.).
5. Ассиро-вавилонська культура.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Вавилонська держава на початку II тисячоліття до н.е. Посилення Вавилону. Стародавнє царство. Внутрішня й зовнішня політика. Правління Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н.е.). Кодекс законів. Характеристика джерела. Господарське життя країни (іригаційне землеробство, тваринництво, ремесла, торгівля та лихварство). Соціальні відносини (суспільні стани, рабство. Професійні групи населення, община, сім'я). Форми власності, система землекористування. Судочинство і кримінальне право. Вторгнення Касситів.

Передумови виникнення Ассирійської держави. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Середньоассирійський період (XV – XI ст.). Новоассирійський період (X – VII ст.). Соціально – економічна характеристика. Зовнішня політика. Культурний розвиток Ассирії. Занепад та гибель Ассирії.

Виникнення та становлення Ново-Вавилонського царства (626 – 539 рр. до н.е.). Господарство та суспільно-політичне життя. Зовнішня та внутрішня політика Набопаласара (626 – 605 рр. до н.е.), Навуходоносора II (605 – 562 рр. до н.е.) та Набоніда (556 – 539 рр. до н.е.). Причини занепаду Вавилону.

Особливості ассиро-вавилонської культури, міфології, релігії та мистецтва.

Список основної та додаткової літератури

1. Бауэр С.У. История Древнего мира : от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. М.: АСТ: Астрель, 2011. 988,[4]с.
2. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.
3. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока./ Иоэл Песахович Вейнберг. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 208 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
4. Всемирная история: Бронзовый век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.-М.: Харвест, АСТ, 2002. 512 с.

5. Всемирная история: Железный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.: Харвест, 2003. 512 с.
6. Всемирная история: В 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. М.: Наука, 2011. Т.1. Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. 822 с.
7. Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 328 с.
8. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс : Эволюция государственности : от раннего государства к зрелому. / Леонид Ефимович Гринин. 2-е изд. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.
9. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки / Эрнст Добльхофер. Пер. с нем. Г.М. Бауэра. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 388 с.
10. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др. : Под общ. ред. Г.М. Боггард-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.: ил.
11. Ермановская А.Э. Загадки истории. Древний мир. – Харьков: Фолио, 2007.
12. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. – Т. 1.
13. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. / Под ред. М.А. Коростовцева. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. Ч. 1. Месопотамия. 534 с. с ил. и карт.
14. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. Ч. 2. Передняя Азия. Египет. 623 с. ил.
15. История древнего Востока : От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова. М.: Вост.лит., 2004. 895 с. : ил., карт.

16. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. 623 с.
17. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. 680 с.
18. Кембриджская история древнего мира. / Под ред. Дж. Бордмэна и Н.-Дж.-Л. Хэммонда: Пер. с англ., подготов. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. М.: Ладомир, 2007. Т. III, часть 3: Рождение греческого мира. VIII – VI века до н.э. 653 с.
19. Клайн Э.Х. 1177 год до н.э. : год, когда пала цивилизация / Эрик Х. Клайн; пер. с англ. В. Желнинова. М.: АСТ, 2018. 320 с.
20. Косидовский З. Когда солнце было богом / Зинов Косидовский. Пер. с польск. А.В. Лоевского. 2-е изд. М.: Наука, 1991. 234 с.
21. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
22. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград, 1989.
23. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И.А. Стучевский. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. 308 с.
24. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
25. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. К. : Знання, 2012. 446 с.
26. Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды / Йоахим Радкау. Пер. с нем. Н. Штильмарк; вступ. слово Ю. Обертрайс. М.: Высш. школа экономики, 2014. 472 с. (Исследования культуры).
27. Римшнейдер М. От Олимпии до Ниневии во времена Гомера /М. Ремшнейдер. Пер. с нем. и послеслов. А.А. Нейхардт. М.: Главная редакция

восточной литературы издательства «Наука», 1977. 165 с. ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).

28. Самозванцев А.М. Мифология Востока. / А.М. Самозванцев. М.: Алетейа, 2000. 384 с.: ил.

29. Сафронов А.В. Очерки по истории Восточного Средиземноморья в XIV – XII вв. до н.э. / Александр Владимирович Сафронов. Отв. ред. К.Ф. Карлова. М.: ИВ РАН, 2018. 176 с.

30. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – Москва, 1986.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.

2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.

3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).

4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).

5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.

6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.

7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Ассиро-вавилонский эпос / Переводы с шумерск. и аккад. В.К. Шилейко. СПб.: Наука, 2007. 642 с. (Литературные памятники).

2. Ветхий Завет (по любому изданию Библии).
3. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
4. Страбон. Географія в 17 книгах / Страбон. Пер., стаття и комент. Г.А. Стратановського. М.: Наука, 1964. 944 с.
5. Хрестоматія по історії Древнього Востока: Учебн. посібие в 2-х частих / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
6. Хрестоматія по історії Древнього мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
7. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Histsriae Philippicae» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте джерела з історії Старо-Вавилонської держави.
2. Охарактеризуйте внутрішню політику Хаммурапі.
3. Охарактеризуйте зовнішню політику Хаммурапі.
4. Проаналізуйте розвиток господарства за законами Хаммурапі.
5. Проаналізуйте розвиток форм власності за законами Хаммурапі..
6. Проаналізуйте судочинство, кримінальне та сімейне право за законами Хаммурапі.
7. Визначте причини та значення вторгнення Касситів.
8. Проаналізуйте причини послаблення Вавилону та загибелі Старо-Вавилонського царства.
9. Охарактеризуйте етапи розвитку Ассирійської держави.
10. Розкрийте причини занепаду та гибелі Ассирійської держави.
11. Проаналізуйте правління Ашшурбанапала.

12. Розкрийте причини піднесення Ново-Вавилонського царства.
13. Проаналізуйте правління Набопаласара.
14. Дайте характеристику правлінню Навуходоносора II.
15. Проаналізуйте правління Набоніда.
16. Охарактеризуйте причини послаблення та занепаду Ново-Вавилонського царства в середині I тисячоліття до н.е.
17. Проаналізуйте розвиток та особливості асиро-вавилонської культури.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з історії Месопотамії II тисячоліття до н.е.
2. Соціально-політичний розвиток Месопотамії в II тисячолітті до н.е.
3. Піднесення Вавилону в XIX – XVIII ст. до н.е. при I Вавилонській династії.
4. Господарство та побут населення Вавилонії II тисячоліття до н.е.
5. Соціально-економічні відносини за законами Хаммурапі.
6. Сімейно-шлюбні відносини за законами Хаммурапі.
7. Судочинство і кримінальне право за законами Хаммурапі.
8. Ассирійська держава: періодизація, воєнно-політичний устрій та господарча діяльність населення.
9. Ассирійська держава в Староассирійський період: суспільний розвиток. Політичний устрій та господарча діяльність населення.
10. Ассирія в Середньоассирійський період. Посилення воєнно-політичного впливу Ассирії в Передній Азії.
11. Створення «світової» ассирійської держави. Політичний устрій. Соціальні відносини. Господарство.
12. Ассирійська держава в X – VII ст. до н.е. Причини занепаду та гибелі.
13. Правління царя Навуходоносора II.
14. Зовнішня та внутрішня політика царів Ново-Вавилонського царства.
15. Правління царя Набоніда.
16. Культурний розвиток Вавилону.
17. Асиро-вавилонська культура.

18. Ассиро-вавилонська міфологія та релігія.
19. Ассиро-вавилонське мистецтво.
20. Архітектура Вавилону.
21. Писемність та наука Вавилону.

ТЕМА 3 ДАВНІЙ ЄГИПЕТ

***Ключові поняття:** археологія, історія, джерела, періодизація, хронологія, цивілізація, культура, історіографія, географія, топоніміка, природно-кліматичні умови, іригація, держава, міста-держави, деспотія, фараон, царська влада, мастаба, піраміди, мистецтво, ієрогліфи, міфологія, релігія.*

Короткий зміст.

Природні умови та періодизація історії Давнього Єгипту.

Єгипет Ранняго та Давнього царств. Створення ранньої держави. Соціальна структура суспільства. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціально – економічні чинники становлення влади фараона. Правління фараонів I та II династії. Соціальна структура. Види земельних відносин. Військо та воєнні походи. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Фараони Давнього царства (III – VI династії). Військо та воєнні походи. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Перший перехідний період. Соціально – економічний розвиток. Розвиток культури стародавнього Єгипту (релігія, міфологія, мистецтво, архітектура, освіта, наукові знання).

Єгипет Середнього царства. Боротьба X та XI династій за об'єднання Єгипту. XII династія. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Вторгнення гіксосів. Другий перехідний період. Соціально – економічний розвиток. Проблема походження гіксосів. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Піднесення XVII династії у Фівах. Єгипет Нового царства. Створення Нового царства – XVIII, XIX, XX династії. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Єгипет Пізнього царства (XXII – XXX династії).

Правління лівійської династії (950—730 pp.) (XXII – XXIII династії). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Нижньоєгипетська XXIV династія (фараон Бокхоріс) 721 – 715 pp. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Правління нубійської династії /кушити/ (715—664) (XXV династія). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Єгипет під владою Ассирії (671—655 pp.). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Сайіська династії (664—525 pp.) (XXVI династія). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний

розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Розвиток культури Стародавнього Єгипту (релігія, міфологія, мистецтво, архітектура, освіта, наукові знання).

Природні умови та періодизація історії Єгипту.

Давньєгипетська цивілізація склалась у долині річки Ніл. Загальновідомим є визначення давньогрецького історика Геродота, який стверджував, що «Єгипет – дитина Нілу». Землі, заселені єгиптянами починались від I-го порогу Нілу, де розташовувалось місто Елефантіна до впадіння річки до Середземного моря.

Долина Нілу поділялась на дві частини – Нижній та Верхній Єгипет. Нижнім Єгиптом називались землі при впадінні Нілу, де річка розвітвлялась на декілька рукавів. Сьогодні виділяють, як основні західний рукав – Розетський та східний – Дамієтський. У давнину кількість основних рукавів коливалась від п'яти до сьоми. Стародавні греки назвали цю територію Дельтою, оскільки за своїми контурами вона їм нагадувала відповідну букву грецького алфавіту. На цих територіях отримало розвиток скотарство та огородинство.

Між Дельтою та I-м нільським порогом розташовувався Верхній Єгипет – вузька річкова долина, від 4 до 20 км у ширину. На цих територіях розвивалось вирощування зернових – ячменю та пшениці з використанням іригації.

С заходу нільська долина обмежувалась Лівійською пустелею, а на сході – Східною або Аравійською. У Лівійській пустелі розташовувались оази, населення яких с давнини тяжіло до єгипетської держави, серед них значнішою вважається Файюм. Східна пустеля використовувалась, як місце видобутку цінних ресурсів – каменю, золота, міді. Через Східну пустелю руслами річок (ваді), що висохли, прямували торгівельні шляхи до Червоного моря. Найвідоміший з них – русло Ваді – Хаммамат, яке поєднувалось з Нілом неподалік від Фів.

На південь від I-го порогу розпочиналась Нубійська пустеля і країна Нубія, яку стародавні єгиптяни називали Кушем. Сьогодні більша частина Нубії – це Північний Судан. Ця територія, відома покладами золота, неодноразово потрапляла під політичний вплив стародавнього Єгипту та пов'язувала його з

Тропічною Африкою, звідки поступали екзотичні товари (слонова кістка, пахощі тощо).

Контактною зоною з країнами Близького Сходу виступав Синайський півострів. Ця територія відома покладами міді та будівельного каміння, які використовувались стародавніми єгиптянами. З Близького Сходу Єгипет отримувал кедрову деревину, необхідну для будівництва кораблів.

Важливий вплив на розвиток давньоєгипетської цивілізації мали сезонні зміни течії Нілу. Щорічні розливи цієї річки збагачували ґрунт корисними речовинами. Для регулювання річкової води під час розливів спрямовувалась і система іригації.

Рік єгиптяни поділяли на три сезони. Перший сезон – Повіні (Ахет) – розпочинався в липні і з ним мешканці стародавнього Єгипту пов'язували початок нового року (17 липня). Прихід водопілля співпадав зі сходженням зірки Сіріус. Водопілля продовжувалось до листопада, коли змінювалось сезоном Посівів (Перет). У березні розпочинався сезон Спеки (Шему), коли збирався врожай. Серед зернових у Єгипті розповсюдження отримали ячмінь та пшениця. Також вирощувались льон, бобові, фінікова пальма та сикомори.

Не пізніше початку Давнього царства (правління фараона Джосера) склався єгипетський календар. Рік складався з 365 днів. Це призводило до відставання від «астрономічного» року на 1 добу за 4 роки. Таким чином, по мірі наколювання відставання склався так званий цикл Сотіса (1460 років), протягом якого єгипетський рік повинен знов співпасти з астрономічним.

Географічне розташування та природні умови вплинули на світогляд стародавніх єгиптян. Свою країну вони називали «Чорною землею» (Кемет) за колір родючого ґрунту долини Нілу, а оточуючі пустелі «Червоною землею» (Дешерет). Також використовувались інші назви – «Обидві країни» (Тауї), тобто Нижній та Верхній Єгипет та «Країна» (Та).

Єгиптяни вважали, що їх країна створена богами. Вся діяльність мешканців Єгипта вважалась служінням богам-творцям, а правитель-фараон повинен керувати цією діяльністю. Сусідні країни часто сприймалися, як нижчі за

статусом, де все не відповідає нормам, прийнятним для єгиптян. Наприклад, напрям течії Євфрата з північного заходу на південний схід вважався «неправильним» порівняно з Нілом, який тік з півдня на північ.

Всесвіт, за єгипетськими уявленнями складався з 3 частин: землі, небес та загробного світу. Землю населяли люди, небеса – боги, а загробний світ – померлі. Боги могли потрапляти на землю, уособлюючись у певній людині або храмовій статуї (давн. Єгип. - хем).

Періодизація історії стародавнього Єгипту базується на схемі запропонованій у III ст. до н.е. єгипетським жерцем Манефоном, який поділяв єгипетських правителів на 30 династій та 3 доби: Давнього, Середнього та Нового царств. Пізніше цю схему вдосконалили єгиптологи XIX – XX ст. Виділяють наступні періоди історії стародавнього Єгипту:

1. **Додинастійний період.** В цей час у долині Нілу виникають перші номові держави. Правителів цих держав дослідники відносять до 0 династії. Поступово в Нижньому та Верхньому Єгипті виділяються держави-лідери, боротьба між якими призводить до об'єднання території країни під владою одного правителя.
2. **Раннє царство** (I - II династії).
3. **Давнє царство** (III – VIII династії).
4. I перехідний період (I).
5. **Середнє царство** (XI – XIII династії).
6. II перехідний період.
7. **Нове царство** (XVIII – XX династії).
8. III Перехідний період (XXI – XXV династії).
9. **Пізнє царство** (XXVI – XXX династії).

Додинастичний період.

Перші знахідки, пов'язані за діяльністю людини на теренах Єгипту відносяться до пізнього палеоліту, який розпочинається близько XXV тис. до н.е. Долина Нілу тих часів вважається не дуже зручним місцем проживання для

людського колективу, якій вів привласнювальне господарство. В умовах більш вологого клімату первісна людність – колективи мисливців та збирачів – заселяли територію савани, яка розташовувалась на місці сучасної пустелі Сахари. Населення Нілу збільшувалось тільки у наслідок потеплення і посухи, що призводило до зміни савани пустелею. Отже, до VI-IV тис. до н. е. характер заселення регіону постійно змінювався залежно від природних умов.

Починаючи з межі VI – IV тис. до н.е. йде остання хвиля інтенсивного заселення долини Нілу, яка співпадає з початком неоліту у регіоні і переходом до відтворювального господарства. Виникають значні стаціонарні поселення. В Дельті старішим з відомих вважається поселення Меримда Бені-Салама, яке існувало в кін. VI – V тис. до н.е. У IV тис. до н.е. політичним центром Нижнього Єгипту стає поселення в Буто.

Однак більш сприятливі умови для створення міцної держави склались у Верхньому Єгипті. Тут інтенсивно розвивається іригаційне землеробство і виникають значні політичні центри ("номові» держави) на чолі з правителями. Найбільш авторитетними виявились «царства» з центрами в Іеранкополі, Тінісі і Накаді, між якими точилась боротьба за лідерство і контроль за торгівельними шляхами до Нубії, корисних копалин Східної пустелі та оаз Західної. Правителю Іеранкополя – Скорпіону – вдалось підкорити Накаду. Можливо, ці події знайшли відображення у міфі про перемогу бога Хора, якому поклонялись в Іеранкополі, над Сетом, верховним богом Накади. Однак переможцями в боротьбі за об'єднання Верхнього Єгипту стали правителі Тініса (Тіна). Важливість цієї події важко переоцінити. Багато атрибутів царської влади склались у Верхньому Єгипті: корона, «борода», одяг, символи влади тощо. Звідти походив культ царського бога Хора і стиль живопису, що прославляв правителя. Основи ієрогліфічного письма закладаються у цьому регіоні. Старіший напис археологи знайшли абідоському некрополі і від відноситься до часів близько 3150 р. до н.е. Все це сприяло складанню міцної держави.

Близько 3000 р. до н.е. правитель Тініса Нармер, який правив у Верхньому Єгипті, підкорив Дельту. Таким чином, в долині Нілу склалась єдина єгипетська держава. Багато атрибутів царської влади склались у Верхньому Єгипті

Єгипет у добу Раннього царства

Доба Раннього царства відповідає періоду правління I та II династій. Фараона Нармера – об'єднавця Нижнього та Верхнього Єгипта – частина дослідників вважають першим фараоном I династії, а інші – останнім 0. Також його, або його сина фараона Аху часто ототожнюють з фараоном Менесом (Міной), який згадується як засновник єгипетської держави в античній літературі (творах Манефона, Геродота, Діодора тощо). Так чи інакше фараони I династії вважаються нащадками Нармера.

Політична історія цієї доби слабо відома і виступає об'єктом дискусій сучасних дослідників. Тривалий час місцем перебування фараона залишався Тініс, однак пізніше центр поступово перемістився до нового міста – Мемфіс, розташований на 400 км північніше на кордоні Нижнього та Верхнього Єгипту, символізуючи єдність обох частин держави.

Місця поховання багатьох фараонів I династії розташовувались біля Абідоса, відомого релігійного центра. Однак поступово некрополь перемістився до Саккари біля Мемфіса. Поховання в Абідосі залишались місцями шанування і в більш пізні часи. Так, в добу XVIII династії реставрували гробницю фараона Джера, яка вважалась місцем поховання бога Осіріса і залишалась місцем паломництва ще у Пізньому царстві.

Гробниці правителів будувались з глинобитної цегли з вапняковим облицюванням і ззовні нагадувала арабську лаву – мастабу, розповсюджену у регіоні. Відповідна назва «мастаба» закріпилась за подібним типом царських поховань.

В ідеології центральним залишався культ бога Хора. Про це свідчить свято «слідування Хора», яке проводилось раз на два роки. Фараони продовжували носити Хорове ім'я, однак до їх титулів додається і ім'я «Обох Владичиць». Титул

пов'язувався с культами двох богинь: Нехбет, яку вшановували у м. Енхаб біля Ієранкополя (Верхньому Єгипті) та Уаджит, яку шанували у м. Буто (Нижній Єгипет). Нехбет зображувалась у вигляді самиці шуліки, а Уаджит – кобри. З культом Уаджит пов'язаний урей – оберіг, що зображував кобру і використовувався у головних уборах царя (клафт, пхент). Ім'я «Обох Владичиць» символізувало єднання обох частин Єгипту. Подібний смисл мала і подвійна корона – пшент, яка об'єднувала червону корону Нижнього Єгипту з білою короною Верхнього.

Прихід до влади II династії відносять до II половини XXIX ст. до н.е.. Фараони II династії остаточно переносять до Мемфісу. Наприкінці правління династії один з правителів – Перібсена – обрав головним культом поклоніння богу Сету замість Хора. Сет вважався противником Хора і вважався **богом пустелі**. У Нижньому Єгипті у ці часи править Неферкара, представник іншої гілки II династії, який продовжує державну традицію поклоніння Хору. Єдність держави відновив останній правитель II династії – Хасехемуї («Осяяний двома жезлами»). Написи Хасехемуї згадують про військові дії, які вів цей фараон проти бунтівників у Нижньому Єгипті, вбивши 47 209 чоловік. Наслідком цієї війни стало остаточне підкорення Дельти Нілу.

Доба Раннього царства характерна подальшим розвитком технологій. Подальше розповсюдження отримала мідь. Вважається, що її розробляли на Синайському півострові та, можливо, в Ефіопії біля других порогів Нілу. Мідь використовували в природному вигляді. З неї робили пилки, ножівки, ножі, тесла, мотики, гілки, шила тощо. Для прикрас використовували золото та срібло.

Однак метали ще не змогли остаточно витіснити каміння. Отже, Єгипет Раннього царства продовжував перебувати у стадії енеоліту. Видобували каміння в самій долині та в Аравійській (Східній) пустелі. Камінь все інтенсивніше використовувався в будівництві. З нього робили вище згадані мастаби (царські гробниці).

Серед ремесел значне місце займали виробництво посуду, деревообробка, обробка слонової кістки тощо. Для виготовлення посуду використовував

камінь(алебастр), глина та мідь. Дерево відіграло значну роль в архітектурі, виготовленні човнів тощо. Особливим попитом користувалось чорне дерево, яке завозили с півдня. З кістки виробляли предмети побуту та наконечники стріл.

Основою економіки виступало сільське господарство. І в долині, і в Дельті роль основних злаків виконували ячмінь та полба. У Нижньому Єгипті вирощували виноград. Для обробки землі використовувались плуг і мотика. Врожай збирали за допомогою дерев'яних серпів з кам'яними лезами, а муку виробляли на кам'яних зернотерках.

Крім зернових, у значній кількості вирощували льон, смокви, фінікові пальми. Льон сприяв розвитку ткацтва, про який свідчать відомості про ткацькі верстати (?). Особливу роль у господарстві відіграло збирання папірусу, які ріс у Нижньому Єгипті.

Скотарство мало особливий розвиток у Дельті. Єгиптяни Раннього царства розводили биків, віслуків, баранів, коз та, можливо, антилоп. Деякі дослідники вважають, що в ці часи мешканці Єгипту познайомились з бджільництвом. Поряд зі скотарством відомо і полювання, яким займались в оточуючих степах і пустелях. У Нижньому Єгипті розповсюдження отримало рибальство та лови птахів.

У добу Раннього царства продовжується процес складання управлінського апарату, засади якого заклали ще у додинастичному періоді. Джерела згадують про господарства, працівники яких обслуговують фараона («палац царя») і його скарбницю, а також родичів фараона та знаті.

Система управління мала двоєдиний характер і чиновницькі апарати Нижнього та Верхнього Єгипту діяли окремо. Так, існували окремі царські скарбниці - червона та біла - за кольором корон цих областей. У добу Раннього царства складаються і місцеві адміністративні одиниці, відомі у пізніший період як «номи» (області) на чолі з номархами. До правління фараона Дена відноситься перший відомий перепис населення усього Єгипту.

Вже фараони I династії мали постійне військо, яке підсилювало їх владу над бунтівними регіонами та проводити активну зовнішню політику. Вже

наступник Нармера, фараон Аха, засновник I династії організував похід на південь до Нубії. Другий фараон, Джер, відомий походом на Синай або до Південної Палестини. При фараонах II династії, коли влада фараонів ослабла, згадки про походи в сусідні області зникають.

Таким чином, добу Раннього царства вважають важливим етапом у становленні давньоєгипетської державності. Протягом правління I-II династії Нижній та Верхній Єгипет остаточно інтегрувались в єдину державу, залишивши регіональні особливості, склався апарат управління, суспільна структура та культ царської влади. Все це заклало підґрунтя до подальшого розвитку Єгипетської цивілізації у добу Давнього царства. Єгипет доби Раннього царства – це перша централізована держава, яку ми знаємо.

Давнє царство.

Доба Давнього царства вважається однією з блискучих періодів в історії давньоєгипетської цивілізації. Саме до цих часів відноситься будівництво славетних пірамід – найвідомішої пам'ятки, що яскраво характеризує розвиток технологій у стародавніх єгиптян. Політична історія Давнього царства багата іменами відомих фараонів.

Засновником III династії вважається фараон Джосер. З ним пов'язані важливі перетворення в житті єгипетської цивілізації. За його правління починає використовуватись третє тронне ім'я – титул фараонів – золоте ім'я. Воно символізувало, що тіло царя подібне до тіла богів та створене з золота. Так, золоте ім'я Джосера – «Сонце в золоті». Можливо, за його правління починає використовуватись система літочислення, яка базувалась на «циклі Сотіса».

З цими часами пов'язана діяльність відомого єгиптянина – Імхотепа. Він виступав у ролі головного радника фараона, а також першого архітектора славетних пірамід. За наказом Джосера Імхотеп збудував ступінчасту гробницю – композицію з шести мастаб, поставлених одна на іншу.

Події правління інших фараонів III династії менш відомі. Вони також будували свої піраміди на околицях Мемфіса та укріпили централізований бюрократичний апарат.

Найбільш блискучий період історії Давнього царства пов'язаний з правлінням фараонів IV династії. Засновник династії – фараон Снофру – у пізніші часи став героєм легенд та казок. Його війська здійснили успішні походи до Нубії та Синайського півострову, а на Сході Дельти побудували систему укріплень, які отримали назву «Дом Снофру». За правління Снофру побудували три піраміди, з яких остання стала першою пірамідою з правильними гранями. Вона стала зразком для подібних споруд пізніше.

Піраміди в Газі, побудовані нащадками Снофру, - найвідоміші архітектурні споруди давньоєгипетської цивілізації. Найбільшу з них побудував фараон Хуфу (Хеопс). Її висота сягає 147 м. Дві інші належать фараонам Хафра (Хефрену) і Менкаура (Мікеріну). Піраміди фараонів оточені гробницями їх родичів і вельмож. Поряд з пірамідами побудували значний храмовий комплекс, присвячений заупокійному культу правителів.

Укріпленню особистої влади правителя сприяло його обожнення. Особливу роль у державній ідеології починає відігравати культ бога сонця Ра і фараони проголошувались синами цього бога.

Причини припинення правління IV династії достеменно невідомі. Можливо, відволікання значних ресурсів на будівництво пірамід і храмових комплексів підірвало економічну і соціальну стабільність. Фараони V та VI династій продовжували споруджувати піраміди, однак значно менші за розмірами ніж їх попередники. Значні храми богу Ра будуються у місті Геліополі (з грецької – «город сонця»). Про розвиток заупокійного культу свідчить поява перших «**текстів пірамід**» - релігійних текстів, пов'язаних з ритуалами, які виконувались в гробницях. Першим фараоном, у поховальних спорудах якого фіксуються «**тексти пірамід**» вважається останній представник V династії на троні Унас.

Фараони V та VI династій проводили активну зовнішню політику. Єгипетські війська ходили в успішні походи в Лівію, Синай, Палестину.

Фінікійське місто Бібл підтримувало тісні стосунки з Єгиптом, а його правителі отримували почесні єгипетські титули. На південь вплив Єгипту доходив до 3-го нільського порога, а місцеві правителі визнавали себе єгипетськими васалами.

Суспільно-економічний розвиток та внутрішня політика у часи Давнього царства.

Як відмічалось вище, одним з важливіших процесів суспільно-політичного життя Єгипту добу Давнього царства слід вважати укріплення особистої влади правителя-фараона. Особа царя стояла на шабель вище порівняно як з вищим сановником, так і звичайним землеробом або ремісником. Вся земля належала державі. Давньоєгипетські надписи свідчать, що важливим для єгиптянина вважалась службова кар'єра і слухняність по відношенню до керівництва і тих, хто стоїть на рівень вище у суспільній драбині.

Найбільш численний суспільний прошарок єгипетського суспільства тих часів складала працівники, зайняті у сільському господарстві та ремісництві. Вони прикріплювались до трудових загонів, які нагадували спеціалізовані підприємства. У якості платні за ці люди отримували продуктивний пайок.

Управлінський прошарок будувався на принципах ієрархії. Ті чиновники, які складали нижні та середні рівні службової драбини отримували продуктивні пайки, а ті, які знаходились на верхівці – земельні володіння. Ці володіння – ніджет - мали умовний характер і надавались фараоном на строк служби. Їх могли відібрати будь-коли. До володінь прикріплювались робочі загони працівників, які обробляли їх.

Однак описаний суспільний устрій не залишався сталим. Він зберігався протягом правління IV династії. Під час правління V та VI династій авторитет центральної влади слабшає. Це знаходить відображення у будівництві сановниками значних усипальниць. Зростають господарства храмів. Поступово храми отримують від центральної влади **імунітетні** грамоти, які ослабляли контроль держави за наданими землями і працівниками.

Одним з відоміших фараонів VI династії вважається Піопі II, який залишався на троні більше 100 років. За його правління централізований контроль за номами послабшав на стільки, що після його смерті распад держави стає неминучим. Невдовзі VI династія припинилась. Згідно єгипетському історичу Манефону, наступна VII династія нараховувала 70 правителів, які правили 70 днів. Ці відомості можуть свідчити про політичну нестабільність, яка стала ознакою ситуації в Єгипті. Потім відбувався розпад держави. На початку XXII ст. до н.е. до влади прийшли дві династії, які контролювали різні області Єгипту. У Верхньому Єгипті правила VIII династія, а на середній течії Нілу влада належала правителям IX династії.

Перший перехідний період.

Крах Давнього царства відобразився у зникненні центральної влади розділі країни між правителями окремих номів – номархами. Однак сучасні дослідники часто вважають, що розділ країни – це наслідок не тільки політичної кризи, яку переживало Давнє царство за правління останніх династій, але й екологічної катастрофи. Перший перехідний період співпав з наступом посушливих кліматичних умов. Зменшується рівень розливів р. Ніл, що призводить до зменшення врожаїв та земель, які можна зрошувати. Політичний розпад значив і розпад єдиної системи іригації, що погіршило вплив посушливого клімату.

Перший перехідний період починається правлінням полуміфічної VII династії, про яку давньогрецький історик Манефон писав, що вона нараховувала «сімнадцять царів Мемфіса, котрі правили 70 днів». Їй на зміну прийшла VIII династія, яка, фактично, контролювала тільки Мемфіс і регіон навколо нього. Число фараонів, що відносяться до неї сьогодні є предметом дискусій. За неї країна продовжувала понурюватись у політичну анархію. Погіршення клімату штовхало кочові лівійські племена до вторгнень у долину р. Ніл.

На фоні послаблення влади фараонів Мемфіса з претензіями на політичне лідерство виступають правителі Гераклеополя. Один з них Ахтой (Хеті I) проголошує себе фараоном і згодом лишає влади правителів Мемфіса.

Ахтой намагався об'єднати єгипетські номи навколо Гераклеополя і це частково йому вдалось. Він та його наступники безпосередньо контролювали територію Дельти і півночі Верхнього Єгипту. Їм вдалось відбити напади лівійських та синайських кочовиків. Південні номи зберігали незалежність, однак більшість їх номархів визнавала себе васалами Гераклеополя. Особливе місце серед них займали правителі Фів (давньоєгип. Уаст), які поступово підсилювали свої позиції, перетворюючись на політичних конкурентів правителів IX династії.

Відчувши свою силу один з наступників Ахтоя Хеті III переніс власну резиденцію до Мемфіса, повернувши цьому місту столичний статус. Ця подія вважається початком правління X династії, а Хеті III її засновником. Однак від цього часу можна відраховувати поступовий занепад політичного впливу родини правителів з Гераклеополя. У XXI ст. до н.е. проти фараонів X династії відкрито виступили фіванські номархи. Один з них, Ментухотеп скинув X династію. Він об'єднав Єгипет навколо Фів і став першим фараоном доби Середнього царства.

Середнє царство.

Дослідники розглядають Середнє царство (XXI – XVII ст. до н.е.), як один з періодів розквіту давньоєгипетської цивілізації. Цей період охоплював добу правління XI – XIII династій, а його кульмінацією вважаються часи XII династії.

Як ми зазначали вище, фараони XI династії походили з родини фіванських номархів, засновником якої вважається Ініотеф Старший. Його наступники поступово підсилювали свій політичний вплив у Верхньому Єгипті, користуючись віддаленістю своїх земель від столиць фараонів IX та X династій та близькістю до джерел сировини у Нубії. Хто першим з нащадків Ініотефа Старшого почав претендувати на статус фараона докорінно не відомо, але переможець X династії Ментухотеп I (II) точно носив цей титул¹².

За правління XI династії відроджуються традиції монументального будівництва, характерні для періодів політичної єдності Єгипту. Відомою

¹² Ментухотеп носив номер I у переліку фараонів, а серед правителів Фів – II, оскільки під ім'ям Ментухотеп також відомий син і спадкоємець Ініотефа Старшого.

архітектурною пам'яткою цих часів вважається заупокійний храм Ментухотепа I у Дейр ель-Бахрі неподалік від Фів. Відроджуються зовнішні зв'язки, що знаходить відображення в організації торгівельних експедицій у країну Пунт¹³, а також і військових походах у Нубію.

Що привело до припинення XI династії достеменно невідомо. Останнім фараоном вважається Ментухотеп III, за правління якого посаду чати займав майбутній засновник XII династії Аменемхет I. Чи був останній визнаним спадкоємцем попередник, або прийшов до влади шляхом її захоплення залишається відкритим питанням.

Інколи Середнє царство розглядається, як проміжний етап на шляху еволюції давньоєгипетської цивілізації від Давнього царства до Нового царства. Як виглядало давньоєгипетське суспільство? Які зміни відбулись в економіці та технологіях? Що змінилось у релігії і культурі, інших сферах життя? Зараз ми спробуємо відповісти на ці запитання.

Доба правління XII династії – це часи входження давньоєгипетського суспільства у бронзовий вік. До цього часу відносяться знахідки знаряддя праці виготовлені зі сплаву міді та олова. Нестача олова не давала можливості бронзі повністю витіснити мідь і камінь, як матеріал для виробництва знарядь. З кременя виготовляли сокири, тесла, ножі, леза серпів тощо. Знаряддя праці ускладнились і стали різноманітними порівняно з попередніми часами.

Письмові тексти відмічають збільшення продукції сільського господарства і припинення голоду. Причинами під'йому землеробства вважається покращення клімату, що призвело до припинення посух і збільшення розливів Нілу; відновлення централізованої системи іригації у зв'язку з об'єднанням країни; покращення знарядь праці. Фараони XII династії особливо дбали про розширення посівних площ. Важливим заходом стало осушення болот навколо Меридова озера (зараз це Файюмська оаза). Територія Файюмської оази перетворилась на один з квітучих регіонів Єгипту.

¹³ Країна Східної Африки, розташована на узбережжі Індійського океану. Можливо, це частина території сучасного Сомалі.

Про розвиток скотарства свідчить поява нових порід худоби. З'являються сучасні вівці й барани, а біля єгипетської фортеці в Ефіопії археологи знайшли кістки коня.

Поступово відновляється доступ до джерел сировини. На Синайському півострові єгиптяни видобувають мідь і бірюзу, у Північній Ефіопії налагоджується видобуток аметистів та золота.

Отримує розвиток і морська торгівля. Ми вже згадували про відродження зв'язків з країною Пунт через Червоне моря у добу правління XI династії. У Середземномор'ї традиційним торговельним партнером Єгипту залишався Бібл. Звідти прибував кедр і масла, а володарі міста навіть приймали титули намарха, як правителі єгипетських областей. Ведеться торгівля й з Критом.

Зростає і внутрішня торгівля разом з ринком збуту товарів ремесла. Торгівля тканинами розвивалась завдяки збільшенню кількості населення і змінам в одязі, таких як поява у чоловіків довших передників. Торговельними еквівалентами залишались певні товари, однак все частіше їх роль виконували метали - мідь та срібло, а ближче до кінця Середнього царства розповсюджується золото.

Давньоєгипетське суспільство Середнього царства мало серйозні відмінності порівняно з попередніми епохами. Після Першого перехідного періоду єгипетські номи зберегли значний ступень самостійності у питаннях управління. Місцеві номархи очолювали адміністрацію і місцеві збройні сили, відправляли культ божеств і навіть вели літочислення по своїм рокам правління. Номархів ховали у багатих гробницях, їх влада часто переходила у спадщину, а фараон підтверджував кандидатуру номарха, висунуту його попередником і місцевою елітою. Фараони XII династії намагались розповсюдити на всіх номархів контроль центральної влади. Згодом у частині номів вже правили намісники, безпосередньо призначені фараоном. Вважається, що найбільшої централізації Єгипет Середнього царства досяг за часи правління шостого фараона XII династії Аменемхета III.

У правління Аменемхета III припиняється будівництво монументальних гробниць намісників (номархів). Під егідою центральної влади ведеться масштабне будівництво у центрі країни. З Аменемхетом III пов'язуються значні роботи по засвоєнню Файюмської оази («Землі озера»). Фараон увійшов в історію, як будівник легендарного Лабіринту. Це велика споруда біля виходу до Файюмської оази з долини Ніла. Вона фактично не збереглась до наших часів, однак певне уявлення про неї ми маємо завдяки працям античних авторів, які залишили її опис. За її переказами вона нараховувала тисячі кімнат і палат і вважалась не меншим дивом, ніж піраміди фараонів IV династії в Гізі. Її давньогрецька назва нагадує ім'я фараона Аменемхета III (один з варіантів давньогрецькою Ламарес). Зараз вважається, що Лабіринт міг бути поховальним храмом цього фараона.

Управлінський апарат фараонів Середнього царства комплектувався з різних суспільних груп. Частина його складала вихідці з аристократичних родин столичних міст. Більшість з них мали родинні зв'язки з фараоном. До них примикали представники аристократії номів. Але ж правителі Єгипту приймали на службу й представників соціальних низів. Такі урядовці не мали тісних зв'язків з аристократією і відчували особливу залежність від фараона.

Найбільшу за чисельністю суспільну групу складала дрібні виробники – хемуу нісут, тобто царські хемуу. Хемуу закріплялись за своїми професіями ще у юності, на спеціальних щорічних оглядах. Урядовці, які проводили відбір, враховували фізичну силу та здібності. Найсильніші хлопчачки відправлялись до царського війська. Робота в полі залишалась чоловікам, а жінки працювали у ремеслі та виконували домашні роботи у садибах службовців. До хемуу належали не тільки виробники матеріальних благ, але й вчителі, музиканти, танцюристи, повари та інші.

За правовим статусом хемуу можна розглядати, як велику категорію залежного населення. Хемуу приписувались до майна, не володіли землею, яку обробляли, і знаряддями праці. Хемуу працювали у царських і храмових господарствах, а також на землях посадовців. Контроль останніх над хемуу

залишався не міцним. Фараон надавав урядовцю землю з приписаними хемуу, а пізніше цю ж землю з працівниками міг передати іншій особі. За свою працю хемуу отримували видачі продовольства з державної скарбниці. Зберігаються харчові майстерні, які обслуговують вельмож, державний апарат і хемуу. Поява хемуу замість працівників «загонів», що домінували у сфері виробництва в часи Давнього царства, свідчить про зростання спеціалізації і професіоналізму.

Менш численну ніж хемуу суспільну групу складали раби (баку), відомі ще з часів Давнього царства. Раби належали царським і храмовим господарствам, а також знаходились у приватній власності. Джерелами постачання рабів були зовнішня торгівля і військові походи єгипетських військ.

Часи правління XII династії можна вважати періодом відносної політичної стабільності. Вісім її фараонів, сім чоловіків і одна жінка, правили разом більше двох століть. На відміну від попередників, вони намагались сприймати себе не як регіональних правителів, що підняли свій статус над іншими такими ж номархами, а як правителів усього Єгипту. Не межі Нижнього і Верхнього Єгипту вони побудували нову столицю – Іт-тауї («той, що поєднав обидві землі»). Це місто розташовувалось неподалік від Мемфіса і Файюмської оази – нового економічного центру держави.

Підкреслюючи зв'язок з традиціями, фараони XII династії будували піраміди. Тільки використовували для цього не кам'яні блоки, а цеглини-сирці. Ці піраміди розташовувались вздовж Нілу у місцевості на південь від Мемфісу.

Єгиптяни, як і раніше, вірили у потойбічне життя. Поховальна обрядність у добу Середнього царства стає демократичнішою. Певною мірою це можна пов'язувати з зростання ролі осіб середнього достатку у суспільстві, які тепер були в змозі поширити на себе частину ритуалів раніше доступних тільки заможним можновладцям. Відображенням цих процесів є популяризація культу бога Осириса. Зросло значення центра його поклоніння – м. Абідос.

Відмінністю Середнього царства стає ширше розповсюдження культу бога Амона. Можливо це трапилось тому, що засновник XII династії Аменемхет I

вважав Амона своїм особистим покровителем. Культ Амона поєднався з давнім культом бога Ра. Новому божеству поклонялись під іменем Амона-Ра.

Переможні війни сприяли піднесенню авторитету фараонів XII династії. Особливих успіхів досяг Сенусерт III. Йому вдалось завоювати Північну Ефіопію. Біля другого порогу Ніла єгиптяни побудували фортеці, за допомогою яких контролювали новий кордон. Сенусерт III ходив походами до земель Палестини. Давньогрецькі письменники розповідали про подвиги давньоєгипетського правителя Сесостриса, який покорив півсвіту, можливим прототипом якого вважаються фараони Сенусерти XII династії.

Хоча доба правління XII династії вважається часом внутрішньої стабільності побоювання нових смут залишається лейтмотивом написів і художніх творів. Показовим залишається життєпис можновладця Сінухета (Сінаха), можливо, перший автобіографічний твір без легендарних перебільшень, що зберігся до наших часів. Його автор служив придворним фараона Аменемхета I. Приймаючи участь у поході в лівійські землі він отримавши звістку про вбивство фараона і побоюючись нової громадянської війни, втік і певний час мандрував землями Палестини та Сирії.

Можливо, доба відносної внутрішньої стабільності підійшла к кінцю вже за останнього правителя XII династії жінки-фараона Нефрусебек. Не відомі обставини, за яких закінчилось її правління. Після неї приходить до влади XIII династія і Єгипет поступово вступає до нових смутних часів – II перехідного період

II перехідний період. Час між двома кульмінаційними вершинами розвитку давньоєгипетської цивілізації – Середнім і Новим царствами – прийнято називати II перехідним періодом. Він продовжувався більше двох століть (XVIII – XVI ст. до н.е.) і охоплював часи правління XIII – XVII династій.

II перехідний період характеризують, як добу політичної смуги та відсутності єдиної держави. У сучасній науці не має єдиної точки зору стосовно подій, до яких слід відносити його початок. Так, часи правління XIII династії

інколи відносять до Середнього царства, а сам II перехідний період починають з відокремлення у дельті р. Ніл території, на якій правила XIV династія.

Політична історія II перехідного періоду реконструюється сучасними дослідниками у загальних рисах. XIII династія залишалась при владі близько півтора століття. За давньогрецьким істориком Манефоном, ця династія нараховувала 50 фараонів, тобто в середньому на правління кожного приходиться близько трьох років. Така часта зміна правителів змушує вважати часи XIII династії добою політичної нестабільності. Однак слід зазначити, що послаблення держави, якщо воно й відбувалось, йшло поступово. Як і раніше, Єгипет утримував контроль над Північною Ефіопією і підтримував широкі торгівельні зв'язки у Середземномор'ї. Велика кількість фараонів, можливо, пояснюється тим, що до неї входять представники бокових гілок царської родини, які правили своїми уділами. Самі фараони продовжували правити з резиденції в Іт-тауї і, можливо, походили від правителів попередньої XII династії. Однак згодом владу у Дельті захопила окрема XIV династія, яка зробила своєю столицею м. Ксоїс.

Поява окремого єгипетського царства у Дельті сприяла приходу до Єгипту завойовників з Азії – гіксосів¹⁴. Гіксоси належали до західносемітських племен, що приймали участь у міграціях народів на теренах Передньої Азії. Вони принесли з собою воєнні інновації – коней і бойові колісниці, які у ці часи інтенсивно розповсюджувались у Передній Азії.

На початку експансії гіксоси володіли землями на Півдні Палестини з центром у фортеці Шарухен. Просуваючись звідси, вони підкорили Дельту. Тут гіксоси заснували своє царство зі столицею у м. Аваріс, проголосивши своїх правителів фараонами XV династії. За короткий час їх зверхність визнали весь Єгипет. Певну самостійність від гіксосів вдалось зберегти тільки правителям Фів, які заснували XVI, а потім XVII династії.

¹⁴ Тривалий час вважалось, що знаковою подією II перехідного періоду стало велике повстання соціальних низів, описане у давньоєгипетському джерелі «Жалоба Іпувера», яке підірвало могутність єгипетської держави. Однак сучасні єгиптологи не так однозначно оцінюють свідчення «Жалоба Іпувера». Вважається, що вона могла описувати і реалії I перехідного періоду.

За часи гіксоського панування Єгипет зберігав значні торгівельні зв'язки у Східному Середземномор'ї. Гіксоські фараони розповсюджували свій політичний вплив у регіоні. Їх політика стала предтечею зовнішньої експансії фараонів Єгипетської держави доби Нового царства.

У XVI ст. до н.е. розпочинається піднесення Фів. Фіванські фараони розпочинають війну з гіксосами. На початку військові дії точились з перемінним успіхом. Фіванським військам на чолі з фараоном Камосом вдалось нанести низку важких поразок гіксосам і змусити визнати свою владу Куш, державу, що склалась на південь від Єгипту на теренах Нубії.

Рішучий перелом у боротьбі відбувся, коли до влади у Фівах прийшов брат і наступник Камоса, Яхмос I. Розгромивши гіксосів, він оволодів Аварісом, а потім, вступивши до Південної Палестини, взяв Шарухен. З вигнанням гіксосів Єгипет вступив у добу Нового царства.

Нове царство.

Нове царство – це період в історії Давнього Єгипту, що відповідає часам правління XVIII – XX династій. У добу Нового царства Єгипет перетворюється на «світову» державу, яка претендує на політичне лідерство у відомій тоді частині ойкумени. Походи єгипетських військ, керованих великими фараонами, охопили території від р. Євфрату в Азії до Верхнього Нілу в Північній Ефіопії.

Доба Нового царства відкривається правлінням фараона Яхмоса I, засновника XVIII династії. Цей фараон походив з Фів і приходився братом останньому фараону II перехідного періоду Камосу, відомого своїми переможними військовими компаніями проти гіксосів.

Боротьба з гіксосами вплинула на значну мілітаризацію єгипетської держави. Якщо у добу Середнього царства в армію відбирали одного хлопчика з сотні «царських людей», то при Новому царстві в армію відбирали 10 з сотні. Військо поповнили загони колісниць, які відіграють рішучу роль на полях битв. Загони вояків ставали більш спеціалізованими: легкоозброєні, списоносці, важкоозброєні тощо. Все більшу роль в армії відігравали найманці.

Військова машина, побудована для боротьби з гіксосами, успішно використовувалась для загарбницьких війн проти сусідів Єгипту. Її утримання вимагало значних зусиль з боку єгипетської економіки. Фараони виділяли воякам землі, частину військової здобичі і полонених, які потім працювали на землі.

Вже наступникам Яхмоса I вдалось досягти значних успіхів під час завойовницьких походів. Син Яхмоса I, Аменхотеп I відновив контроль Єгипту над Нубією, заснувавши тут намісництво. Резиденція намісника знаходилась у фортеці Бухен і він отримав титул «син царя». Тутмос I розвернув експансію в азійському напрямку. Його війська пройшли переможним маршем через Палестину і Сирію. Дрібні місцеві держави визнали зверхність фараона. Тутмос I досяг р. Євфрат, про що залишив написи на скелях. Тут єгиптяни вперше зіткнулись з хуритською державою Мітанні, яка також намагалась контролювати Східне Середземор'є. Тутмосу I вдалось нанести поразку армії Мітанні, однак його найближчі наступники продовжували боротьбу з хуритами за вплив у Сирії.

У політичному житті Єгипту у добу XVIII династії значну роль відігравали не тільки чоловіки, але і жінки – представниці царської родини. Так, Тутмос I, який не мав царського походження, вступив на трон завдяки шлюбу з донькою Аменхотепа I принцесою Яхмос. Більше відомим стало втручання у справи державного управління царівни Хатшепсут, доньки Тутмоса I і Яхмос. Вона вийшла заміж за свого зведеного брата, фараона Тутмоса II. Після смерті Тутмоса II влада перейшла до Тутмоса III, його сина від наложниці. Хатшепсут змогла фактично усунути Тутмоса III від прийняття рішень і стати його співправителька. Оскільки суспільство вважало нормою участь у придворних і релігійних церемоніях фараона-чоловіка Хатшепсут зображувалась у чоловічими рисами і приставною бородою. Тільки після смерті жінки-фараона Тутмос III зміг повернути собі усю повноту влади.

Найбільш успішним фараоном завойовником XVIII династії вважається Тутмос III. Офіційно він займав трон 54 роки, з яких 22 він правив разом зі своєю мачухою Хатшепсут. Основним напрямком експансії за його правління стає регіон Сирії та Палестини. Місцеві князівства склали коаліцію спрямовану

проти Єгипту. На чолі коаліції стояв правитель м. Кадеш. Єгипетські війська зіткнулись з противником біля м. Мегіддо (Палестина). Це перша відома битва у світовій історії, опис якої, наведений в анналах фараона, дійшов до наших часів. Єгиптяни розбили військо 330 правителів, які спаслись за фортечними мурами міста. Мегіддо капітулювало після облоги, що тривала сім місяців.

Боротьба Тутмоса III за панування над Сирією і Палестиною продовжувалось 22 роки, протягом яких він очолював єгипетські війська під час 16 походів. Фараону вдалось досягти течії р. Євфрат, де він зіткнувся з хуритською імперією Мітанні, яка також претендувала на панування над Сирією. Єгиптяни розгромили мітанійські війська, однак остаточно закріпитись у регіоні так і не змогли.

На півдні Тутмос III продовжував просування єгипетських кордонів вздовж течії Нілу. Йому вдалось досягти 4-го нільського порогу. Таким чином, довжина володінь фараона від північних до південних кордонів сягнула 3 200 км.

Наступники Тутмоса III намагались продовжувати його завоювання, однак основна мета їх походів – утримання і закріплення завоювань попередника. Син Тутмоса III, Аменхотеп II двічі ходив у похід в Азію, намагаючись підтримати єгипетський контроль у Палестині та Сирії. У надпису на своїй стелі він стверджував, що після одного з походів привів до Єгипту близько 100 тис. полонених. Наступник Аменхотепа II, Тутмос IV зміг домовитись з сусідами (Мітанні і Вавилоном) про остаточний розподіл володінь, пожертвувавши Північною Сирією. Єгипетську державу цих часів характеризують, як **«світову імперію»**.

Зеніту зовнішньої могутності Єгипет досяг за правління Аменхотепа III, наступника Тутмоса IV. Протягом 38 років правління цього фараона підтримувались міжнародні зв'язки широким колом держав, до якого входили каситський Вавилон (Кар-Дуніаш), Мітанні (Ханігальбат), Ассирією, Хеттським царством, Еламом, Критом (Кефтіу) і Кіпром (Аласією). Ці зв'язки знайшли відображення у листуванні правителів, яке нараховує близько 400 глиняних

табличок з текстами, написаними вавилонським діалектом аккадської мови¹⁵ Цей архів зберігся в резиденції його сина і наступника Аменхотепа IV(Ехнатона).

Авторитет фараона у внутрішній політиці підкреслювався монументальним будівництвом. Багато пам'яток приписуються відомому архітектору цих часів Аменхотему, сину Хапу. Найбільш відома з них легендарні колоси Мемнона – гігантські статуї Аменхотепа III біля столичного міста Фіви. Після смерті зодчого обожнили і побудували на його честь поховальний храм.

Єгипетське суспільство доби Нового царства. У добу Нового царства Давній Єгипет сягає нового рівня розвитку технологій і суспільного прогресу. Єгипетська економіка мала потреби у робочих руках і її вирішували походи на сусідів, у наслідок яких десятки тисяч полонених приводились у долину Нілу і оселялись на землю, поступали до майстерень і домашніх господарств. Полонені поповнювали господарства не тільки царя і храмів, вельмож і офіцерів, але надавались у нагороду звичайним воякам.

Наслідком успішних завоювань стали й матеріальні ресурси, що поступали до Єгипту з сусідніх країн, як здобич після грабунку, а потім з даниною. Це дозволяло вирішити проблему нестачі у Єгипті власної сировини. Ефіопія постачала золото й слонову кістку, Палестина й Сирія виступали джерелом металів (олово, срібло, свинець), тканин, краски, дорогоцінного коріння і деревини.

Нове царство – це доба, коли Давній Єгипет остаточно вступив у бронзовий вік. Розповсюдженню бронзи сприяв доступ до олова, яке поставляли з Сирії. Удосконалювались технології металургії і ткацької справи. У землеробстві єгиптяни засвоюють нові конструкції плуга. Полив полів почали забезпечувати за допомогою «шадуфів» (журавлів). Розвиток водопостачання допомогло розпочати використання для потреб землеробства високі поля – ті землі, до яких не доходила вода з Нілу. У Єгипті з'являються нові землеробські культури, такі як чечевиця, й нові породи худоби – вівці, мули, коні.

¹⁵ Аккадська мова у цей час виконувала функції міжнародної на Близькому Сході.

Фараони XIX династії проводили масштабні іригаційні роботи в Дельті, що докорінно змінило значення цього регіону. Ці землі, які раніше використовували лише для потреб скотарства, відтепер перетворюються на одну з єгипетських житниць з багатогалузевим сільським господарством. Дельта надавала єгиптянам доступ до Середземного моря, а згодом фараон Рамзес II переніс сюди власну резиденцію до зведеного ним міста Пер-Рамзес.

Ускладнилась структура давньоєгипетського суспільства. Певною ознакою часів Нового часу стала неоднорідність політичної еліти і боротьба між її угрупованнями. Значний вплив зберігала номова аристократія, представники якої формували частину верхівки управлінського апарату і жрецтва. Вони могли виступати в опозиції до фараону, інколи навіть засуджуючи занадто активних фараонів-завойовників.

Іншу частину еліти складали вихідці з низів, що зробили кар'єру – служила знать. Вони виступали опорою деспотичної влади фараонів, як і інша значна суспільна сила – військо. І служиле чиновництво і більшість військових підтримували політику масштабних завоювань, яка надавала можливості для особистого збагачення і кар'єри.

Більшість суспільства складали дрібні виробники. Їх суспільний статус і життєвий рівень значно підвищились. Держава продовжувала втручатись у розподіл трудових ресурсів, проводячи «огляди» працівників. Однак значна кількість єгиптян не тільки працювали на державу, храм або можновладця, але й самі використовували труд рабів, які їм належали.

Порівняно з попередніми періодами збільшується кількість рабів. Вони потрапляють до Єгипту, як полонені, або у якості данини. Рабів використовують у всіх сферах господарства. Однак рабство зберігає патріархальний характер. Умови утримання багатьох рабів близькі до рівня життя нижчих прошарків вільних єгиптян.

Релігійна реформа Аменхотепа IV (Ехнатона). Ознакою релігійного життя Давнього Єгипту за перших фараонів Нового царства стало зростання

авторитету жерців культу Амона, центром якого залишалось столичне місто Фіви. Храми отримували великі пожертви після переможних походів єгипетських військ. Фараони XVIII династії проводили у храмах постійні будівельні роботи. Особливе цим прославився Аменхотеп III. За його правління не тільки проводилось будівництво у храмі, поблизу сучасного м. Карнак, але й засновано другий великий храмовий комплекс бога Амона – Луксорський храм.

У правління Аменхотепа III намічаються зміни у релігійній політиці. Зростання політичного впливу фіванських жерців Амона викликало побоювання царського двору. У відповідь укріпляється культ влади фараона. Крім культу Амона, все більша увага приділяється традиційному культу Ра-Харатхе («Ра-Хор горизонтальний», тобто той бог, що знаходиться на лінії небесного зводу) і Атона, давнього бога Сонця. Відмінністю Атона від багатьох інших богів давньоєгипетського пантеону було те, що його зображували не як людиноподібну істоту, а у вигляді сонячного диску. Останні божества відіграють ще більшу роль у релігійному житті Єгипту за часи правління наступника Аменхотепа III фараона Аменхотепа IV (Ехнатона).

Аменхотеп IV народився від шлюбу Аменхотепа III з Тейє, донькою одного з управлінців храмового господарства. Він намагався продовжувати політику батька, спрямовану на підсилення царської влади, опорою якої виступав прошарок служилих можновладців. Особливу роль у політиці фараона починає відігравати культ Атона.

У перші роки правління Аменхотепа IV центром поклоніння Атону залишались Фіви. Однак поступово фараон втягнувся у конфлікт з фіванськими жерцями Амона, які побоювались послаблення власного політичного впливу. Цей конфлікт став причиною переносу царської резиденції до Середнього Єгипту, де розташовувалось нове місто – Ахетатон (давньоєгип. «Горизонт Атону», сучасн. Телль Ель-Амарна). Сам Аменхотеп IV прийняв нове ім'я – Ехнатон («Корисний для Атону»).

Нова столиця стає центром поклоніння Атону, єдиного бога, якого визнавав фараон. Цар проголошувався сином і співправителем божества, яке управляло

всесвітом і Єгиптом. Тільки царю, як сину богу, відома божа воля і він може її передавати жерцям і підданим.

Тривалий час свого правління Ехнатон продовжував участь у відправленні культів старих богів. Радикальний поворот відбувся на 12-му році правління фараона, коли традиційні культу починаються переслідуватись. Однак нова релігійна система залишалась незрозумілою більшості єгипетського суспільства. Навіть у великих містах продовжувалось відправлення традиційних культів.

Події останніх років правління Ехнатона маловідомі. Зосередженість фараона на внутрішніх справах сприяли значному послабленню зовнішніх позицій Єгипту. Поступово втрачаються володіння у Сирії і Палестині. Пізніше, це сприймалось, як наслідок втрати єгиптянами підтримки традиційних богів.

Релігійні перетворення Ехнатона не на довго пережили свого творця. Культ Атона зберіг свої позиції протягом двохрічного правління наступника Ехнатона, фараона Сменхкари. Однак наступник Сменхкари, фараон Тутанхатон повертається до сповідування традиційних культів. Він змінює ім'я на Тутанхамон, під яким і входить в історію, і покидає Ахетатон. Правління Тутанхамона тривало 10 років.

Тутанхамон помер у віці 19 років, а сів на трон у 9 років. У 1922 р. він отримав посмертну славу після відкриття його гробниці англійським археологом Г. Картером. Це єдина царська гробниця Давнього Єгипту, яка збереглась до наших часів не пограбованою. Також вона породила низку легенд про «прокляття фараонів», яке очікує на тих, хто потурбує царське поховання.

Вважається, що після смерті Тутанхамона на владу претендувала його дружина Анхесенамон. Для того, щоб закріпити трон за собою вона намагалась вийти заміж за хетського царевича Цаннанца, сина відомого царя Суппілуліуми I. Однак царевич загинув на шляху до Єгипту. Після смерті нареченого Анхесенамон вступила у шлюб з Ейє, який за правління Ехнатона займав пост головного жерця бога Атона. Ейє проголосили фараоном, однак його правління тривало недовго (близько 4 років).

Останнім фараоном XVIII династії, що зайняв трон, вважається Хоремхеб. Він не мав родинних зв'язків з попередниками і походив з служилих. Йому вдалось заспокоїти внутрішню ситуацію і зберегти за Єгиптом позиції на Синайському півострові. Однак Сирія і Палестина перейшли під контроль конкурентів – Хеттського царства і Мітанні.

XIX - XX династії (Рамзесіди).

Доба XIX династія – часи відродження зовнішньої могутності Давнього Єгипту. Династію заснував фараон Рамзес I, уродженець Дельти, який зробив вдалу військову кар'єру за часи правління Хоремхеба. Його ім'я носили багато представників XIX – XX династій. Безпосередні наступники Рамзеса I відновлюють боротьбу за Палестину та Сирію. Найбільших результатів вдалось досягти Рамзесу II.

Основним противником Єгипту у регіоні виступало Хеттське царство. Рішуча битва між противниками відбулась біля м. Кадеш у Сирії, де Рамзесу II протистояло хеттське військо на чолі з царем Муваталлу. Опис битви зберігся у єгипетських джерелах, які описують особистий героїзм фараона. Встановити переможця цього зіткнення навряд чи можливо. Тимчасовим наслідком стало перемир'я, за умовами якого сторони поділили контроль над Сирією по р. Оронт. Невдовзі бойові дії продовжились і точилися до укладання «вічного» мирного договору між Рамзесом II і наступним хеттським царем Хаттусілі III. Цей договір вважається найдавнішою міжнародною угодою, чий текст повністю зберігся до наших часів.

Часи Рамзеса II характерні великою будівельною діяльністю. Відбудовуються храми у Фівах. В Нубії в Абу-Сімбелі з'явився печерний храм, прикрашений величезними скульптурами богів. Рамзес II побудував і нову столицю – Пер-Рамзес («Дом Рамзеса»). Розташоване на Пелусійському руслі Нілу, на сході Дельти, це місто стало воротами Єгипту до Середземномор'я і відображала стремління фараону до панування у цьому регіоні. Однак віддалення центру від єгипетських регіонів таїло втрати контролю над ними у майбутньому.

Правління Рамзеса II, яке продовжувалось 67 років, це ціла епоха в історії Давнього Єгипту. Фараон пережив 12 черевичів-спадкоємців і залишив сотні дітей від багатьох дружин, серед яких були 3 його доньки, і наложниць.

Наступникам Рамзеса II прийшлося зіткнутись з новими зовнішніми загрозами. Середземноморський світ вступив у «кризу бронзового віку» - добу етнічних міграцій межі II – I тис. до н.е. У кордонів Єгипту з'являються «народи моря» - коаліція племен, що вийшли з Малої Азії і Балкан. Разом з ними розпочинають рухатись і лівійські племена. Сину Рамзеса II, фараону Мернептаху вдалось нанести поразку коаліції племен, однак після його нетривалого правління Єгипет опинився на грані політичного розпаду. Загострилась боротьба за владу з характерною швидкою зміною монархів на троні. Останнім правителем XIX династії вважається жінка-фараон Таусерт. Після неї трон зайняв засновник XX династії Сетнахт.

У сучасній єгиптології походження XX династії залишається відкритим питанням. Встановленим фактом є знатне походження її засновника Сетнахта. Популярність імені Рамзес серед його наступників дозволяє робити припущення про спорідненість XX династії з попередньою XIX.

Наймогутнішим фараоном XX династії вважається Рамзес III, якому прийшлося зіткнутись з більш масштабним вторгненням «народів моря» і лівійців. Фараон зміг розгромити два напади ворожої коаліції. Єгипет зміг вистояти, однак шляхом великої напруги всіх своїх сил. Армію довелось переозброїти металевими захисними обладунками (панцирами і шоломами), збільшити військовий флот.

Вже у правління Рамзеса III можна побачити кризові явища, які пізніше будуть збільшуватись. Біля Фів відбулась найдавніший «страйк» відомий в історії. Його організували працівники некрополя, які тривалий час не отримували платню. З'являються свідчення про грабунки гробниць, безкарні дії грабіжників у різних регіонах.

За правління XX династії відновлюється політичний вплив фіванських жерців. Храми отримують великі пожертви від фараонів, які намагаються досягти

їх підтримки. За часи правління Рамзеса XI, останнього фараона XX династії, реальна влада в регіоні навколо Фів і, взагалі, у Південному Єгипті перейшла до головного жерця Амона Херіхора. Зі смертю Рамзеса III припинилась XX династія і закінчилась доба Нового царства.

III перехідний період. Після припинення XX династії закінчується доба Нового царства і Єгипет вступає у III перехідний період, який продовжувався протягом правління XXI – XXV династій (XI – VI ст. до н.е.). Ці часи характеризуються відсутністю міцної центральної влади. Протягом близько п'яти століть Єгипет неодноразово розпадався на декілька царств, на його чолі ставали династії іноземного походження: лівійського та ефіопського.

III перехідний період відкривається часами правління XXI династії, яка контролювала Нижній Єгипет і північній частині Середнього Єгипту, маючи резиденцію у м. Таніс на сході Дельти. Однак на півдні, у Верхньому Єгипті реальна влада належала жерцям Амона м. Фіви, які починаючи з Херіхора, сучасника останнього фараону XX династії, передавали владу у спадщину.

Протягом X ст. до н.е. все більшу роль у політичному житті Єгипту починають відігравати лівійські військові найманці. Їх ватажки отримують урядові посади. Один з них, Шешонк I, отримує трон після смерті останнього фараона XXI династії, заснувавши нову XXII династію.

Лівійські фараони XXII зберігали державний центр у Нижньому Єгипті. Вони перенесли власну резиденцію до м. Бубастіс, звідки отримали назву династії Бубастидів. У ці часи Єгипет намагається відродити свій політичний вплив у сусідніх землях. Єгипетські війська оволоділи Ієрусалімом, пограбувавши Іудею, а також ходили успішними походами до Нубії.

Опорою влади XXII династії залишались жерці та військо. Храми отримували багаті пожертви, фараони намагались досягати компромісу з верховними жерцями Фів, які утримували міцні позиції на Півдні. Однак держава залишалась децентралізованою і згодом разом з XXII династією виникає інше царство на чолі з XXIII династією, зі столицею Танісі або Леонтополі. Трохи

пізніше до цих двох додалась і третя (XXIV) династія лівійського походження, столиця якої також розташовувалась у Дельті в м. Саїс.

З VIII ст. до н.е. починається поступове підсилення Нубії. На цій території виникла об'єднана держава під управлінням правителів з м. Напата. Знаходячись під впливом єгипетських політичних традицій, вони приймають титул фараонів і починають претендувати на владу у Єгипті. Фараони з Напати організували декілька переможних походів проти династій Дельти. Найбільших успіхів досяг Шабака, якому вдалось взяти в полон останнього фараона XXIV династії Бокхоріса, якого він, згідно переказам, спалив живцем.

Шабака вважається першим фараоном XXV (ефіопської) династії. Наприкінці VIII ст. йому вдалось об'єднати під своєю владою землі від 4-го порогу до Дельти. Свою резиденцію Шабака розташував у Мемфісі. Його наступники намагались розповсюдити свій політичний вплив в Азії, що призвело їх до зіткнення з Ассирійською державою.

Протистояння Єгипту з Ассирією розпочалось в останньому десятилітті VIII ст. до н. е. за правління фараона Шабатаки, сина Шабаки, і розгорталось невдало для нубійських фараонів. Рішучий удар їм наніс ассирійський цар Асархаддон. У 674 та 671 рр. він організував успішні походи до Єгипту і переможений фараон Тахарка втік у свої південні володіння. Асархаддон проголосив себе царем «Верхнього і Нижнього Єгипту», однак реальна влада належала номархам, які формально визнавали ассирійську зверхність. Давньогрецький історик Геродот назвав ці часи періодом «додекархією», тобто правління дванадцяті царів.

У добу ассирійського панування свій авторитет поступово збільшують правителі Саїса, які походили від XXIV династії. Вважається, що Нехо I, що правив у Саїсі, у 672 р. до н.е. заснував XXVI династію фараонів, а його син Псаметіх I к 656 р. до н.е. об'єднав під своєю владою весь Єгипет, відмовившись визнавати свою залежність від Ассирії.

Пізнє царство. Часи правління XXVI династії з Саїса називаються Пізнім царством або «Саїським відродженням». Остання назва цього періоду пов'язана з

тим, що ці часи вважаються останнім періодом існування єдиної єгипетської держави, яка відродилась після тривалого періоду нестабільності і розпаду.

За часи Псаметиха I з'являється характерна риса зовнішньої політики відродженої єгипетської держави - це орієнтація на розширення зв'язків з Середземноморським світом: грецькими містами-державами, Лідією, Іудеєю. Значну роль у єгипетському війську відіграють загони грецьких й карійських найманців¹⁶. Встановлюються торгівельні відносини з греками, які засновують у Дельті своє місто-колонію Навкратіс.

Наприкінці VII ст. важливою подією, що відобразилась на геополітичній карті Близького Сходу, став розпад Ассирійської держави. Користуючись ситуацією Єгипет намагався розповсюдити свій вплив на Східне Середземномор'є. Єгипетські війська підтримували розгромлених ассирійців у Сирії, що призвело до зіткнення з Нововавилонською державою. Боротьбу за вплив на азійських теренах Єгипет програв і відмовився від активних спроб втручання, визнаючи тут вавилонське панування.

За наступника Псамметиха I, фараона Нехо (610 – 595 рр. до н.е.) єгиптяни укріплюються в Африці. Будується канал, що об'єднав Середземне і Червоне моря, а також збільшується торгівельний і військовий флот. Близько 600 р. до н.е. фінікійські мореплавці на єгипетській службі за три роки вперше в історії обпливли Африку.

Опора на найманців при формування війська стала причиною політичної нестабільності у Єгипті у першій половині VI ст. до н.е. Між окремими національними угрупованнями найманців існувала ворожнеча. Близько 570 р. до н.е. незадоволені невдалою війною проти Кирени, вони підняли повстання проти фараона Апрія. Повсталих очолив представник правлячої династії Амасіс (Яхмос II), якого проголосили фараоном¹⁷.

Правління Амасіса – доба найбільшого розквіту Єгипту Пізнього царства. Це відобразилось у зникненні кризових явищ у економіці, що достались ще у

¹⁶ Карійські найманці – вихідці з області Карія (Південно-Західної Малої Азія).

¹⁷ Амасіс (Яхмос II) правив у 570 – 526 рр. до н.е.

спадщину від нестабільного III перехідного періоду. Розвиток торгівлі і ремесел, будівництво нових храмів та міських споруд свідчили, здавалось, про те, що Єгипет повертає собі колишню могутність. Однак зовнішньополітична ситуація на Близькому Сході ставала все більш загрозливою для держави фараонів.

У середині VI ст. до н.е. в Азії з'являється нова держава, що претендувала на позицію лідера – Персидська імперія на чолі з царями династії Ахеменідів. Персидський цар-завойовник Кір Великий зміг перемогти і підкорити Мідійське, Нововавилонське та Лідійське царства. Його спадкоємець Камбіз погрожував Єгипту. Фараони намагались протиставити персам союз з греками. Однак ситуація у самому Єгипті не відрізнялась стабільністю. Єгиптяни відчували незадоволення значним впливом військових найманців. Жерці знаходились в опозиції до царської влади, оскільки вимагали більших пожертв на користь храмів.

У 526 р. до н.е. єгипетський трон зайняв Псамметіх III, син Амасіса (Яхмоса II). Йому довелось зіткнутись персидськими військами царя Камбіза. Битва біля Пелусія (525 р. до н.е.) закінчилась для військ фараона поразкою, що призвело до краху Саїської династії. Перси приєднали Єгипет до своєї імперії, а їх царя Камбіза проголосили фараоном нової XXVII (Персидської) династії.

Персидське завоювання поклало краї існуванню Єгипту, як незалежної держави. Однак єгипетська цивілізація продовжувала життя у культурних традиціях, які зберігались ще протягом багатьох століть.

Персидське панування продовжувалось до 332 р. до н.е., коли Єгипет потрапив до імперії Александра Македонського, а після смерті останнього став центром держави Птолемеїв. У 30 р. до н.е. країна потрапляє під владу Риму, і стає житницею Римської імперії. Протягом цих часів єгиптяни продовжували поклонятись своїм богам, використовувати ієрогліфічну писемність, а папірус відіграв роль одного з основних матеріалів для письма у всьому середземноморському регіоні.

Протягом перших століть нашої ери єгипетська писемність виходить з використання, а місцева культурна спадщина забувається. Розповсюджуються

грецькі і римські впливи, а домінуючою релігією стає християнство. В останні століття існування Римської імперії остаточно змінюється релігійний і культурний уклад населення Єгипту. Таким чином, наприкінці доби давнини традиції давньоєгипетської цивілізації відходять у минуле і закінчується її історія.

План семінарського заняття

1. Джерела з історії цивілізації Стародавнього Єгипту.
2. Становлення єгипетської цивілізації. Раннє царство (соціально-економічні та політичні відносини).
3. Давнє царство (соціально-економічні відносини, господарство та побут населення, види земельних відносин, державний устрій, зовнішня політика, тощо). Перший перехідний період.
4. Середнє царство. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика.
5. Розвиток культури в період Раннього, Давнього та Середнього царств.
6. Навала гіксосів. Другий перехідний період.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Хронологія та періодизація історії цивілізації Давнього Єгипту. Єгипет Раннього та Давнього царств.. Створення ранньої держави. Соціальна структура суспільства. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціально-економічні чинники становлення влади фараона. Правління фараонів I та II династії. Соціальна структура. Види земельних відносин. Військо та воєнні походи. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Фараони Давнього царства (III – VI династії). Військо та воєнні походи. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Перший перехідний період. Соціально-економічний розвиток.

Єгипет Середнього царства. Боротьба X та XI династій за об'єднання Єгипту. XII династія. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Вторгнення гіксосів. Другий перехідний період. Соціально-економічний розвиток. Проблема походження гіксосів. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Піднесення XVII династії у Фівах.

Розвиток культури Стародавнього Єгипту (релігія, міфологія, мистецтво, архітектура, освіта, наукові знання).

Список основної та додаткової літератури

1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации / Ян Ассман. Пер. с нем. Т. Баскаковой. М.: Присцельс, 1999. 368 с.
2. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – Москва, 1996.
3. Бадж У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. – Москва, 2001.
4. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. Социальный слой «царских hmww»./ Олег Дмитриевич Берлев. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 367 с.
5. Брестед Д. История Древнего Египта. В 2 т. – Минск, 2002.
6. Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. / А.Е. Демидчик. СПб.: Алетейя, 2005. 272 с. (Aegyptica I).
7. Замаровский В. Их величества пирамиды. / Войтех Замаровский. Пер. со словацк. О.М. Малевича. Послесл. Н.С. Петровского, И.А. Стчевского. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 432 с. ил. (По следам исчезнувших культур Востока).
8. Жак К. Египет великих фараонов. История и легенда. – Москва, 1992.

9. Картер Г. Гробница Тутанхамона. / Говард Картер. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и Д.Г. Редера. Отв. ред. И.С. Кацнельсон. М.: Изд-во восточной литературы, 1959. 264 с.: ил.
10. Кацнельсон И.С. Тутанхамон и сокровища его гробницы. / И.С. Кацнельсон. Предисл. М.А. Коростовцева. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. 152 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
11. Котрелл Л. Во времена фараонов. / Леонард Котрелл. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и В.И. Андрушова. Предисл. И.С. Кацнельсона. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1982. 380 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
12. Кошеленко Г.А. Родина парфян. / Геннадий Андреевич Кошеленко. М.: Советский художник, 1977. 176 с.
13. Кристиан Ж. Нефертити и Эхнатон / Жак Кристиан. Пер. Т. Баскакова. М.: Молодая гвардия, 2006. 256 с. («Жизнь замечательных людей»).
14. Крол А. Египет первых фараонов. Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства / Алексей Крол. М.: Рудомино, 2005. 213 с.
15. Лауэр Ж.-Ф. Загадки египетских пирамид / Жан-Филипп Лауэр. Пер с фр. М.П. Рожициной и Г.В. Сахарова. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966. 224 с.
16. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. / Ядвига Липинская, Марек Марциняк. Пер. с польск. Э.Я. Гессен. Пер. и редактирование древнеегипет. Текстов О.И. Павловой; коммент. О.И. Павловой и Н.А. Померанцевой. М.: Искусство, 1983. 223 с. ил.
17. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / А. Лукас. Пер. с англ. Б.Н. Савченко. М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. 748 с.
18. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI – X веков до н.э. Памятники и исследования. / Исидор Михайлович Лурье. Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. 356 с.
19. Мертц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Барбара Мертц. Пер. с англ. Б.Э. Верпаховского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 363 с.

20. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет. Месопотамия / И.В. Рак, А.И. Немировский, Л.С. Ильинская. М.: Литература, Мир книги, 2004. 432 с.
21. Монтэ П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. / Пьер Монте. Пер. с фр. Ф.Л. Мендельсона; Науч. ред., предисл и примеч. О.В. Томашевич. Москва: Молодая гвардия, 2000. 465 с.: ил. (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
22. Морэ А. Цари и боги Египта / Андрэ Морэ. Пер. с фр. Е.Ю. Григорович. М.: Алетейа, 1998. 239 с., ил. (Vita memoriae).
23. Мышуста С.В. Древний Египет : Женщины-фараоны / Светлана Витальевна Мышуста. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 317 с. (Исторические силуэты).
24. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта / Юрий Яковлевич Перепелкин. Общ. ред., вступит. Статья и коммент. А.Л. Вассоевича. Спб.: Летний Сад, 2000. 560 с., илл.
25. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2-х частях. / Юрий Яковлевич Перепелкин. Под ред. акад. В.В. Струве. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967.
26. Перепелкин Ю.Я. Хозяйство староегипетских вельмож. / Юрий Яковлевич Перепелкин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 301 с.
27. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды / Анаит Геогриевна Периханян. Отв. ред. И.М. Дьяконов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 384 с.
28. Пономарев В.Т. Тайны царских династий мира. Фараоны – сыновья Солнца. / Владимир Тихонович Пономарев. Донецк: ПКФ БАО, 2009. 304 с.
29. Томсинов В.А. Краткая история египтологии. / Владимир Алексеевич Томсинов. М.: Зерцало, Вече, 2004. 320 с. («Исследования по всемирной истории»).
30. Шеркова Т.А. Рождение Ока Хора: Египет на пути к раннему государству./ Татьяна Алексеевна Шеркова. М.: Праксис, 2004. 376 с. (Historia rerum)/

31. Шинни П. Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки / Питер Шинни. Пер. с англ. В.Д. Кайдалова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 205 с. (Загадки древних цивилизаций).

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Ветхий Завет (по любому изданию Библии).
2. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.

3. Египетская Книга мертвых. Папирус Ани Британского музея. Перевод, введение и комментарии Э.А. Уоссеса Баджа / Пер. с англ. С.В. Архиповой. М.: Алетейа, 2003. 416 с., ил. (Традиция, религия, культура).
4. Поэзия и проза древнего Востока. – Москва, 1973 (сер: «Библиотека всемирной литературы»).
5. Сказки Древнего Египта. – Москва, 1998.
6. Сказки и повести Древнего Египта. – Ленинград, 1979.
7. Страбон. География в 17 книгах / Страбон. Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 944 с.
8. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
9. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
10. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «*Histsriae Philippicae*» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте джерела з історії Стародавнього Єгипту.
2. Розкрийте процес становлення цивілізації Стародавнього Єгипту.
3. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Єгипту доби Раннього царства.
4. Проаналізуйте політичний розвиток Єгипту доби Раннього царства.
5. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Єгипту доби Давнього царства.
6. Проаналізуйте політичний розвиток Єгипту доби Давнього царства.
7. Охарактеризуйте політику фараонів III династії.
8. Охарактеризуйте політику фараонів IV династії.

9. Порівняйте історичний розвиток Раннього та Давнього царств.
10. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Єгипту доби Середнього царства.
11. Проаналізуйте політичний розвиток Єгипту доби Середнього царства.
12. Розкрийте етапи проникнення гіксосів до Єгипту.
13. Проаналізуйте історичне значення гіксоського періоду в історії Стародавнього Єгипту.
14. Охарактеризуйте розвиток релігії та ідеології в стародавньому Єгипті.
15. Розкрийте особливості культури Єгипту в період Давнього царства.
16. Розкрийте особливості культури Єгипту в період Середнього царства.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з історії Стародавнього Єгипту.
2. Періодизація історичного розвитку Стародавнього Єгипту. Загальна характеристика.
3. Становлення цивілізації Стародавнього Єгипту.
4. Єгипетська держава в епоху Раннього царства.
5. Єгипетська держава в епоху Давнього царства.
6. Правління фараонів I – II династії.
7. Правління фараонів III династії.
8. Правління фараонів IV династії.
9. Мистецтво Єгипту в епоху Давнього царства.
10. Піраміди Єгипту.
11. Культура Єгипту Раннього та Давнього царств.
12. Архітектура Єгипту в епоху Давнього царства.
13. Єгипетська держава в епоху Середнього царства.
14. Соціальні відносини, господарство та побут населення Давнього царства.
15. Соціальні відносини, господарство та побут населення Середнього царства.
16. Гіксоси.

План семінарського заняття

1. Створення Нового царства. Соціально-економічний розвиток.
2. Внутрішня та зовнішня політика фараонів Нового царства.
3. Реформи фараона Ехнатона.
4. III перехідний період та приход до влади фараонів Лівійської династії.
5. Внутрішня та зовнішня політика фараонів Пізнього царства.
6. Культура та мистецтво.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Визвольна війна. Створення Нового царства – XVIII, XIX, XX династії. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Реформи Ехнатона. Розвиток Єгипту за часів правління Рамзесів. Розвиток культури Стародавнього Єгипту (релігія, міфологія, мистецтво, архітектура, освіта, наукові знання).

Єгипет Пізнього царства (XXII – XXX династії). III перехідний період (XI – середина X ст. до н.е.). Правління Лівійської династії (950 – 730 рр. до н.е.) (XXII – XXIII династії). Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Нижньоєгипетська XXIV династія (фараон Бокхоріс) 721 – 715 рр. до н.е. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Правління Нубійської династії /кушити/ (715 – 664 рр. до н.е.) (XXV династія). Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Єгипет під владою Ассирії (671 – 655 рр. до н.е.). Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Саїська династії (664 – 525 рр. до н.е.) (XXVI династія).

Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Єгипет під владою персів (525 – 331 рр. до н.е.) (XXVII – XXX династії).

Список основної та додаткової літератури

1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации / Ян Ассман. Пер. с нем. Т. Баскаковой. М.: Присцельс, 1999. 368 с.
2. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – Москва, 1996.
3. Бадж У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. – Москва, 2001.
4. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. Социальный слой «царских hmww»./ Олег Дмитриевич Берлев. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 367 с.
5. Брэстед Д. История Древнего Египта. В 2 т. – Минск, 2002.
6. Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. / А.Е. Демидчик. СПб.: Алетейя, 2005. 272 с. (Aegyptica I).
7. Замаровский В. Их величества пирамиды. / Войтех Замаровский. Пер. со словацк. О.М. Малевича. Послесл. Н.С. Петровского, И.А. Стчевского. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 432 с. ил. (По следам исчезнувших культур Востока).
8. Жак К. Египет великих фараонов. История и легенда. – Москва, 1992.
9. Картер Г. Гробница Тутанхамона. / Говард Картер. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и Д.Г. Редера. Отв. ред. И.С. Кацнельсон. М.: Изд-во восточной литературы, 1959. 264 с.: ил.
10. Кацнельсон И.С. Тутанхамон и сокровища его гробницы. / И.С. Кацнельсон. Предисл. М.А. Коростовцева. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. 152 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).

11. Котрелл Л. Во времена фараонов. / Леонард Котрелл. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и В.И. Андрушова. Предисл. И.С. Кацнельсона. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1982. 380 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
12. Кошеленко Г.А. Родина парфян. / Геннадий Андреевич Кошеленко. М.: Советский художник, 1977. 176 с.
13. Кристиан Ж. Нефертити и Эхнатон / Жак Кристиан. Пер. Т. Баскакова. М.: Молодая гвардия, 2006. 256 с. («Жизнь замечательных людей»).
14. Крол А. Египет первых фараонов. Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства / Алексей Крол. М.: Рудомино, 2005. 213 с.
15. Лауэр Ж.-Ф. Загадки египетских пирамид / Жан-Филипп Лауэр. Пер с фр. М.П. Рожициной и Г.В. Сахарова. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966. 224 с.
16. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. / Ядвига Липинская, Марек Марциняк. Пер. с польск. Э.Я. Гессен. Пер. и редактирование древнеегипет. Текстов О.И. Павловой; коммент. О.И. Павловой и Н.А. Померанцевой. М.: Искусство, 1983. 223 с. ил.
17. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / А. Лукас. Пер. с англ. Б.Н. Савченко. М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. 748 с.
18. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI – X веков до н.э. Памятники и исследования. / Исидор Михайлович Лурье. Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. 356 с.
19. Мертц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Барбара Мертц. Пер. с англ. Б.Э. Верпаховского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 363 с.
20. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет. Месопотамия / И.В. Рак, А.И. Немировский, Л.С. Ильинская. М.: Литература, Мир книги, 2004. 432 с.
21. Монтэ П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. / Пьер Монте. Пер. с фр. Ф.Л. Мендельсона; Науч. ред., предисл и примеч. О.В.

- Томашевич. Москва: Молодая гвардия, 2000. 465 с.: ил. (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
22. Морэ А. Цари и боги Египта / Андрэ Морэ. Пер. с фр. Е.Ю. Григорович. М.: Алетейа, 1998. 239 с., ил. (*Vita memoriae*).
23. Мышуста С.В. Древний Египет : Женщины-фараоны / Светлана Витальевна Мышуста. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 317 с. (Исторические силуэты).
24. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта / Юрий Яковлевич Перепелкин. Общ. ред., вступит. Статья и коммент. А.Л. Вассоевича. Спб.: Летний Сад, 2000. 560 с., илл.
25. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2-х частях. / Юрий Яковлевич Перепелкин. Под ред. акад. В.В. Струве. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967.
26. Перепелкин Ю.Я. Хозяйство староегипетских вельмож. / Юрий Яковлевич Перепелкин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 301 с.
27. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды / Анаит Геогриевна Периханян. Отв. ред. И.М. Дьяконов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 384 с.
28. Пономарев В.Т. Тайны царских династий мира. Фараоны – сыновья Солнца. / Владимир Тихонович Пономарев. Донецк: ПКФ БАО, 2009. 304 с.
29. Томсинов В.А. Краткая история египтологии. / Владимир Алексеевич Томсинов. М.: Зерцало, Вече, 2004. 320 с. («Исследования по всемирной истории»).
30. Шеркова Т.А. Рождение Ока Хора: Египет на пути к раннему государству./ Татьяна Алексеевна Шеркова. М.: Праксис, 2004. 376 с. (*Historia rerum*)/
31. Шинни П. Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки / Питер Шинни. Пер. с англ. В.Д. Кайдалова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 205 с. (Загадки древних цивилизаций).

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

- 1.** Ветхий Завет (по любому изданию Библии).
2. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
3. Египетская Книга мертвих. Папирус Ани Британского музея. Перевод, введение и комментарии Э.А. Уоссеса Баджа / Пер. С англ.. С.В. Архиповой. М.: Алетейа, 2003. 416 с., ил. (Традиция, релігія, культура).
4. Поэзия и проза древнего Востока. – Москва, 1973 (сер: «Библиотека всемирной литературы»).
5. Сказки Древнего Египта. – Москва, 1998.
6. Сказки и повести Древнего Египта. – Ленинград, 1979.
7. Страбон. География в 17 книгах / Страбон. Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 944 с.

8. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
9. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
10. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «*Histsriae Philippicae*» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Єгипту доби Нового царства.
2. Проаналізуйте зовнішню політику Єгипту доби Нового царства.
3. Порівняйте соціально-економічне та політичне становище Єгипту доби Середнього та Нового царств.
4. Проаналізуйте політику фараонів XVIII династії.
5. Розкрийте суть реформ фараона Ехнатона.
6. Проаналізуйте історико-культурний розвиток Єгипту за часів правління Рамзесів.
7. Охарактеризуйте третій перехідний період в історії Стародавнього Єгипту.
8. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Єгипту доби Пізнього царства.
9. Проаналізуйте політичний розвиток Єгипту доби Пізнього царства.
10. Порівняйте соціально-економічне становище Єгипту доби Нового та Пізнього царств.
11. Охарактеризуйте правління фараонів Лівійської династії.
12. Охарактеризуйте правління фараонів XXIV династії.
13. Охарактеризуйте правління фараонів Нубійської династії.
14. Розкрийте суть політики Ассирії щодо Єгипту.

15. Охарактеризуйте правління фараонів Саїської династії.
16. Проаналізуйте зовнішню політику Єгипту доби Пізнього царства.
17. Проаналізуйте розвиток та особливості міфології Стародавнього Єгипту.
18. Розкрийте етапи та характер розвитку літератури Стародавнього Єгипту.
19. Розкрийте етапи та характер розвитку мистецтва Стародавнього Єгипту.
20. Розкрийте етапи та характер розвитку науки та освіти Стародавнього Єгипту.
21. Проаналізуйте причини загибелі цивілізації Стародавнього Єгипту.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Правління фараонів XVIII династії.
2. Відродження Єгипту в епоху Нового царства. Організація державного управління.
3. Воєнна політика фараонів (Яхмоса I, Тутмоса II і Рамсеса II).
4. Внутрішня політика фараонів Нового царства.
5. Єгипет в епоху правління Аменхотепа IV (Ехнатона) .
6. Реформи Ехнатона і їх наслідки.
7. Єгипет епохи Рамзесів.
8. Правління фараонів Лівійської династії.
9. Правління фараонів XXIV династія.
10. Правління фараонів Нубійської династії.
11. Правління фараонів Саїської династії.
12. Соціальні відносини, господарство та побут населення Нового царства.
13. Соціальні відносини, господарство та побут населення Пізнього царства.
14. Культура Стародавнього Єгипту (писемність, архітектура, мистецтво).
15. Життя єгипетських вельмож.
16. Релігія та міфологія Стародавнього Єгипту.
17. Література Стародавнього Єгипту.
18. Мистецтво Стародавнього Єгипту.
19. Архітектура Стародавнього Єгипту.

20. Наука і освіта Стародавнього Єгипту.

ТЕМА 4

БЛИЗЬКИЙ СХІД, МАЛА АЗІЯ ТА ІРАН У ІІІ – І ТИС. ДО Н.Е.

Ключові поняття: археологія, історія, джерела, географія, природно-кліматичні умови, топоніміка, історіографія, періодизація, хронологія, цивілізація, міста-держави, аристократія, держава, деспотія, міграції, царська влада, реформи, гробниці, культура, мистецтво, культури, релігія. етногенез, індоєвропейці, арії, зороастризм, Авеста.

Короткий зміст. Близький схід. Джерельна база. Природнокліматичні умови. Етногенез і ментальність населення. Міста – держави. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Релігія та культура. Фінікія Сирія та Палестина в І тис. Заселення Палестини євреями. Держава Давида і Соломона. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Староєврейське суспільство після загибелі Ізраїльсько-Іудейського царства. Пророки, реформи Іосії. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Захоплення Бл. Сходу іноземцями.

Основні джерела, археологічне дослідження Анатолії. Природнокліматичні умови, населення стародавньої Анатолії. Господарство й побут хеттів. Внутрішня й зовнішня політика Хеттської держави. Культура хеттів. Загибель Хеттської держави. Фрігійська і Лідійська держави.

Іран. Джерельна база. Природнокліматичні умови. Етногенез і ментальність населення. Еламська цивілізація (IV тис. – VII ст.). Мідійська доба (VIII – VI ст.). Ахеменідський період (VI ст. – 330 г. до н.е.). Господарство, побут і суспільство в ахеменідському Ірані. Культура та релігія (писемність, освіта, наукові знання, література, міфологія, архітектура, мистецтво).

План семінарського заняття

1. Фінікія.
2. Сирія.
3. Ханаан.
4. Ізраїльське царство.
5. Іудейське царство.
6. Культура народів Близького Сходу.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Близький схід. Джерельна база. Природно-кліматичні умови. Етногенез і ментальність населення. Міста – держави. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Релігія та культура. Фінікія Сирія та Ханаан в I тисячолітті до н.е. Заселення Палестини євреями. Держава Давида і Соломона. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Староєврейське суспільство після загибелі Ізраїльсько-Іудейського царства. Пророки, реформи Іосії. Соціальна структура суспільства. Соціально-економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Культура народів Близького Сходу (міфологія, релігія, писемність, мистецтво, література, архітектура).

Завоювання Близького Сходу Ассирією, Нововавилонським і Персидським царствами.

Список основної та додаткової літератури

1. Бадак А. Н., Войнич И. Е. Всемирная история. Том 2. Бронзовый век. – Минск, 2002.
2. Бойд. Роберт Т. Курганы. Гробницы. Сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Москва, 1991.
3. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. Москва, 1993.
4. Вейнберг И. П. Рождение истории. Историческая мысль на Ближнем Востоке середины I тысячелетия до н. э. – Москва, 1993.
5. Вейнберг И. П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. – Москва, 1986.
6. Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля. - СПб., 1990.

7. Вихнович В.Л. Царь Ирод Великий. Воплощение невозможного (Рим, Иудея, эллины). / Всеволод Львович Вихнович. СПб.: Академия исследования культуры, 2010. 424 с., ил.
8. Волков А.В. Карфаген. «Белая» империя «черной» Африки. / Александр Викторович Волков. М.: Вече, 2004. 320 с. (Таинственные места Земли).
9. Догерти М. Великие сражения Библейских времен. 1400 г. до н.э. – 73 г. н.э. / Мартин Догерти, Майкл Хэскью, Филлис Джестайс, Роб Райс; Пер. с англ. А. Колина. М.: Эксмо, 2009. 224 с.: ил.
10. Дриди Э. Карфаген и Пунический мир / Эди Дриди. Пер. с фр. Н.И. Озерской. М.: Вече, 2008. 400 с. : ил. (Гиды цивилизаций).
11. История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М. Москва, 1982-1983. Т.1-3.
12. История человечества: в 7 томах. Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э.
13. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Підручник. 2 видання. К.: Либідь, 2002. 592 с.
14. Липовский И.П. Библейский Израиль: история двух народов./ Игорь Павлович Липовский. СПб.: ИЦ Гуманитарная Академия, 2010. 576 с.: ил.
15. Лопухин А. П. Библейская история Ветхого Завета. – Ленинград, 1990.
16. Люкимсон П.Е. Царь Давид / Петр Ефимович Люкимсон. М.: Молодая гвардия, 2011. 319 с.:ил. (Жизнь замечательных людей).
17. Майлз Р. Карфаген должен быть разрушен / Ричард Майлз; пер. с англ. И.В. Лобанова. М.: АСТ, 2014. 572 с. (Страницы истории).
18. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – Москва, 1982.
19. Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История Древнего мира. – Москва, 1985. - Ч. 2.
20. Тантлевский И.Р. История Израиля и Иудеи до разрушения Первого Храма./ Игорь Романович Тантлевский. СПб.: СПбУ, 2005. 402 с.
21. Хитти Ф. Краткая история Ближнего Востока. Мост трех континентов / Филип Хитти. Пер. с англ. А.В. Бушуева. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 286 с.
22. Циркин Ю.Б. История библейских стран / Юлий Беркович Циркин. М.: Астрель, АСТ, Транзиткнига, 2003. 574 с. (Классическая мысль).

23. Шифман И.Ш. Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н. э.). – Москва, 1987.
24. Шифман И.Ш. Финикийские мореходы / Илья Шолеймович Шифман. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. 83 с.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Библия (Любое издание).
2. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
3. Иосиф Флавий. Иудейская война. / Пер. М. Финкельберг, А. Вдовиченко. М. –Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2008. 520 с.
4. Иосиф Флавий. Иудейские древности. В 2-х томах / Пер. Г. Генкеля. М.: АСТ, Ладомир, 2014.

5. Страбон. География в 17 книгах / Страбон. Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 944 с.
6. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
7. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
8. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «*Histsriae Philippicae*» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Фінікії II – I тисячоліття до н.е.
2. Охарактеризуйте історико-культурний розвиток сирійських міст-держав у II – I тисячоліття до н.е.
3. Охарактеризуйте історико-культурний розвиток міст-держав Ханаану у II тисячоліття до н.е.
4. Охарактеризуйте початковий етап розвитку ізраїльського народу.
5. Проаналізуйте становище ізраїльської держави за часи правління царя Саула (розкрийте їх внутрішню та зовнішню політику).
6. Проаналізуйте становище ізраїльської держави за часи правління царя Давида (розкрийте їх внутрішню та зовнішню політику).
7. Охарактеризуйте правління царя Соломона.
8. Розкрийте причини занепаду Ізраїльського царства після смерті Соломона.
9. Охарактеризуйте подальший історичний розвиток Ізраїльського та Іудейського царств.
10. Охарактеризуйте культуру народів Близького Сходу.
11. Проаналізуйте міфологію народів Близького Сходу.

12. Розкрийте характер релігії народів Близького Сходу.
13. Охарактеризуйте розвиток писемності та літератури народів Близького Сходу.
14. Проаналізуйте розвиток архітектури народів Близького Сходу.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Культурний та економічний розвиток Фінікії у II – I тисячоліття до н.е.
2. Культурний та економічний розвиток Сирії у II – I тисячоліття до н.е.
3. Міста-держави Ханаану у II тисячоліття до н.е.
4. Становлення ізраїльського народу.
5. Ізраїльське царство за часи правління царя Саула.
6. Ізраїльське царство за часи правління царя Давида.
7. Ізраїльське царство за часи правління царя Соломона.
8. Розпад Ізраїльського царства.
9. Загибель Ізраїльського царства.
10. Розвиток Іудейського царства в середині I тисячоліття до н.е.
11. Загибель Іудейського царства.
12. Культура народів Близького Сходу.
13. Міфологія народів Близького Сходу.
14. Релігія народів Близького Сходу.
15. Розвиток писемності та літератури народів Близького Сходу.
16. Архітектура народів Близького Сходу.

План семінарського заняття

1. Природно-кліматичні умови та населення стародавньої Анатолії. Основні джерела.
2. Виникнення та становлення Хетського царства.
3. Соціально-економічне життя хетів.
4. Загибель Хетської держави. «Народи моря».
5. Фрігійське царство та Лідійське царства.

6. Культура народів стародавньої Анатолії.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Природно-кліматичні умови, населення стародавньої Анатолії. Основні джерела з історії давнього населення Анатолії. Археологічні дослідження на території Малої Азії. Соціально-політична історія, внутрішня та зовнішня політика Хеттської держави. Господарство й побут хеттів. Культура хеттів. Міграція «народів моря». Причини та наслідки загибелі Хеттської держави.

Виникнення та становлення Фрігійського царства. Навала кіммерійців та загибель Фрігії. Створення та загибель Лідійського царства.

Культура, релігія та мистецтво стародавнього населення Малої Азії.

Список основної та додаткової літератури

1. Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – Москва, 1982.
2. Бадак А. Н., Войнич И. Е. Всемирная история. Том 2. Бронзовый век. – Минск, 2002.
3. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. Москва, 1993.
4. Герни О. Р. Хетты. – Москва, 1987.
5. Замаровский В. Тайны хеттов. – Москва, 1968.
6. История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М. – Москва, 1982-1983. - Т.1-3.
7. История человечества: в 7 томах. Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э.
8. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Підручник. – 2 видання. К.: Либідь, 2002. – 592 с.
9. Лэнг Д. Армяне. Народ-созидатель / Пер. с англ. Е.Ф. Левиной. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 350 с. (Загадки древних цивилизаций).
10. Маккуин Дж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии. / Джеймс Г. Маккуин. Пер. Ф.Л. Мендельсона. Послесл. В.Г. Ардзинба. М.: Наука. Главная

редакция восточной литературы, 1983. 183 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).

11. Хитти Ф. Краткая история Ближнего Востока. Мост трех континентов / Филип Хитти. Пер. с англ. А.В. Бушуева. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 286 с.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Библия (Любое издание).
2. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
3. Страбон. Географія в 17 книгах / Страбон. Пер., стаття и комент. Г.А. Стратановського. М.: Наука, 1964. 944 с.

4. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебн. пособие в 2-х частях / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
5. Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
6. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Histriae Philippicae» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте природно-кліматичні умови Малої Азії.
2. Охарактеризуйте основні джерела з історії стародавньої Анатолії.
3. Охарактеризуйте етапи розвитку Хетської держави.
4. Розкрийте причини занепаду та гибелі Хетської держави.
5. Розкрийте причини та наслідки руху «народів моря».
6. Розкрийте особливості культури хеттів.
7. Проаналізуйте історію Фрігійського царства.
8. Розкрийте причини та наслідки навали кіммерійців на територію Малої Азії.
9. Розкрийте особливості культури фрігійців.
10. Проаналізуйте історію Лідійського царства.
11. Розкрийте особливості культури лідійців.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Природно-кліматичні умови Малої Азії. Основні джерела з історії стародавньої Анатолії.
2. Хетська держава.
3. «Народи моря».
4. Культура хеттів.
5. Фрігійське царств.

6. Культури фрігійців.
7. Лідійське царство.
8. Культура лідійців.

План семінарського заняття

1. Природно-кліматичні умови Закавказзя. Основні джерела.
2. Ванське царство.
3. Утворення та розквіт Урарту.
4. Ранні держави Вірменії та Грузії.
5. Культура Урарту.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Природно-кліматичні умови Закавказзя. Характеристика основних джерел. Писемність. Становлення Ванського царства. Розквіт Урарту. Соціальна структура. Економічні відносини. Організація верховної влади. Господарство та суспільний лад. Занепад Урарту. Утворення ранніх держав Вірменії та Грузії. Культура та мистецтво Урарту.

Список основної та додаткової літератури

1. Бадак А. Н., Войнич И. Е. Всемирная история. Том 2. Бронзовый век. – Минск, 2002.
2. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. Москва, 1993.
3. История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М. – Москва, 1982-1983. - Т.1-3.
4. История человечества: в 7 томах. Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. – Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э.
5. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Підручник. – 2 видання. К.: Либідь, 2002. – 592 с.

6. Пиотровский Б. Б. Ванское царство (Урарту). – Москва, 1959.
7. Редер Д. Г., Черкасова Е. А. История Древнего мира. – Москва, 1985. - Ч. 2.

Довідники

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – Москва., 1990.
2. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. – Москва, 2001.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. В 2 т. – Донецк, 1996.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия / Под ред. С. А. Токарева - 2-е изд. – Москва, 1997. - Т.1-2.

Джерела

1. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Коростовцева М. А. – Москва, 1980. – Т.1-2.
2. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Струве В. В. – Москва, 1963.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Проаналізуйте природно-кліматичні умови Закавказзя.
2. Охарактеризуйте основні джерела з історії народів Закавказзя.
3. Розкрийте процес утворення Ванського царства (Урарту).
4. Охарактеризуйте етапи розвитку Урарту.
5. Охарактеризуйте політичний розвиток Урарту.
6. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Урарту.
7. Розкрийте причини занепаду Урарту.
8. Охарактеризуйте розвиток культури Урарту.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Джерела з історії народів Закавказзя.
2. Утворення Ванського царства (Урарту).
3. Політичний розвиток Урарту.
4. Соціально-економічний розвиток Урарту.

5. Господарство та побут населення Урарту.
6. Культура Урарту.

План семінарського заняття

1. Природно-кліматичні умови Ірану. Основні джерела та дослідження археологічних пам'яток.
2. Етногенез народів Ірану. Періодизація історії стародавнього Ірану.
3. Стародавній Елам та Мідійське царство.
4. Виникнення та становлення держави Ахеменідів. Правління царя Дарія I.
5. Держава Ахеменідів у середині I ст. до н.е. та її загибель.
6. Культура держави Ахеменідів (матеріальні пам'ятки, писемність, література, міфологія та релігія, освіта та наука, мистецтво).

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Природно-кліматичні умови Ірану. Основні джерела з історії народів Ірану. Дослідження археологічних пам'яток. Етногенез і ментальність населення. Характерні риси Еламської цивілізації (IV тис. до н.е. – VII ст. до н.е.). Утворення та розквіт Мідійського царства (VIII – VI ст. до н.е.). Утворення та розквіт держави Ахеменідів (VI ст. до н.е. – 330 р. до н.е.). Господарство, побут і суспільство в ахеменідському Ірані. Правління Дарія I (521 – 486 рр. до н.е.). Причини занепаду та загибелі держави Ахеменідів. Матеріальна та духовна культура (писемність, міфологія, релігія, освіта, наукові знання, література, архітектура, мистецтво).

Список основної та додаткової літератури

1. Алиев И. История Мидии / Играр Алиев. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1960. 491 с.
2. Бадак А. Н., Войнич И. Е. Всемирная история. Том 2. Бронзовый век. Минск, 2002.

3. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Москва, 1993.
4. Боровкова Л.С. Кушанское царство (по древним китайским источникам). / Л.С. Боровкова. М.: Институт востоковедения РАН, 2005. 315 с.
5. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. Москва, 1993.
6. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии / Эдвин Арвидович Грантовский; Ин.-т востоковедения РАН. 2-е изд., испр. и доп. М.: Восточная литература, 2007. 510 с.
7. Гюиз Ф. Древняя Персия / Франсуа Гюиз. Пер. с фр. А.Н. Степановой. М.: Вече, 2007. 336 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
8. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы / Мухаммед Абдулкадырович Дандамаев. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. 319 с. ил.
9. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана / Мухаммед Абдулкадырович Дандамаев, Владимир Григорьевич Луконин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. 417 с.
10. Дашков С.Б. Цари царей – Сасаниды. Иран в III – VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях / С.Б. Дашков. М.: СМИАзия, 2008. 352 с.: ил.
11. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Нельсон Кэрел Дибвойз. Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с., ил. (Историческая библиотека).
12. Дмитриев В.А. «Всадники в сверкающей броне»: Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. 368 с. (Серия «Militaria Antiqua», XII).
13. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. / Михаил Михайлович Дьяконов. М.: Восточной литературы, 1961. 444 с.
14. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. Москва, 1991.
15. Израэль Ж. Кир Великий / Жак Израэль. Пер. с фр. О. Дмитриева. М.: Молодая гвардия, 2006. 239 с.: ил. (Жизнь замечательных людей).
16. История древнего мира / Под ред. Дьяконова И.М. Москва, 1982-1983. Т.1-3.

17. История человечества: в 7 томах. Под редакцией А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. Москва: Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э.
18. Колледж М. Парфяне. Последователи пророка Заратустры / Малькольм Колледж. Пер. с англ. Т.Л. Черезовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 190 с. (Загадки древних цивилизаций).
19. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. Підручник. 2 видання. К.: Либідь, 2002. 592 с.
20. Куликан У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Уильям Куликан. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. 223 с. (Загадки древних цивилизаций).
21. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. / Вадим Михайлович Массон, Вадим Александрович Ромодин. М.: Наука, 1964. Т.1. С древнейших времен до начала XVI века. 464 с.
22. Олмстед А.Т. История Персидской империи / Альберт Т. Олмстед. Пер. с англ. А.А. Карповой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 575 с.
23. Ру Ж.П. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней / Жан-Поль Ру. Пер. с франц. Некрасов М.Ю. СПб.: Евразия, 2015. 432 с.
24. Уилер М. Пламя над Персеполем. / Мортимер Уилер. Пер. с англ. Г. Полемой и Ю. Полева. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1972. 144 с. с илл. («По следам исчезнувших культур»).
25. Фрай Р. Наследие Ирана / Ричард Фрай; Под ред. и с предисл. М.А. Дандамаева; Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймалю. 2-е изд., испр. и доп. М.: Восточная литература, 2002. 463 с.: ил. (Культура народов Востока: Материалы и исследования).
26. Хинц В. Государство Элам. / Вальтер Хинц. Пер. с немецкого Л.Л. Шохиной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977. 193 с.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность /

- Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
 3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
 4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
 5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
 6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
 7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Арриан. Поход Александра./Пер. М.Е. Сергиенко. Вступ. ст. О.О.Крюгера. СПб.: Алетейя, 1993. 368 с. (Античная библиотека).
2. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
3. Ксенофонт. Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. М.: АСТ, Ладомир, 2003. 641 с. (Классическая мысль).
4. Ксенофонт. Киропедия / Перевод В.Г. Борухович, Э.Д. Фролова. М. : Наука, 1976. 335 с. (Литературные памятники).
5. Страбон. География в 17 книгах / Страбон. Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964. 944 с.
6. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Коростовцева М. А. – Москва, 1980. – Т.1-2.
7. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Струве В. В. – Москва, 1963.

8. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «*Histsriae Philippicae*» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Розкрийте особливості природно-кліматичних умов Ірану.
2. Проаналізуйте основні джерела та археологічні пам'ятки Ірану.
3. Розкрийте сутність періодизації історичного розвитку Ірану.
4. Охарактеризуйте етногенез народів Ірану.
5. Охарактеризуйте Еламську цивілізацію.
6. Охарактеризуйте політичний та соціально-економічний розвиток Мідії.
7. Розкрийте причини піднесення Перської держави (розкрийте її внутрішню та зовнішню політику).
8. Проаналізуйте правління царя Дарія I.
9. Проаналізуйте адміністративну та фінансову реформи Дарія I.
10. Охарактеризуйте причини кризи держави Ахеменідів та наслідки її загибелі.
11. Розкрийте сутність культури держави Ахеменідів.
12. Проаналізуйте матеріальні пам'ятки Стародавнього Ірану.
13. Проаналізуйте літературні пам'ятки Стародавнього Ірану.
14. Охарактеризуйте міфологію Стародавнього Ірану.
15. Охарактеризуйте релігію Стародавнього Ірану.
16. Проаналізуйте розвиток освіти та науки Стародавнього Ірану.
17. Проаналізуйте розвиток мистецтва Стародавнього Ірану.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Географічне розташування, природа, клімат, населення Стародавнього Ірану (Персії).
2. Джерела з історії стародавнього Ірану.
3. Еламська цивілізація.

4. Культура Еламу.
5. Мідійське царство.
6. Формування Перської держави.
7. Посилення Перської держави в часи правління царів династії Ахеменідів.
8. Створення Перської держави.
9. Воєнна політика та реформи Дарія I.
10. Господарство та побут населення Перської імперії.
11. Суспільно-політичний устрій держави Ахеменідів.
12. Початок кризи і падіння Перської імперії.
13. Культура держави Ахеменідів.
14. Міфологія персів.
15. Зороастризм.

ТЕМА 5

ЦИВІЛІЗАЦІЯ І ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Ключові поняття: археологія, історія, джерела, географія, природно-кліматичні умови, топоніміка, історіографія, періодизація, династія, хронологія, арії, цивілізація, культура, писемність, мистецтво, релігія, Веди, брахманізм, індуїзм.

Короткий зміст: Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення. Протоіндійська цивілізація. Хараппа. Мохенджо-Даро. Соціальна структура суспільства. Проникнення аріїв. Держава Мауріїв. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура суспільства. Економічні відносини. Організація верховної влади. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Правління Ашоки Великого. Станово-кастова система. Сімя та община. Система державного управління. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Розвиток культури стародавнього Єгипту (релігія, міфологія, мистецтво, архітектура, освіта, наукові знання).

План семінарського заняття

1. Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення.
2. Господарство і побут населення стародавньої Індії.
3. Протоіндійська цивілізація. Проникнення аріїв до долини р. Інд..
4. Держава Мауріїв.
5. Культура стародавньої Індії.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення. Протоіндійська цивілізація. Хараппа. Мохенджо-Даро. Соціальна структура суспільства.

Проникнення аріїв до Індії. Держава Мауріїв. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура суспільства. Економічні відносини. Організація верховної влади. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Правління Ашоки Великого. Станово-кастова система. Родина та община. Система державного управління. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Розвиток культури стародавньої Індії.

Список основної та додаткової літератури

1. Анго Н. Классическая Индия / М.Анго. М.: Вече, 2007. 400 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
2. Берзин Э.О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. – М.: Восточная литература РАН, 1995. – 349 с.
3. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия / Григорий Максимович Бонгард-Левин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. 333 с.
4. Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д., Вигасин А.А. Индия и античный мир / Григорий Максимович Бонгард-Левин, Михаил Дмитриевич Бухарин, Алексей Алексеевич Вигасин. М.: Восточная литература, 2002. 359 с. : ил.
5. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. / Максимович Бонгард-Левин, Григорий Федорович Ильин. М.: Наука. Главная редакция вост. Литературы, 1985. 758 с.
6. Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Артур Бэшем; пер. с фр. Е. Гавриловой под ред Н. Шевченко. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 496 с. (Великие цивилизации).
7. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия / Артур Бэшэм. Пер. с англ. Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977. 616 с.: ил. (Культура народов Востока).
8. Древняя Индия: Страна чудес./Пер. с англ. И. Опимах. М.: ТЕРРА, 1997. 168 с.: ил. (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).
9. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.

10. Индийская мифология: энциклопедия. / Сост. Кирилл Королёв. М.: Эксмо. Митгард, 2005. 448 с. Сер. «Тайны древних цивилизаций».
11. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу. Підручник. – 2 видання. К.: Либідь, 2002. –592 с.
12. Кулланда С.В. История древней Явы / С.В. Кулланда. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. – 220 с.
13. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
14. Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). /Андре Миго. Пер. с франц. и предисл. Ю.П. Дементьева. - М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1973. 350 с. с карт.
15. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
16. Ртвеладзе Э.В. Великий индийский путь: из истории важнейших торговых дорог Евразии. / Эдвард Васильевич Ртвеладзе. СПб.: Нестор_История, 2012. 296 с., ил. (Исторические исследования).
17. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
18. Синха Н.К, Банерджи А.Ч. История Индии. / Нарендра Кришна Синх, Анил Чандра Банерджи. Пер. Степанова Л.В., Ястребовой И.П., Княжинской Л.А. М.: Издательство иностранной литературы, 1954. 440 с.
19. Таммита – Дельгода С. Индия. История страны / Синхараджа Таммита-Дельгода. Пер. С англ.. П.Крылова. М.,СПб.:Эксма, Мидгард, 2010.352 с. ил. (Биографии великих стран).

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.

3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури / Пер. З санскр. П. Ріттера. – Київ, 1982.
2. История и культура древней Индии. Тексты / Пер., сост. А. А. Вигасин. – Москва, 1990.
3. Поэзия и проза древнего Востока. – Москва, 1973 (сер: «Библиотека всемирной литературы»).
4. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Коростовцева М. А. – Москва, 1980. – Т.1-2.
5. Хрестоматия по истории древнего Востока / Под ред. Струве В. В. – Москва, 1963.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте джерела з історії стародавньої Індії.
2. Охарактеризуйте історіографію з історії стародавньої Індії.
3. Охарактеризуйте культурний розвиток Індської цивілізації.
4. Розкрийте етапи арійської міграції до долини р. Інд.
5. Проаналізуйте соціально-економічне та політичне становище держави Мауріїв.
6. Охарактеризуйте станово-кастову систему.

7. Розкрийте суть системи державного управління.
8. Охарактеризуйте культуру стародавньої Індії.
9. Охарактеризуйте мистецтво стародавньої Індії.
10. Охарактеризуйте міфологію стародавньої Індії.
11. Охарактеризуйте релігію стародавньої Індії.
12. Охарактеризуйте філософію стародавньої Індії.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Стародавня Індія. Географічне розташування, природа, клімат, населення. Джерела та історіографія історії стародавньої Індії.
2. Утворення перших цивілізацій в Індії. Економічний розвиток, соціальна структура, державний устрій.
3. Культура Мохеджо-Даро та Хараппи.
4. Утворення імперії Мауріїв.
5. Внутрішня політика Ашоки.
6. Брахманізм.
7. Станово-кастова система.
8. Формування нової ідеології – буддизму.
9. Соціальна етика буддизму.
10. Культура стародавньої Індії.
11. Міфологія стародавньої Індії.
12. Релігія стародавньої Індії.
13. Мистецтво стародавньої Індії.
14. Архітектура стародавньої Індії.

ТЕМА 6

ЦИВІЛІЗАЦІЯ ТА ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ.

Ключові поняття: археологія, історія, джерела, географія, природно-кліматичні умови, топоніміка, історіографія, династія, періодизація, хронологія, цивілізація, культура, мистецтво, писемність, ієрогліф, релігія, філософія, конфуціанство, даосизм.

Короткий зміст: Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення. Писемність. Господарство та побут населення землеробство, ремесла, зброя і військове спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Епоха Шан (Інь). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Східне Чжоу (770 – 249) – період Ле го (“безліч царств”) VIII – VI ст., Чжань го (“воюючих царств”) V – III ст. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Династія Цінь (221 – 207). Соціально – економічний розвиток та державній устрій. Династія Хань (Старша 206 – 9 р. н.е.; Молодша 25 – 220) Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

План семінарського заняття

1. Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення.
2. Господарство та побут населення стародавнього Китаю.
3. Китай в епоху Шан та Чжоу.
4. Династія Цінь.
5. Династія Хань.
6. Культура Стародавнього Китаю.

Розглядаючи питання семінару, основну увагу необхідно звернути на такі питання:

Джерела та історіографія. Природа. Клімат. Населення. Писемність. Господарство та побут населення (землеробство, ремесла, зброя і військово

спорядження, міста, одяг і прикраси, їжа та напої). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Епоха Шан (Інь). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Східне Чжоу (770 – 249 рр. до н.е.) – період *Ле го* («безліч царств»), VIII – VI ст. до н.е., *Чжань го* («воюючих царств») V – III ст. до н.е.. Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика.

Династія Цінь (221 – 207 рр. до н.е.). Соціально – економічний розвиток та державній устрій. Династія Хань (Старша 206 – 9 р. н.е.; Молодша 25 – 220 рр. н.е.). Соціальна структура суспільства. Соціально – економічний розвиток. Економічні відносини. Організація верховної влади. Зовнішня політика. Внутрішня політика. Розвиток культури Стародавнього Китаю.

Список основної та додаткової літератури

1. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Срединное государство. Введение в традиционную культуру Китая. – М., 1998.
2. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. Санкт-Петербург, 2009. – 248 с.
3. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е., Степугина Т.В. История Китая: древность, средневековье, новое время / Алексей Анатольевич Бокщанин, Олег Ефимович Непомнин, Татьяна Васильевна Степугина. М.: Восточная литература, 2010. 599 с.: ил.
4. Боровкова Л.А. Царства «Западного края» во II – I веках до н.э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу»). М.: ИВ РАН, 2001. 368 с.

5. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 1995. Т.1: Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII в. до н.э.). 379 с.
6. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 2000. Т.2. Период Чуньцю (VIII-V вв. до н.э.). 623 с.
7. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 2006. Т.3. Период Чжаньго (V-III вв. до н.э.). 679 с.
8. Васильев Л.С. Проблема генезиса китайского государства (Формирование основ социальной структуры и политической организации) / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 327 с.
9. Гулик Р. Сексуальная жизнь в Древнем Китае / Роберт ван Гулик. Пер. с англ. А.М. Кабанова. СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. 400 с. (Orientalia).
10. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М.Л. Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. М.: Восточная литература, 2008. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. 855 с.
11. Ежов В.В. Мифы древнего Китая / В.В. Ежов; предисл. и коммент. И.О. Родина. М.: Астрель, АСТ, 2004. 496 с.: ил. (Мифы народов мира).
12. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. – Екатеринбург: У-фактория, 2007. – 640 с.
13. История Вьетнама. – М., 1983.
14. История Китая с древнейших времен до наших дней. / Отв. ред. Л.В. Симоновская, М.Ф. Юрьев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1974. 535 с.
15. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. 736 с.
16. История Кореи (Новое прочтение)/ Под ред.. В.А. Торкунова. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 430 с.

17. История Японии: В 2 т. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998 – Т. 1. – 659 с.
18. Каменарович И. Классический Китай / Иван Каменарович. Перевод с франц. Н.М. Забилоцкого. М.: Вече, 2006. 416 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
19. Китайская мифология: энциклопедия / Сост. Кирилл Королев. М.: Эксмо, Мидгард, 2007. 412 с.
20. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classical Труды Института восточных культур и античности; вып. 25.). М.: РГГУ, 2010. 635 с.
21. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост. К. Королев. СПб.: Мидгард, 2007. 412 с., илл.
22. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. 432 с.
23. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. 346 с.
24. Кожин П.М. Китай и Центральная Азия до эпохи Чингисхана: проблемы палеокультурологии / Павел Михайлович Кожин. М.: ФОРУМ, 2011. 368 с.
25. Комиссаров С.А., Хачатурян О.А. Мавзолей императора Цинь Шихуанди: учеб. пособие / Сергей Александрович Комиссаров, Ольга Анатольевна Хачатурян. Под ред. К.В. Шмугурова. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2010. 216 с.
26. Кравцова М.Е. Мировая художественная культура. История искусства Китая: Учебное пособие. СПб.: Лань, ТРИАДА, 2004. 960 с.
27. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 416 с.
28. Крадин Н.Н. Кочевые общества. Владивосток: Дальнаука, 1993. 240 с.
29. Крюгер Р. Китай. История страны. / Рейн Крюгер. Пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К.Королева. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. 545 с.: ил. (Биография Великих Стран).

30. Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза / Михаил Васильевич Крюков, Михаил Викторович Софронов, Николай Николаевич Чебоксаров. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 343 с.
31. Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. / М.В.Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983. 416 с.
32. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. / М.В.Крюков, В.В. Малявин, М.В. Софронов. М.: Наука. Восточная литература, 1979. 338 с.
33. Кузнецова-Фетисова М.Е. «Великий город Шан» (XIV – XI вв. до н.э.) и его значение в древней истории Китая / М.Е. Кузнецова-Фетисова. М.: Наука. Восточная литература, 2015. 190 с. ил.
34. Курбанов С.О. Лекции по истории Кореи: с древности до конца XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 626 с.
35. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
36. Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / Майкл Лёве. Пер. с англ. С. Федорова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. 224 с.
37. Ловелл, Дж. Великая Китайская стена / Джулия Ловелл; пер. с англ. А Юрьева. - М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. - 442, [4] с.: 12л. ил.
38. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
39. Малявин В.В. Китайская цивилизация. / Владимир Вячеславович Малявин. М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. 632 с.: ил., карт.
40. Малявин В.В. Империя ученых / Владимир Вячеславович Малявин. М.: Европа, 2007. 384 с.
41. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М.,1988.

42. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н.Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. – 544 с.
43. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. – начало XX ст. / Владимир Николаевич Никифоров. М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. 448 с.
44. Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221 – 202 гг. до н.э.). / Леонард Сергеевич Переломов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1962. 243 с.
45. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Леонард Сергеевич Переломов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. 334 с.
46. Познер П.В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в.н.э.). – М., 1994.
47. Усов В.Д. Евнухи в Китае. – М.: ИД Муравей, 2000. – 224 с.
48. Хайжуй Ли, Линьюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М.,

1988. Т.2. 723 с.

7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

Джерела

1. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. – 128 с.

2. Го юй (Речи царств). / Пер. с кит., вступ. и прим. В.С. Таскина. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. 472 с.

3. Из книг мудрецов : Пер. с кит. / Под ред. Г.Гоц, Л.Делюсин, М. Мамлеев и др. Сост. И. Лисевич. М.: Художественная литература, 1987. 351 с. (Библиотека китайской литературы).

4. Китайская военная стратегия / Сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. М.: Астрель, АСТ, 2002. 432 с.: ил. (Кит. классика: новые переводы, новый взгляд).

5. Классическая проза Дальнего Востока. – М.: Художественная литература, 1975. – 896 с.: ил.

6. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) / Пер. с кит., вступ. ст., коммент. Л.С. Переломова. 2-е изд. М.: Ладомир, 1993. 392 с. (Памятники письменности Востока).

7. Краткая история Вьета (Вьет шы лыок). - М., 1980.

8. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. – М., 1954. – Т. 1-2.

9. Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя). / Пер. Г.А. Ткаченко. Сост. И.В. Ушакова. М.: Мысль, 2010. 525 с. (Философское наследие).

10. Сунь-цзы. Трактаты в военном искусстве / Сунь-цзы, У-цзы; пер. с кит., предисл. И коммент. Н.И. Конрада. М.: АСТ, Астрель. СПб.: Terra Fantastica, 2011. 606 с.

11. Сыма Цянь. Исторические записки. В 9 т. М.: Наука (Главная редакция

восточной литературы), Восточная литература, 1972—2010. (Серия «Памятники письменности Востока». Вып. XXXII, 1—9).

12. Шицзин: Книга песен и гимнов / Пер. с кит. А. Штукина; Подгот. Текста и вступ. ст. Н. Федоренко; Коммент. А. Шуткина. М.: Художественная литература, 1987. 351 с.

Питання та завдання для закріплення навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте джерела з історії стародавнього Китаю.
2. Охарактеризуйте історіографію з історії стародавнього Китаю.
3. Проаналізуйте соціально-економічне та політичне становище держав Шан.
4. Проаналізуйте соціально-економічне та політичне становище держав Чжоу.
5. Проаналізуйте соціально-економічне та політичне становище держав Цинь.
6. Проаналізуйте соціально-економічне та політичне становище держав Хань.
7. Проаналізуйте культурний розвиток стародавнього Китаю.
8. Охарактеризуйте мистецтво стародавнього Китаю.
9. Розкрийте суть міфології стародавнього Китаю.
10. Охарактеризуйте філософію та релігію стародавнього Китаю.

Теми для рефератів та повідомлень

1. Стародавній Китай. Природа, клімат, населення. Джерела та історіографія.
2. Періодизація історії Стародавнього Китаю. Ознаки, риси історичних етапів розвитку держави.
3. Китай в часи правління династії Цинь.
4. Китай в епоху Шан.
5. Реформи Шан-Яна.
6. Китай в епоху Чжоу.
7. Китай в часи династії Старшої Хань.
8. Китай у I-III ст. н.е. епохи Молодшої (східної) Хань. Реформи Ван Мана і їх наслідки.

9. Господарство та побут населення стародавнього Китаю.
10. Суспільний розвиток стародавнього Китаю.
11. Культура стародавнього Китаю.
12. Мистецтво стародавнього Китаю.
13. Міфологія стародавнього Китаю.
14. Філософія та релігія стародавнього Китаю.
15. Конфуцій: життя, діяльність та вчення.
16. Конфуціанське ідеальне суспільство (ритуал та церемоніал).
17. Конфуцій про державу та політику.
18. Лао-Цзи: життя, діяльність та вчення.
19. Духовне життя суспільства стародавнього Китаю.
20. Архітектура стародавнього Китаю.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИКОНАННЯ РЕФЕРАТИВНИХ РОБІТ ВСТУП

Підготовка та написання студентами реферативної роботи є важливою складовою частиною навчального процесу. Мета реферативної роботи з курсу – поглибити історичні знання студентів, вдосконалити вміння і навички працювати з науковою літературою, надати їм елементарні навички науково-дослідної роботи, самостійно аналізувати і узагальнювати матеріал, робити і формулювати власні висновки та пропозиції. Під час роботи над рефератом студенти мають оволодівати методологією та методикою наукового дослідження, осмислено й критично сприймати історичні джерела та наукову історичну літературу, навчитися працювати з бібліографією, а також чітко, переконливо, логічно та стилістично правильно викладати свої думки.

Треба зазначити, що реферативна робота – це не переказ підручника, а творча робота студента з певним елементом самостійності:

- постановка нових проблемних питань, які ще не досить повно висвітлені у літературі;
- висвітлення та аналіз нових фактів;
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків між явищами;
- висловлювання власних думок про прочитане;
- порівняння різних історичних концепцій, фактів, поглядів, формування власної позиції.

Виходячи з цього, написання реферативної роботи вимагає від студента ретельної підготовки, наполегливості в пошуку необхідного матеріалу, продуманого його вивчення та узагальнення, відстоювання власних спостережень під час захисту роботи. Робота над рефератом сприяє формуванню у студентів вміння самостійно поповнювати та систематизувати знання, відстоювати власні переконання, вести пошукову роботу, користуватися навчально-методичною та науковою літературою.

Теми роботи пропонує викладач, перелік яких затверджується кафедрою історії та археології історичного факультету МНУ ім. В. О. Сухомлинського.

Обсяг реферативної роботи – 20–25 сторінок формату А-4, машинописного тексту, надрукованого через полуторний інтервал; шрифт Times New Roman, кегель 14.

Аркуш повинен мати поля:

верхнє – 20 мм; ліве – 20 мм;

нижнє – 20 мм; праве – 20 мм.

Цей обсяг реферату не включає додатки та список літератури.

Обсяг реферативної роботи збільшувати не треба, тому що цінність реферату визначається не кількістю сторінок, а змістом, самостійністю суджень, що обґрунтовані теоретично і документально.

ВИБІР ТЕМИ

Теми реферативної роботи, рекомендовані кафедрою, охоплюють всі структурні елементи кредитів, у межах яких вивчається історія Стародавнього Сходу. Студент повинен обрати тему, яка найбільше відповідає його особистим інтересам. Студент може обрати тему, якої немає у переліку, віддати перевагу іншому аспекту, іншій проблемі, але вибрану тему необхідно узгодити із викладачем. У ході вибору теми необхідно враховувати її забезпеченість джерелами і літературою, з'ясувати чи є відповідні книги в бібліотеках міста. В рефераті важливо показати не тільки хороше знання фактичного матеріалу, але ще й уміння його теоретично осмислити та узагальнити. Остаточо вибір теми фіксується викладачем в журналі. Довільна зміна теми студентом не дозволяється.

Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу:

- ознайомитися з літературою;
- зібрати матеріал;
- скласти план;
- підготувати текст;
- доопрацювати та перевірити готовий текст.

ДОБІР ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою.

Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати зі складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек. Джерельну базу історичної літератури складають тексти літописів, міфів, епосів, археологічні та етнологічні матеріали, пам'ятки античної літератури. Для написання реферативної роботи студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу з теми, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливу.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Науково-історична та археологічна література.
- Науково-популярна література.
- Довідкова науково-історична література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу, варто звернутися до новітніх видань. Вони містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі стародавньої історії, з того чи іншого питання, висуваються нові погляди, рішення, ідеї. Ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць. Під час роботи над рефератом в нагоді можуть стати підручники з історії, археології, етнології, а також конспекти лекцій.

СКЛАДАННЯ ПЛАНУ. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ РОЗДІЛІВ РОБОТИ

Кожна реферативна робота обов'язково повинна включати такі структурні елементи:

- зміст;
- вступ;
- основний текст роботи, розбитий на розділи;
- висновки;
- додатки (в разі потреби);
- список джерел та літератури.

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. В залежності від характеру теми план складається з 3-4 розділів (в разі потреби кожен главу можна поділити на 2-3 параграфи). Жоден із розділів не повинен дублювати назви теми. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність і вивчення, обґрунтовується хронологічні та регіональні рамки дослідження.

Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості наукової теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати у своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, автор реферату дає коротку характеристику історичних джерел, робить висновок про цінність цих документів для даної роботи. Вступ завершується обґрунтуванням структури реферату. Далі студент приступає до викладу матеріалу за розділами ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ за проблемно-хронологічним принципом. Кожний розділ закінчується коротким висновком.

У ВИСНОВКАХ автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення досліджуваної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи. Відразу після висновків, у разі потреби, пропонуються ДОДАТКИ, де студент може вмістити таблиці, списки, малюнки, карти тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- Вступ займає 2-3 сторінки.
- Кожний розділ – 4-5 сторінок.
- Висновки – 2-3 сторінки.

Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок, на яких вони розміщуються.

НАПИСАННЯ І ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТИВНОЇ РОБОТИ

Після збору і систематизації матеріалу згідно з планом студент може приступити до складання тексту. Спочатку пишеться чорновий варіант на стандартних аркушах паперу, при цьому залишаючи великі поля зліва і великі інтервали між рядками. Це полегшить переробку та редагування тексту. Писати треба розбірливо, без скорочень.

Особливо уважно слід ставитися до написання історичних термінів, понять, географічних назв, прізвищ, дат.

Для кожного з розділів доцільно готувати невеличкі плани (перелік питань, які складають їх зміст). Текст потрібно правильно розбивати на абзаци, що полегшує читання і засвоєння роботи. Текст чорнового рукопису так чи інакше доведеться доповнювати. Як правило, для цього використовують такі прийоми: невеликі доповнення в тексті між рядками; значні доповнення слід робити у вигляді вставок з одночасною поміткою у тексті того місця, де буде робитися доповнення.

Після завершення роботи над текстом чорнового рукопису потрібно ще раз уважно прочитати і обдумати написане, усунути можливі неточності в термінах і поняттях. Лише після цього підготовлений варіант слід остаточно оформляти. В

остаточному варіанті кожний зі структурних елементів роботи слід починати з нової сторінки. Заголовки розділів мають бути виділені великими літерами або жирним шрифтом.

У рефераті обов'язково повинні бути посилання на літературу чи джерела. Посилання дозволяють уявити характер джерельної бази роботи, ступінь достовірності та новизни одержаних результатів. Тому у процесі повідомлення якихось фактів, цитуванні будь-яких наукових тез авторів підручників чи монографій, студент зобов'язаний вказати, з якого джерела вони взяті. Для цього в кінці цитати ставлять порядковий номер, що співпадає з порядковим номером джерела у списку літератури. Нумерація посилань повинна бути безпервною через всю роботу.

Слід застерегти від надмірного цитування. Студент повинен пам'ятати, що цитати потрібні для підтвердження своєї думки, критики чи спростування положень інших дослідників.

СКЛАДАННЯ СПИСКУ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Написання реферативного дослідження закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана автором в процесі підготовки реферату. Використана література подається у алфавітному порядку (за першою літерою прізвища автора). Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті реферату. Бібліографічні посилання у тексті беруться у квадратні дужки. Перша цифра – номер джерела у списку літератури, друга – номер сторінки. Номер джерела та номер сторінки розділяються комою. Наприклад: [1, с 222], [2, с. 27], [3, с. 49]. У реченні крапка ставиться після дужок, посилань.

ЗРАЗОК

ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История».– М.: Высш. шк., 1994.– Т.1. - 495 с: ил.
2. Введение в востоковедение / Под ред. Е.И. Зеленева и В.Б. Касевича. СПб: КАРО, 2017. 584 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауэр С.У. История Древнего мира : от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. М.: АСТ: Астрель, 2011. 988,[4]с.
2. Всемирная история: В 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. М.: Наука, 2011. Т.1. Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. 822 с.

На завершальному етапі реферат редагується та переписується начисто (дозволяється комп'ютерний набір).

Для захисту реферативної роботи студент готує виступ на 8 – 10 хвилин. У ньому зазначаються мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки.

Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

Шумері тривала: А) 3000 – 2500 рр. Б) 2900 – 2750 рр. В) 2900 – 2500 рр. Г) 2500 – 2000 рр.	Шумері: А) пр. 2900 – 2400 рр. Б) пр. 2800 – 2300 рр В) пр. 2750 – 2600 рр. Г) пр. 2500 – 2000 рр.
29. Ранньодинастична епоха в Шумері: А) пр. 2900 – 2400 рр. Б) пр. 2800 – 2300 рр В) пр. 2750 – 2310 рр. Г) пр. 2500 – 2000 рр.	30. 7.Ранньодинастична епоха II в Шумері: А) пр. 2900 – 2400 рр. Б) пр. 2600 – 2500 рр В) пр. 2750 – 2310 рр. Г) пр. 2500 – 2000 рр.
31. Легендарний цар міста Урук? А) Хаммурапі Б) Гільгамеш В) Лугальзагесі Г) Саргон.	32. Ранньодинастична епоха III в Шумері: А) пр. 2900 – 2400 рр. Б) пр. 2800 – 2300 рр В) пр. 2750 – 2310 рр. Г) пр. 2500 – 2310 рр.
33. 4.Месопотамський Ной ? А) Гильгамеш Б) Мардук В) Бел Г) Утнапиштим.	34. Правління Уруинимгіні. А) пр. 2900 – 2885 рр. Б) пр. 2318 – 2310 рр В) пр. 2750 – 2710 рр. Г) пр. 2300 – 2290 рр.
35. Аккадська епопея про створення світу і виникнення богів? А) Авеста Б) “Книга мертвих” В) “Енума елиш” Г) Трипітака.	36. Правління Лугальзагесі. А) кін. XXVI ст. Б) кін. XXIII ст. В) кін. XXV ст. Г) кін. XXIV ст.
37.Правління Саргона Давнього? А) пр. 2900 – 2885 рр. Б) пр. 2318 – 2310 рр В) пр. 2750 – 2710 рр. Г) пр. 2316 – 2261 рр.	38. Нашестя кутіїв? пр. 2500 рр. Б) пр. 2400 рр В) пр. 2300 рр. Г) пр. 2200 рр.
39. Правління Римуша? А) пр. 2800 – 2785 рр. Б) пр. 2318 – 2310 рр В) пр. 2750 – 2710 рр. Г) пр. 2260 – 2237 рр.	40. Священне місто шумерів: А) Аккад Б) Ерідуд В) Шуруппак Г) Ур.
41.Правління Маништушу? А) пр. 2800 – 2785 рр. Б) пр. 2318 – 2310 рр В) пр. 2750 – 2710 рр. Г) пр. 2260 – 2237 рр.	42.Правління Ур – Намму? А) пр. 2300 – 2285 рр. Б) пр. 2318 – 2310 рр В) пр. 2450 – 2410 рр. Г) пр. 2111 – 2094 рр.
43. Правління Нарам-Суэна? А) пр. 2900 – 2885 рр. Б) пр. 2318 –	44. Проаналізуйте розвиток Шумеру за часи правління III династії Ура....

2310 В) пр. 2750 – 2710 рр. Г) пр. 2236 – 2200 рр.	
45. Правління Гудеа? А) 2 пол. XXIII в. Б) 2 пол. XXI в. В) 2 пол. XXII в. Г) 2 пол. XX в.	46. Визначте та охарактеризуйте причини та наслідки навали Кутіїв.

ТЕМА 2. Месопотамія в II – I тис. до н.е.

1. Епоха Хаммурапі ? А)1995–1953 р Б)1890–1848р В)1792–1750 рр Г)1682–1640 рр.	6. Визначте поняття <i>неджес</i> та <i>уру</i> ...
2. Визначте поняття <i>авелум</i> та <i>мушкенум</i>	7. Проаналізуйте джерела з історії Старо-Вавилонської держави.
3. Визначте поняття <i>мерет</i> та <i>баку</i> ...	8. Вторгнення Касситів? А) 1750 р. Б) 1700 р. В) 1518 р. Г) 1455 р.
4. Визначте поняття <i>хему</i> та <i>іхуті</i> ...	9. Панування у Вавилонії касситів (III Вавилонська династія). А)1758–1524 р . Б)1518–1204 р. В)1400–1200 р. Г) 1328–1100 рр.
5. Визначте поняття <i>гуруши</i> та <i>нгеме</i> ...	10. Визначте причини та значення вторгнення Касситів.

ТЕМА 3. Давній Єгипет

1. Перший додинастичний період в Єгипті (амратський). А) I пол. VI тис. Б) I пол. IV тис. В) I пол. V тис. Г) I пол. III тис.	2. Проаналізуйте політичний розвиток Єгипту доби Раннього царства.
3. Другий додинастичний період в Єгипті (герзейський). А) II пол. VI тис. Б) II пол. IV тис. В) II пол. V тис. Г) II пол. III тис.	4. Проаналізуйте соціально – економічний розвиток Єгипту доби Давнього царства.
5. Раннє Царство Єгипту (I – II династії): А) 4000 – 3500 рр Б) 3000-2800 рр В) 2500 – 2300 рр Г) 2400 – 2200 рр.	6. Назвіть три найбільші піраміди Єгипту...
7. Старе Царство Єгипту (III – VI	8. Проаналізуйте політичний

В) 770—730 pp. Г) 721—715 pp.	В) 525 p. Г) 505 p.
29. Правління нубійської династії: А) 790—750 pp. Б) 715—664 pp. В) 720—630 pp. Г) 700—630 pp.	30. Назвіть рік коли Єгипет став Римською провінцією? А) 60 p. Б) 40 p. В) 50 p. Г) 30 p.

ТЕМА 4.

Східне Середземномор'я, Мала Азія і Іран у III – I тис. до н.е.

1. Зруйнування "народами моря" Хетської держави ? А) 1450 p. Б) 1350 p. В) 1200 p. Г) 1187 p. В.С.	2. Священна книга зороастризму ? А) Трипі така Б) Веди В) Авеста Г) Тора.
3. Взяття ассірійцями міста Каркеміш ? А) 856 p. Б) 798 p. В) 717 p. Г) 654 p.	4. Розквіт Новохетського царства відбувся за правління царя...? А) Хаттусілі I Б) Мурсілі I В) Хаттусілі III Г) Мурсілі II.
5. Царська династія Перської держави ? А) Маккавеї Б) Саргоніди В) Рамесиди Г) Ахеменіди.	6. Останній цар Ассирії ? А) Тіглатпаласар III Б) Салманасар III В) Ашшур-убалліт Г) Асархаддон.
7. Перший цар держави Урарту? (приб.) А) Арам Б) Руса I В) Мінуга Г) Аргішті I	8. Битва під Кадешем (Сирія) ? А) 1455 p. Б) 1389 p. В) 1350 p. Г) 1312 p.
9. Завоювання персами Єгипту ? А) 925 p. Б) 867 p. В) 525 p. Г) 435 p.	10. Завоювання персами Мідії. А) 787 p. Б) 650 p. В) 550 p. Г) 465 p.
11. Панування держави Ямхад у Північній Месопотамії та Північній Сирії. А) XX – XVI ст. В.С. Б) XIX – XVIII ст. В.С. В) XX – XV ст. В.С. Г) XIX – XIV ст. В.С.	12. Розквіт міста-держави Тір та встановлення його гегемонії у Фінікії під час правління царя Хірама I. А) I пол. XIII ст. В.С. Б) I пол. XI ст. В.С. В) I пол. XII ст. В.С. Г) I пол. X ст. В.С.
13. Вторгнення у Палестину ізраїльських племен в Ханаан. А) XIX – XV ст. В.С. Б) XV – XIII ст. В.С. В) XIII – XII ст. В.С. Г) XI – X ст. В.С.	14. Повстання на чолі з Ієровоамом проти ізраїльського царя Ровоама. Взяття ізраїльської столиці Єрусалима військами фараона Шешенка I. А) 925 p. Б) 920 p. В) 926 p. Г) 720 p.
15. Виникнення Ізраїльської держави на чолі з царем Давидом ? А) XIV ст. В.С. Б) II пол. XI ст.	16. Розпад Ізраїльського царства ? А) 925 p. Б) 900 p. В) 878 p. Г) 768 p.

В.С. В) II пол. X ст. В.С. Г) IX ст. В.С.	
17. Початок фінікійської колонізації басейну Середземного моря. А) XIV ст. В.С. Б) XIII ст. В.С. В) X ст. В.С. Г) IX ст. В.С.	18. Розквіт Ізраїльського царства за часів правління Омрі. Заснування міста Самарії як столиці держави. А) 875 – 825 pp. Б) 830 – 820 pp. В) 870 – 850 pp. Г) 810 – 800 pp.
19. Посилення держави Ізраїль під час правління царя Соломона. Поділ країни на 12 провінцій. А) I пол. XIII ст. В.С. Б) I пол. XI ст. В.С. В) I пол. XII ст. В.С. Г) I пол. X ст. В.С.	20. Взяття і зруйнування вавілонянами Єрусалима. Кінець Іудейської держави. А) 625 p. Б) 596 p. В) 600 p. Г) 586 p.

Тема 5.

Цивілізація і держави Стародавньої Індії

1. Сансара – це... ?	6. Карма – це...?
2. Визначте джерела з історії стародавньої Індії.	7. Хараппська цивілізація існувала ? А) 2500–2000 p. Б) 2300–1700 p. В) 2000–1500 p. Г) 1800–1600 p.
3. Розкрийте зміст Рігведи.	8. Розкрийте зміст Махабхарати
4. Веди в перекладі ? А) Мудрість Б) Знання В) Святість. Г) Чари	9. Варна – це ...?
5. Арійський бог Сур'я – це бог...? А) Сонця Б) Неба В) Води Г) Землі.	10. Каста – це ...?

ТЕМА 6.

Цивілізація і держави Стародавнього Китаю

1. Визначте джерела з історії стародавнього Китаю.	2. Період Чжаньго А) 444 – 235 pp. В.С. Б) 300 – 200 pp. В.С. В) 403 – 221 pp. В.С. Г) 180 – 160 pp. В.С.
3. Назвіть основні праці з історії Стародавнього Китаю.	4. Утворення імперії Цинь. А) 351 p. В.С. Б) 221 p. В.С. В) 321 p. В.С. Г) 121 p. В.С.
5. Виникнення держави Шан (Інь).	6. Засновник даосизму ?

<p>А) сер. III тис. В.С. Б) сер. I тис. В.С. В) сер. II тис. В.С. Г) кінець I тис. В.С.</p>	<p>А) Кон-Фу-цзи Б) Лао-цзи В) Мен-цзи Г) Гаутама.</p>
<p>7. Початок епохи Чжоу. А) кін. XIII ст. В.С. Б) кін. XI ст. В.С. В) кін. XII ст. В.С. Г) кін. X ст. В.С.</p>	<p>8. Які китайські династії відносяться до епохи “Трьох династій” ? А) Ся; Шан-Інь; Чжоу. Б) Цін; Шан-Інь; Чжоу. В) Цін; Сун; Хань. Г) Цін; Шан-Інь; Хань.</p>
<p>9. Період “У ба” (“П’яти гегемонів”) А) VIII – V ст. В.С. Б) VIII – IV ст. В.С. В) VIII – VI ст. В.С. Г) VII – VI ст. В.С.</p>	<p>10. Правління Старшої (Західної) династії Хань у Китаї. А) 236 – 35 рр. В.С. Б) 206 – 25 рр. В.С., В) 216 – 21 рр. В.С. Г) 200 – 16 рр. В.С.</p>

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Народи та країни Родючого півмісяця в IX – IV тис. до н.е.
2. Народи та країни Родючого півмісяця в III тис. до н.е.
3. Історія Стародавнього Сходу як предмет. Джерела. Історіографія. Періодизація.
4. Ранні культури Месопотамії. Господарча діяльність та суспільна структура Протописемного періоду.
5. Ідеологія, культура та писемність у Месопотамії в Протописемну епоху.
6. Месопотамія в ранньодинастичні періоди. Загальна характеристика етапів.
7. Суспільні зміни, господарство та соціальні відносини в кінці Ранньодинастичного періоду. Реформи Урунімгіни.
8. Географічне розташування, природа, клімат та населення Стародавньої Месопотамії.
9. Утворення ранніх деспотій в Месопотамії. Правління Саргона Давнього.
10. Шумеро-Аккадське царство при нащадках Саргона Давнього.
11. Шумеро-Аккадське царство при III династії Ура. Закони Ур-Намму. Причини послаблення та занепаду Шумеро-Аккадського царства.
12. Культура, ідеологія, релігія, мистецтво Шумеро-Аккадського царства.
13. Суспільний розвиток та політичне становище Месопотамії в II тис. до н.е. (I Старовавилонський період).
14. Піднесення Вавилону в XIX - XVIII ст. до н.е. при I Вавилонській династії.
15. Закони Хаммурапі. Загальна характеристика.
16. Закони Хаммурапі про життя, соціальні відносини. Права та обов'язки населення Вавилонського царства.
17. Вавилонське царство при Каситській династії. Середньовавилонське суспільство, його соціальний та економічний устрій.
18. Нововавилонська держава. Піднесення Вавилону при Халдейській династії.

19. Ассирійська держава в Староассирійський період: суспільний розвиток. Політичний устрій та господарча діяльність населення.
20. Ассирія в Середньоассирійський період. Посилення воєнно-політичного впливу Ассирії в Передній Азії.
21. Створення "Світової" ассирійської держави. Політичний устрій. Соціальні відносини. Господарство.
22. Ассирійська держава в IX-VII ст. до н.е. Причини занепаду і кризи ассирійської держави.
23. Культурний розвиток Вавилону та Ассирії (релігія, ідеологія, міфологія, писемність, мистецтво, побут. Звичаї та традиції).
24. Географічне розташування, природа, клімат Стародавнього Єгипту. Населення, основні осередки ранніх культур Єгипту в давні часи.
25. Періодизація історичного розвитку Стародавнього Єгипту. Загальна характеристика.
26. Давній Єгипет у додинастичну епоху. Об'єднання Єгипту. Початок формування державного управління, його основні напрямки та характер.
27. Єгипет в епоху раннього царства, формування централізованої держави в епоху давнього царства.
28. Єгипетська держава в епоху Середнього царства (економічний розвиток, соціальні відносини, воєнна політика).
29. Причини кризи і ослаблення Єгипту у XVIII ст. до н.е. Єгипет під владою гиксосів.
30. Відродження Єгипту в епоху Нового царства. Організація державного управління, воєнна політика єгипетських фараонів (Яхмоса I, Тутмоса II і Рамсеса II).
31. Єгипет в епоху правління Аменхотепа IV (Ехнатона). Реформи Ехнатона та їх наслідки.
32. Причини послаблення і кризи Єгипту в кінці Нового царства.
33. Єгипет в епоху Пізнього царства. Відродження Єгипту при Саїській династії.
34. Завоювання Єгипту персами та його наслідки для країни і народу.

35. Культура Стародавнього Єгипту (релігія, ідеологія, писемність, архітектура, мистецтво).
36. Географічне розташування, природа, клімат, населення Стародавнього Ірану (Персії). Формування Перської держави.
37. Посилення Перської держави в часи правління царів династії Ахеменідів.
38. Утворення "Світової" Перської держави. Воєнна політика та реформи Дарія. Початок кризи і падіння Перської імперії.
39. Сирія, Палестина та Фінікія у II – I-й пол. I тис. до н. е.
40. Стародавній Китай. Природа, клімат, населення. Джерела та історіографія.
41. Періодизація історії Стародавнього Китаю. Ознаки, риси історичних етапів розвитку держави.
42. Утворення перших державних формувань в Китаї (Шань-Інська держава і Чжоу).
43. Китай в часи правління династії Цинь. Реформи Шан-Яна.
44. Філософські школи в Китаї, їх вплив на ідеологію і політико-суспільний устрій країни.
45. Китай в часи династії Старшої Хань.
46. Китай у I-III ст. н.е. епохи Молодшої (східної) Хань. Реформи Ван Мана і їх наслідки.
47. Культура Стародавнього Китаю (релігія, ідеологія, писемність, наука, технічні відкриття, мистецтво, архітектура).
48. Стародавня Індія. Географічне розташування, природа, клімат, населення. Джерела та історіографія.
49. Утворення першої цивілізації в Індії. Суспільний, економічний розвиток Індської цивілізації.
50. Виникнення Гангської цивілізації. Економічний розвиток, соціальна структура, державний устрій.
51. Утворення загальноіндійської держави (імперії Мауріїв). Внутрішня політика Ашоки. Формування нової ідеології – буддизму.
52. Культура Стародавньої Індії: релігія, писемність, мистецтво, архітектура.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Авеста («Головний текст») – священна книга іранської релігії маздаїзм (зороастризм). Найдавнішою частиною є чати (пісні), в якій було втілено вчення пророка Заратустри (грец. Зороастр). В Авесті зібрано одкровення бога Світла й Добра Ахурамазди пророку Заратустрі. Головний зміст книги – вчення про непримиренну боротьбу світлого (Ахурамазда) і темного (Анхра-Майнью) божественних начал, які є рівноправними творцями світу. Друга редакція Авести (збереглася завдяки персам) поділяється на п'ять книг (чотири написані давньою авестійською, одна – середньоперською мовами).

1. Вендідат (Відевдад) – «Кодекс (даний) проти дєвів» складається переважно з діалогів Заратустри й Ахурамазди у вигляді настанов і приписів, за допомогою яких можна протидіяти силам зла.

Вендідат розповідає про створення світу, історію людства й засновника цивілізації – чама. (Єдина книга, яка дійшла до нас повністю – 22 глави).

2. Ясна – «Моління», «Ритуал» – містить опис релігійних церемоній. До неї входить розділ – Гати – пісень-речей Заратустри.

3. Висперед – «Генії благих істот» складається з літургійних молитов, звернення до богів.

4. Яшт (Ушти) – «Почитання», «Звеличення» містить давні гімни давньоіранським божествам – Анахікі, Ардвісурі, Мітрі, Тинтрії тощо. Роз'яснює способи захисту від злих духів, подає формули проклять.

5. Біндезії або Мала Авеста вміщує роздуми про природу речей, кінець світу, прихід Саошинта («Рятівник») й утвердження вічного добра на Землі.

В Європі зміст Авести став відомий у другій половині XVIII ст. Після перекладу в 1771 р. французькою мовою.

Антропоморфний (від грец. “anthropos” – людина та “morphe” - форма) – людиноподібний.

Артефакт (від лат. “art” – штучно і “factum” - зроблений) – будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження.

Археологія (від грец. “archaios” – древній та “logos” – наука, вчення) – вперше цей термін вжив в IV ст. Платон, мав на увазі науку про давнину.

Астральні культури (грец. “astron” – зірка) – обряди, церемонії, молитви, замовляння тощо, які пов’язані з обожненням небесних тіл.

Біблія (грець. “та біблія” – “Книги відповідного змісту”) – священна книга християн, яка була написана від XIII ст. до н.е. по II ст. н.е.

Складається Біблія з двох частин:

Старий Заповіт:

а. Тора (“Закон”) – Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення закону.

б. Історичні книги – Книга Ісуса Навина, Книга Судій, 4-е Книги Царств, 2-е Книги Паралипоменон (Літописів), Книги Ездри, Неемії, Есфір, Руфь, Юдиф, Товит, Маккавейські.

в. Повчальні – Книга Іова, Псалтир, Притчі Соломонові, Екклезіаст (Проповідник), Пісні Пісній Соломона, Премудрість Соломонова, Ісуса сина Сирахова.

г. Пророчі – Книга прор. Ісаї, прор. Ієремії, Плач Ієремії, Послання Ієремії, Книга прор. Варуха, прор. Іезекія, прор. Даниїла й 12 малих Пророків (Осії, Іоїля, Амоса, Авдія, Іони, Міхея, Наума, Авакума, Софонії, Агея, Захарії, Малахії).

Новий Заповіт:

а. Законодавчі книги – Євангелія (от Матвія, Марка, Луки, Іоанна).

б. Історичні книги – Діяння Святих Апостолів.

в. Повчальні книги – Послання Святих Апостолів.

г. Пророча книга – Одкровення Іоанна Богослова.

Книги Священного Писання Старого Заповіту поділяються на Канонічні (Богодуховенні) і Неканонічні (Книги Нового Заповіту всі Канонічні – 27 книг – остаточний Канон був складений Лаодікейським собором у 364 році).

Іудеї визнають Канонічними 39 книг Старого Заповіту. Канон був встановлений після відкидання ними Христа (рубіж I-II вв.) і зведений до 24 книг (в одну книгу звели книги Царств, книги Ездри й Неемії і 12 книг Малих пророків).

Канонічні книги визнають як християни, так і іудеї, Неканонічні (11 книг) – тільки християни. Таким чином, християнська Біблія нараховує в Старому Заповіті **50** книг (**39** Канонічних і **11** Неканонічних) і **27** Канонічних книг Нового Завіту. 66 Канонічних книг розділені на **1189** розділів і **31173** вірша.

Мова Біблії:

Танах – Масоретський текст Старого Заповіту написаний давньоєврейською мовою. Частина книг була написана арамейською мовою.

Септуагінта (“Сімдесяти”) – Переклад Старого Заповіту грецькою мовою (перший літературний переклад) III ст. до н.е. (72 перекладачами протягом 72 днів у I ст. до н.е.).

Пешитга (“простий”) – Переклад Старого Заповіту арамейською мовою (I ст.).

Таргум – Переклад халдейською мовою (II ст. до н.е.).

Вульгата – Переклад Біблії латинською мовою (IV - Vст.)

Новий Заповіт був написаний грецькою мовою – **кайне**.

Церковнослов'янський переклад був зроблений Кирилом та Мефодієм із Септуагінти.

Російський Синодальний переклад: з єврейського оригіналу.

Брахма – вищий бог у пантеоні індуїзму. Б. – бог - творець, очолює “тримурті” (Брахма, Вішну, Шива).

Брахман (санскр. браман, брамін – жрець) – представник вищої варни в Індії, яка займалася культовим служінням.

Брахманізм – давня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н.е.

Варни – станові групи в індійському суспільстві. Іноді В. визначають як “касти”, але така назва більш підходить до індійського “джаті” (більш дрібні замкнуті групи, які ведуть своє походження від племен, що обрали ту чи іншу професію).

Веди – (санскр. – знання) – священні книги давніх індійців (аріїв), де зафіксовано основні уявлення й обрядовість. Веди починають створюватись з II тис. до н.е., в I тис. вони були записані та протягом часу зазнали значних змін. Згідно з традицією вся ведична література об'єднана в чотири групи: **Самхити, Брахмани, Аран'яки, Упанішади**.

Самхити складаються з чотирьох збірок:

– **Ригведа** (“**Веда гімнів**”) поділяється на десять книг (мандал – “коло”, цикл), 1028 гімнів, більше 10500 віршів. Гімни Ригведи прославляють богів, які керують явищами природи.

– **Самаведа** (“**Веда співів**”) – 1594 вірша (1474 вірша взято з Ригведи). Це збірка мелодій на вірші Ригведи.

– **Яджурведа** (“**Веда жертвоприношень**”) – багато повторень із Ригведою.

– **Атхарваведа** (“**Веда заклинань**”) – значно відрізняється від попередніх Вед. Атхарваведи носять характер замовлянь, які використовувались у магії та чародійстві.

Перші три Веди більш авторитетні. Атхарваведа була оформлена значно пізніше і виникла у зовсім іншому соціальному середовищі.

Брахмани (книги написані брахманами для брахманів) – коментарі до Самхитів, настановлення як проводити обряди. Мета Брахманів полягала в зміцненні ролі та авторитету жерців, обґрунтуванні кастового поділу суспільства.

Аран’яки (“лісові тексти”) – література для пустельників, тобто для старців, які заглиблені у пізнання цензу буття.

Упанішади (санскр. – сидіти біля вчителя задля пізнання істини) – філософська частина Вед (250 філософських трактатів, які подані у формі роздумів мудреців.).

Умовно Упанішади складаються із шести ортодоксальних систем:

– **Веданта** (“кінець Вед”) і **Міманса** – богословські твори, які розглядають співвідношення людської душі (Атман) із світовою душею (Брахман). Спочатку людина пізнає Атман (людське “я”), потім Брахман (Всесвіт).

– **Санкхья** – вважає, що Брахман не розсіяний у природі, а природа існує незалежно від духу.

– **Вайшешика** – містить положення, які дуже близькі до атомістичної теорії.

– **Йога і Ньяя** – розробляють практичні проблеми самовдосконалення за допомогою релігійних і філософських принципів.

Йога реалізує принципи Санкхья для досягнення психічного й фізичного самокерування (потрібно звільнити дух, душу від перероджень, перевтілень). Потрібно очистити душу (за допомогою системи вправ дихання й правил поведінки) для злиття з Атманом (відхід по ту сторону – в атман). Ведичні книги також є священними для брахманізму.

Ведична релігія – релігійні вірування давніх індійців періоду розпаду родових та зародження класових відносин.

Верхній Єгипет – назва південного Єгипту. Царська корона білого кольору.

Дао де цзин (китайською – “Книга о дао (шлях) і де (блага сила)”) – трактат Лао-цзи, який містив його вчення (даосизм). Канонічний текст трактату складається з 81 глави (5000 ієрогліфів).

Дао цзан (китайською – “Скарбниця даоських писань”) – основний канон даосизму, який складався протягом XI-XV ст. До нього увійшли як класичні твори (“Дао де цзин”, “Чжуан-цзи”) – книга даоського філософа Чжуан Чжоу (369-284 рр. до н.е., так і більш пізні трактати (переважно анонімні). “Дао цзан” – це звід різноманітних творів із ботаніки, медицини, алхімії та астрології.

Дух – у релігії та міфології безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людські мислення, свідомість, психічні здібності. В релігійному та ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинне по відношенню до природи. Це особливе, нематеріальне начало, розумне й самодостатнє.

Етнографія (від грец. “ethnos” – плем’я, народ і “graphos” – пишу, досл. – народоописання). Західні вчені Е. називають **етнологією**.

Етологія (від грец. “ethos” – звичай і “logos” – наука, вчення) – наукова дисципліна, що вивчає особливості поведінки тварин у природних умовах їхнього існування.

Есхатологія (грец. “eschatos” – останній, “logos” – вчення) – релігійне вчення про кінцеву долю людства й світу. Е. наявна в християнстві, іудаїзмі, ісламі й буддизмі. Е. складається з уявлень про Царство Боже, про антихриста, воскресіння мертвих, страшний суд, рай, пекло та ін.

Зороастризм (парсизм) – давньоіранська дуалістична релігія, засновником якої вважається пророк Заратуштра (прибл. X ст. до н. е). Для З. характерні уявлення про існування у світі двох божественних начал - добра (Ахурамазда) і зла (Анхра-Майнью), які ведуть між собою боротьбу.

Ідеограма – знак, що передає поняття.

Ідол (грец. eidolos – маленьке зображення) – предмет, що зображує божество, якому поклонялися язичники.

Карма (санскр. – діяння) – в індуїзмі, джайнізмі, буддизмі закон, згідно з яким сукупність гріхів і добродійних дій, що досягнута в попередніх народжуваннях, зумовлює комбінацію дхарм та конкретну форму живої істоти, що народжується.

Креаціонізм (лат. creatio – створення) – вчення про Божественне творіння світу. Викладене в Старому Заповіті – творіння всього суцього Богом протягом шести періодів (днів), де день треба розуміти як відрізок часу.

Кувада (з франц. – висиджування яєць) – звичай демонстрації батьком своєї участі в народжуванні дитини.

Левіт – служитель храму, жрець у давньоіудейській релігії.

Магія (грец. mageia – чаклунство) – сукупність дій, обрядів і ритуалів, пов'язаних із вірою у надприродні сили, які здатні чудодійно впливати на хід подій у житті людей. За складністю розрізняють: індивідуальне магічне дійство; груповий магічний обряд; колективну магічну церемонію. За призначанням М. поділяють на: шкідливу, воєнну, лікувальну, метеорологічну, промислову.

Мамона (арам. – скарб) – у давніх сирійців бог багатства. У християнстві – злий дух, ідол, покровитель багатства.

Мара – бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі й прирікає все живе на смерть. Щоб звільнитися з-під влади М. треба неухильно виконувати повчання Будди.

Мар-авелім (“сини мужа”) – згідно законів Хаммурапі - повноправні люди.

Мастаба – гробниця трапецієподібної форми, яку будували єгипетські вельможі на відміну від царської гробниці.

Міна – в Месопотамії злиток срібла рівний 500 грамам.

Молох (грец. moloch) – фінікійський бог Сонця, якому приносили у жертву малолітніх дітей. Німецький семітолог О. Ейсфельдт висунув теорію, що М. (molck) – це відзначення самого ритуалу спалення дітей, пізніше прийнято за ім'я божества. Культ М. був поширений у Карфагені, Фінікії, Ізраїльському та Іудейському царствах при царях – “відступниках” (Ахаз і Манасія). Цар Осія в 622 р. до н.е. зруйнував М. тофет у долині Хіном і відмінив усі культу, крім культу Ягве.

Монотеїзм (грец. monos – один; theos – Бог) – віра в єдиного Бога.

Монотеїстичні релігії – християнство, іудаїзм, іслам тощо.

Мушкену – згідно законів Хаммурапі - підлеглі люди.

Нірвана (санскр. – заспокоєння) – центральне поняття буддизму та джайнізму, що означає стан, за якого віруючий звільнений від відчуттів, уявлень, свідомості, пристрастей, страждань сансари.

Нижній Єгипет – назва Північного Єгипту (грецька назва – “Дельта”). Царська корона червоного кольору.

Ном – грецька назва державного об'єднання в стародавньому Єгипті (єгипетською – “сепат”). Класична кількість номів – 42.

Ойкумена (від грец. “oikumene” – населена земля) – сукупність населених людиною областей земної кулі.

Остеологія (від грец. “ostheon” – кістка і “logos” – наука, вчення) – розділ антропології, що вивчає будову кісток давньої та сучасної людини.

Палеоантропологія (від грец. “palaios” – давній, “anthropos” – людина і “logos” – наука, вчення) – розділ антропології, що вивчає фізичний тип викопних людей.

Палеодемографія (від грец. “palaios” – давній, “demos” – народ, “grapho” – пишу) – розділ демографії, що вивчає чисельність і склад народонаселення у первісному суспільстві.

Поліморфізм (від грец. “polymorphos” – різноманітний) – наявність значних відмінностей морфологічної будови в межах одного біологічного виду.

Популяція (від лат. “populus” – народ) – сукупність осіб одного біологічного виду, які мають спільний генофонд і займають певну територію.

П'ятикнижжя – частина конфуціанського канону. П. включає збірки, які склалися незалежно від конфуціанства, але використовуються ними для підвищення свого авторитету:

«**Ши цзин**» («Книга пісень»)

«**Лі цзи**» («Книга обрядів» або «Ритуал»)

«**Шу цзин**» («Книга переказів»)

«**І цзин**» («Книга гадань», або «Книга змін»)

«**Чунь цю**» («Весни та осені») літопис про царство Лу, батьківщину Конфуція.

Сікль – в Месопотамії злиток срібла рівний 8 грамам.

Соціогенез (від лат. “societas” - суспільство і грец. “genesis” - виникнення) – процес формування людського суспільства.

Табу (полінез. – заборона) – релігійна заборона у первісних народів на речі чи дії, вимовляння певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищ та ін., за порушення якої загрожує “надприродна” кара, хвороба або смерть.

Талант – в Месопотамії злиток срібла в 30 кілограмів.

Талмуд (давньоєвр. ламейд – вивчення) – багатотомний (13 томів, 10000 стор.) – збірник єврейських догматичних, правових, релігійно-філософських, етичних і побутових уявлень, які виникли на ґрунті тлумачень Тори («Мойсеїв закон» – П'ятикнижжя). Талмуд почав формуватися на рубежі I тис. до н.е. та I тис. н.е. Рабини не тільки коментували й пояснювали Тору, а й склали нові релігійні розповіді, розробляли віровчення, реформували іудаїзм відповідно до часу. Ця робота продовжується і зараз. Тобто зміст Талмуду постійно змінюється.

Структурними складовими Талмуда є Мішна та Гемара.

Мішна – об'ємний коментар Старого Завіту: **6** розділів (**63** трактати).

Гемара – збірник тлумачень **Мішни**.

Розрізняють дві редакції Талмуду:

1. **Талмуд Єрушалмі** (палестинський) – відредагований в III ст.
2. **Талмуд Бавлі** (вавилонський) – відредагований у V ст.

Найавторитетнішим для іудеїв є вавилонський Талмуд (5894 сторінки). Тора в іудаїзмі відступає на другий план. Є такий вислів: Біблія – це вода, Талмуд – це вино, а Гемара – це запашне вино.

Талмуд об'ємна книга, тому він практично неосяжний для багатьох іудеїв. Тому більшою повагою користується т.зв. **Шулхан-арух** (євр. «накритий стіл») – це сама потаємна суть Талмуда, хоча вона мало доступна. Повного перекладу Талмуда немає, є тільки перефраз (переказ).

Трипітака (палі «три корзини закону, вчення») – буддійський канон, який був створений в Індії та на о. Цейлон наприкінці I тис. до н.е. – на початку I тис. н.е. Ухвалили канон на першому буддійському соборі в місті Раджагріху в V ст. до н.е. Остання редакція була зроблена на третьому соборі в Паталіпутрі за царювання Ашоки (268-231 рр. до н.е.).

Перший запис Трипітаки зробили на палі на початку I ст. до н.е. Санскритський варіант з'явився у II ст. н.е.

Канонічні тексти Трипітаки складаються з трьох частин:

Віная-пітака («корзина статусу») – містить правила прийому до буддійських общин, сповіді, поведінки ченців, перелік покарань за порушення цих правил.

Сутта-пітака («корзина повчань») – найповніша збірка буддійських повчань і промов Будди та його учнів. До Сутти-пітаки вміщено й інші твори: діалоги, уривки з віршів, легенди, афоризми, йдеться про переваги буддизму над брахманізмом, критикується аскетизм, якому протиставляються любов, співчуття, доброзичливість. У книзі вміщені численні відомості про звичаї, народні традиції, особливості релігійної думки. До Сутти-пітаки входять збірки віршів: «Суттаніпата»; «Тхерагатхі»; «Тхерігатхі» («Тхері» – старий монах, «гатха» – пісня).

Абхідхамма-пітака («корзина тлумачення вчення») – розглядає буддійське вчення в метафізичному й психологічному аспектах. Чуттєвий світ тлумачиться як породження свідомості людини. Ця частина Трипітаки була пізніше канонізована, тому деякі буддійські школи не вважають її священною. У 1871 р. на спеціальному буддійському соборі (2400 монахів) було уніфіковано текст

канону (його вирізали на 729 мармурових плитах і кожна з них виставили в окремому храмі).

Халдеї – семітський народ, близький вавілонянам. В II пол. I тис. Х. злилися з вавілонянами.

Чотирикнижжя – частина конфуціанського канону Ч. включає:

«**Лунь юй**» («Бесіди і судження») – бесіди й висловлювання Конфуція.

«**Мен-цзи**» – трактат учня Конфуція Мен-цзи (прибл. 372 – 289 рр. до н.е.), де він обміркував основну політичну концепцію конфуціанства – питання про «справедливого володаря» та поглибив конфуціанське релігійно-моральне вчення, де народ має право змінити правителя, який пішов проти нього.

«**Велике вчення**», «**Вчення про середину**»

Ці дві останні книги були написані послідовниками Конфуція, які розвинули його вчення.

ХРОНОЛОГІЯ

VIII – VII тис. до н.е. – Культура Єрихону.

II пол. VII – I пол. VI тис. до н.е. – Неолітична культура Чатал-Хююк.

VII – I пол. IV тис. до н.е. – Неолітичні культури Північної Месопотамії: Джармо, Хассуна, Халаф, Убейд.

V – IV тис. до н.е. – Неолітичні культури Північно-Західної Індії.

V – III тис. до н.е. – Неолітична культура Яншао.

I пол. IV тис. до н.е. – Перший додинастичний період в Єгипті (амратський).

II пол. IV тис. до н.е. – Другий додинастичний період в Єгипті (герзейський).

II пол. IV – поч. III тис. до н.е. – Поширення іригаційного землеробства в долині Нілу. Найдавніші шумерські поселення у Дворіччі. Виникнення іригаційного землеробства в пониззі Євфрату. Культури Урука, Джемдет-Наср. Формування шумерської цивілізації, поява перших держав, піктографічного письма.

XXVIII – XXIV ст. до н.е. – Ранньодинастичний період. Утворення шумерських міст-держав, поява клинопису.

I пол. – II третина III тис. до н.е. – Раннє (I – II династії) й Давнє (III – VI династії) царства в Єгипті. Побудова великих пірамід. Початок єгипетської колонізації Ефіопії.

– Проникнення єгиптян на Сінай, у Палестину й Фінікію.

– Проникнення скотарських семітичних племен аккадців у Дворіччя.

– Початок розвитку землеробства й поява культури Хараппи в долині Інду.

XXV ст. до н.е. – Зміцнення становища Лагаша в Шумері за часів правління Еаннатума та Ентемени.

XXIV ст. до н.е. – Захоплення влади у Лагаші Урукагіною. Реформи Урукагіни. Поразка Лагашу у війні з Уммою. Об'єднання Дворіччя під владою Аккаду. Походи аккадського царя Саргона Давнього у Північну Сирію.

XXIII ст. до н.е. – Розквіт держави Аккаду під час правління Нарамсіна (Нарам-Суена).

сер. XXIII-сер. XXI ст. до н.е. – Розпад Давнього царства в Єгипті. I Перехідний період в Єгипті (VII - X династії).

XXIII – XVIII ст. до н.е. – Індська (Харапська) цивілізація.

XXII ст. до н.е. – Панування кутіїв (гутіїв) у Дворіччі.

XXII ст. до н.е. – Початок бронзової доби в Егеїді, Передній, Малій та Середній Азії.

сер. XXI – сер. XVIII ст. до н.е. – Середнє царство (XI – XII династії).

2132 – 2024 рр. до н.е. – Перехід гегемонії над Дворіччям до III династії Ура. Розгром Ура еламітами й амореями.

Кінець III тис. до н.е. – Остаточне змішання шумерського та семітичного населення у Дворіччі.

XXI – XX ст. до н.е. – Виникнення в Месопотамії аморейських царств із центрами в Існі й Ларсі, а також держав Марі та Ешнунна.

Початок II тис. до н.е. – Виникнення держав у Фінікії та Сирії, ашшурських (ассирійських) колоній у Малій Азії.

Бл. 1895 р. до н.е. – Нове вторгнення аморейських племен у Дворіччя, захоплення ними північної частини царства Ісин і створення нової держави з центром у Вавилоні.

1834 р. до н.е. – Завоювання еламітами Ларсу.

XIX – XVIII ст. до н.е. – Панування держави Ямхад у Північній Месопотамії та Північній Сирії.

Кін. XIX – поч. XVIII ст. до н.е. – Зміцнення Ашшура під час правління Шамшіадада I.

1792 – 1750 рр. до н.е. – Правління Хаммурапі. Розквіт Давньовавилонського царства.

1766 р. до н.е. до н.е. – Перемога племені шан над племенем ся і встановлення гегемонії шан у Північно-Східному Китаї.

1741 р. до н.е. – Перший похід племінного союзу касситів на Вавилонію.

II пол. XVIII ст. – 1570 р. до н.е. – Утворення племінного союзу гіксосів та підкорення ним Сирії, Палестини, Фінікії, Нижнього Єгипту.

XVIII–XVII ст. до н.е. – Створення першого у світі алфавітного (“сінайського”) письма.

кін. XVIII – сер. XVII ст. до н.е. – II перехідний період в Єгипті (XIII – XVII династії). Гіксоси – володарі Єгипту (XV – XVI династії).

Бл. 1600 р. до н.е. – Походи хетського царя Мурсілі на Сирію і Вавилонію.

XVI ст. до н.е. – Підкорення Вавилону царями “Країни моря” (південне Дворіччя). Правління II вавилонської династії.

XVI – XI ст. до н.е. – Вигнання гіксосів. Нове царство в Єгипті (XVIII – XX династії).

II пол. XVI ст. до н.е. – Завершення формування Хетської держави під час правління Телепіна.

II пол. XVI – кін. XV ст. до н.е. – Розквіт Мітанійської держави.

Бл. 1518 – 1204 рр. до н.е. – Панування у Вавилонії касситів (III вавилонська династія).

Кін. XVI – кін. XV ст. до н.е. – Фараон Тутмос III. Підкорення Єгиптом Палестини, Сирії, Ефіопії (до 4-их порогів Нілу).

Середина II тис. до н.е. – Виникнення держави Шан (Інь) у Китаї.

Середина – II пол. II тис. до н.е. – Поява фінікійського алфавітного письма та ієрогліфічного письма в Китаї. Створення “Ригведи”.

II пол. II тис. до н.е. – Виникнення держав у верхній частині долини Гангу в Індії.

XV – XI ст. до н.е. – “Середньоассирійський” період. Посилення Ассирії.

Кін. XV – поч. XIV ст. до н.е. – Підкорення Хетською державою більшої частини М. Азії.

XIV – XIII ст. до н.е. – Хетто-єгипетські війни за панування в Палестині та Сирії.

1312 р. до н.е. – Битва між військами хетського царя Муватталу та єгипетського фараона Рамсеса II під Кадешем (Сирія).

1295 р. до н.е. – Договір між хетським царем Хаттусілі III і єгипетським фараоном Рамсесом II про панування Хетської держави в Північній Сирії, а Єгипту – в Південній Сирії та Палестині.

XIII – XII ст. до н.е. – Піднесення Еламу, походи еламітів на Вавилонію й Ассирію. Вторгнення у Палестину ізраїльських племен в Ханаан.

Кін. XIII – поч. XII ст. до н.е. – Вторгнення союзу племен “народів моря” в Передню Азію.

Бл. 1200 р. до н.е. – Зруйнування “народами моря” Хетської держави.

1200 – 650 рр. до н.е. – Існування найдавнішої в Південній Аравії Мінейської держави.

XII ст. до н.е. – Начало XX династії в Єгипті. Перемоги фараона Рамсеса III (IV) над лівійцями й “народами моря”.

– Закріплення філістимлян на південному узбережжі Палестини.

– Піднесення Вавилонії за часів правління IV династії. Перемога царя Навуходоносора I над Еламом.

XII – XI ст. до н.е. – Відпадиння від Єгипту південної частини Ефіопії.

Сер. XII ст. до н.е. – Початок вторгнення в долини Верхнього Євфрату й Верхнього Тигру племен “мушків”, а на територію Сирії й Месопотамії – семітичних скотарських племен арамеїв.

1122 р. до н.е. – Битва між військами держави Шан (Інь) і племені чжоу під Муе (Півн.-Схід. Китай). Падіння царства Шан (Інь).

Кін. XII – поч. XI ст. до н.е. – Відтворення могутності Ассирії за царя Тіглатпаласара I (1115–1077 рр.). Початок арамейської навали на ассирійські землі. Ослаблення Еламу й Вавилонії.

кін. XI – IV ст. до н.е. – Пізнє царство в Єгипті (XXI – XXX династії).

- Єгипет під владою лівійців (XXII – XXIII династії).

- Єгипет під владою кушитів (XXV династія).

- Єгипет під владою ассирійців.

- Саїська династія (XXVI династія).

Бл. 1050 р. до н.е. – Розпад Єгипту на два царства з центром в Танісі (Нижній Єгипет) та з центром у Фівах (Верхній Єгипет).

II пол. XI ст. до н.е. – Війни філістимлян з ізраїльтянами. Виникнення Ізраїльської держави на чолі з царем Давидом.

Кін. II – поч. I тис. до н.е. – Початок залізної доби в Егеїді, Месопотамії, Передній і Малій Азії.

– Початок фінікійської колонізації басейну Середземного моря.

– Поява у Північному Ірані іраномовних племен (мідян).

– Створення “Ахтарваведи”.

Поч. I тис. до н.е. – Вторгнення халдейських племен у Вавилонію.

– Створення “Брахманів”.

I пол. I тис. до н.е. – Виникнення в Індії двох найважливіших царських династій – *Місячної* (у верхній частині долини Гангу – “Бхаратаварші”, або “Країні Бхарати”) і *Сонячної* (у середній частині Гангу – “Мадх’ядеші”, або “Серединній країні”).

– Виникнення в Південній Іспанії держави Тартесс – великого центру іберської культури.

X – VI ст. до н.е. – Поширення гальштатської культури в Центральній і Західній Європі.

I пол. X ст. до н.е. – Посилення держави Ізраїль під час правління царя Соломона. Поділ країни на 12 провінцій.

– Розквіт міста-держави Тір та встановлення його гегемонії у Фінікії під час правління царя Хірама I.

Середина X ст. до н.е. – Заснування фараоном Шешенком I XXII (лівійської) династії в Нижньому Єгипті.

– Виникнення в Південній Аравії Сабійської держави (існувала до 115 року до н.е.).

II пол. X ст. до н.е. – Виникнення на Вірменському нагір’ї в районі озера Ван держави Біанілі (Урарту).

926 р. до н.е. – Повстання на чолі з Ієровоамом проти ізраїльського царя Ровоама. Взяття ізраїльської столиці Єрусалима військами фараона Шешенка I.

925 р. до н.е. – Розпад Ізраїльського царства на дві держави – **Ізраїль** (з центром в Самарії) та **Іудея** (з центром в Єрусалимі).

Кін. X – поч. IX ст. до н.е. – Початок “новоассирійського” періоду в історії Ассирії. Відновлення загарбницьких походів.

Поч. IX ст. до н.е. – Початок залізної доби в Південній та Східній Європі.

IX ст. до н.е. – Відновлення могутності Ассирії (правління Ашшурнасірапала II /883 – 859 рр./ й Салманасара III /859 – 824 рр./).

– Ослаблення держави Західного Чжоу в Китаї.

883 – 876 рр. до н.е. – Підкорення Ассирією Месопотамії.

Бл. 875 – 825 рр. до н.е. – Розквіт Ізраїльського царства за часів правління Омрі. Заснування міста Самарії як столиці держави.

859, 856 рр. до н.е. – Перші походи ассирійців на племена й держави Вірменського нагір'я (Урарту та інші).

853, 845, 841 рр. до н.е. – Походи ассирійців у Сирію.

Середина IX ст. до н.е. – Відокремлення північної Ефіопії від Єгипту.

II пол. IX ст. до н.е. – Зміцнення Урарту під час правління царя Сардурі I.

814 р. до н.е. – Заснування на північно-африканському узбережжі Середземного моря міста Карфагена фінікійцями – вихідцями з міста-держави Тіра.

Бл. 811 – 800 рр. до н.е. – Правління в Ассирії малолітнього царя Ададнерарі III та його матері Саммурамат (Семіраміди). Походи ассирійців до Сирії та Мідії. Закріплення панування Ассирії над Вавилонією.

VIII ст. до н.е. – Початок фінікійської колонізації Південної Європи. Заснування вихідцями з Тіра міста Гадес (нині Кадіс) в Іспанії.

– Вторгнення кіммерійських племен у Прикарпатські та Придунайські країни, в Закавказзя і Малу Азію.

Бл. 780 – 760 рр. до н.е. – Зміцнення могутності Урарту і наступ його на Ассирію під час правління царя Аргішти I.

770 – 247 рр. до н.е. – Перенесення чжоуським царем Пінваном (770 – 720) столиці держави з Хао на схід – у місто Лої. Початок періоду Східного Чжоу в історії Китаю.

Середина VIII ст. до н.е. – Виникнення Напатського царства в Ефіопії (територія між першим та шостим порогами Нілу).

II пол. VIII ст. до н.е. – Перше завоювання Єгипту Ефіопією.

745 – 727 рр. до н.е. – Період найбільшої могутності Ассирії під час правління Тіглатпаласара III. Проведення адміністративної, військової та інших реформ. Відновлення панування Ассирії в Північній Месопотамії, Сирії, Вавилонії.

743, 740, 735 рр. до н.е. – Поразки Урарту у війнах з Ассирією.

740 р. до н.е. – Підкорення Ассирією Арпада (центру союзу північносирійських царств).

Бл. 734 – 732 рр. до н.е. – Підкорення Ассирією Фінікії, Центральної і Південної Сирії. Розгром ассирійцями спільно з іудейським царем Ахазом Ізраїлю (з перетворенням частини його території на ассирійську область) та арамейського царства Дамаск.

729 р. до н.е. – Об'єднання Ассирії й Вавилонії шляхом особистої унії – проголошення Тіглатпаласара III царем Вавилону Пулу.

722 р. до н.е. – Взяття ассирійцями Самарії і знищення Ізраїльської держави.

721 р. до н.е. – Захоплення халдеями Вавилону й проголошення халдейського правителя Мардукапаліддіна вавилонським царем.

– Поразка ассирійців у битві з еламитами під Дері.

720 р. до н.е. – Невдалий похід урартського царя Руси I на країну кіммерійців. Наступ кіммерійців на Урарту.

717 р. до н.е. – Взяття ассирійцями міста Каркеміш і остаточне включення Сирії до складу Ассирії.

714 р. до н.е. – Похід ассирійського царя Саргона II на північно-східну область Зікерту. Нищівна поразка урартів у війні з ассирійцями.

713 р. до н.е. – Самогубство урартського царя Руси I. Похід ассирійців на Мідію й закріплення їхнього панування на північному сході. Захоплення

ассірійцями дрібних царств у східній частині Малої Азії. Укладення миру між Фрігією і Ассирією.

710 р. до н.е. – Захоплення ассірійцями Вавилонії та області Біт-Якін, втеча халдейського царя Мардукапаліддіна.

Кінець VIII ст. до н.е. – Друге завоювання Єгипту Ефіопією, розширення Напатського царства від шостого порога Нілу до Дельти, заснування XXV (ефіопської) династії єгипетських фараонів.

702 р. до н.е. – Розгром ассірійцями халдейсько-еламських військ і взяття Вавилона.

Бл. 701 – 700 рр. до н.е. – Розгром ассірійцями єгипетських військ у Палестині та облога Єрусалима.

Бл. 700 р. до н.е. – Поява в Північному Єгипті демотичного (“народного”) письма.

VII – VI ст. до н.е. – Період “У ба” (“П’яти гегемонів”) – панування в Китаї п’яти великих царств (Ці, Чу, Цін, Цзін і Сун) -

Розвиток залізоробного виробництва, поширення іригаційного землеробства й виникнення міських поселень Мараканда (сучасний Самарканд), Мари, Бактри та ін. У Середній Азії.

VII ст. до н.е. – Початок залізної доби в Єгипті.

– Поява в Лідії найдавнішої карбованої монети.

Поч. VII ст. до н.е. – Набіги кіммерійців у Малу Азію. Вторгнення в Лідію кіммерійських і фракійських племен.

690 – 680 рр. до н.е. – Посилення Урарту під час правління царя Русі II.

689 р. до н.е. – Взяття та зруйнування ассірійцями Вавилона.

677 р. до н.е. – Відбудова ассірійцями Вавилона. Відтворення храмової башти Етеменанкі біля святилища Мардука (“Вавилонської башти”).

676 р. до н.е. – Похід ассірійців до Центральної Аравії.

Бл. 675 р. до н.е. – Розгром Фрігії кіммерійцями в союзі з Урарту.

Бл. 673 р. до н.е. – Повстання мідян в союзі зі скіфами проти Ассирії. Відокремлення від Ассирії трьох східних областей і утворення на їхній території царства Мідія.

673 – 672 рр. до н.е. – Підкорення Ассирією Шубрії.

671 р. до н.е. – Завоювання Ассирією Єгипту.

667 р. до н.е. – Перемога ассирійців у битві ефіопами в Нижньому Єгипті.

664 р. до н.е. – Тимчасове завоювання Єгипту ефіопським царем Тануатамоном. Зруйнування ассирійцями міста Фіви.

663 (664) – 610 рр. до н.е. – Правління єгипетського фараона Псамметиха I – засновника XXVI (саїської) династії.

661 р. до н.е. – Остаточне вигнання ефіопів із Єгипту ассирійцями.

Бл. 655 р. до н.е. – Возз'єднання північної та південної частин Єгипту й відновлення його незалежності.

Бл. 654 р. до н.е. – Взяття кіммерійцями столиці Лідії міста Сард.

654 – 605 р. до н.е. – Правління в Лідії царя Ардіса. Вигнання кіммерійців із Лідії. Захоплення лідійцями Фрігії.

650 р. до н.е. – Вторгнення скіфів у Малу Азію.

Бл. 640-х – 630-х рр. до н.е. – Занепад Урарту під час правління царя Сардурі III.

II пол. VII – I пол. VI ст. до н.е. – Підкорення Лідією грецьких міст-держав у М. Азії.

Бл. 639 р. до н.е. – Остаточний розгром ассирійцями Еламської держави.

Бл. 630 р. до н.е. – Вторгнення скіфів у Сирію та Палестину.

626 – 604 рр. до н.е. – Правління Набопаласара – засновника Ново-Вавилонського царства.

622 р. до н.е. – Введення царем Іосією нового законодавства (“Другозаконня”) в Іудеї.

614 р. до н.е. – Взяття і зруйнування мідянами Ашшура.

612 р. до н.е. – Взяття мідянами й вавілонянами Ніневії, загибель ассирійського царя Сарака, розгром Ассирії.

- 610 /609/ р. до н.е.** – Взяття мідійським військом столиці Урарту міста Тушпа.
- 605 р. до н.е.** – Розгром мідянами й вавілонянами асирійсько-єгипетських військ під Каркемишем. Кінець існування Асирійської держави.
- 604 – 562 р. до н.е.** – Правління вавілонського царя Навуходоносора II.
- Кін. VII ст. до н.е.** – Морська експедиція фінікійців, навколо Африки.
- VI ст. до н.е.** – Поява монет у царстві Цзінь (Китай).
- VI – V ст. до н.е.** – Виникнення буддизму, джайнізму і матеріалістичного вчення “чарвака” в Індії.
- 597 р. до н.е.** – Підкорення Вавілонією Іудеї.
- 591 р. до н.е.** – Початок шестирічної війни між Лідією та Мідією.
- 590 р. до н.е.** – Остаточне підкорення Мідією Урарту.
- 586 р. до н.е.** – Взяття і зруйнування вавілонянами Єрусалима. Кінець Іудейської держави.
- 585 р. до н.е.** – Битва на річці Галісі та укладення миру між Лідією та Мідією.
- 558 – 529 рр. до н.е.** – Правління перського царя Кіра – засновника держави Ахеменідів.
- 553 – 550 рр. до н.е.** – Переможне повстання персів проти мідійського панування.
- 551 – 479 рр. до н.е.** – Роки життя давньокитайського мислителя Кун-цзи (Конфуція).
- 550 р. до н.е.** – Завоювання персами Мідії.
- 547 р. до н.е.** – Укладення Лідією, Вавілонією та Єгиптом союзу проти персів.
- 546 р. до н.е.** – Завоювання персами Лідії та усїєї Малої Азії.
- 538 р. до н.е.** – Завоювання персами Вавілонії.
- 525 р. до н.е.** – Завоювання персами Єгипту.
- 522 – 486 рр. до н.е.** – Переворот мага Гаумати в державі Ахеменідів. Придушення повстання. Правління перського царя Дарія I.

- 519 – 518 рр. до н.е.** – Завоювання і включення частини Північно-Західної Індії до складу Перської держави.
- Кін. VI ст. до н.е.** – Посилення держави Магадха у Північній Індії.
- V ст. до н.е.** – Виникнення царства одрисів у Фракії.
- I пол. V ст. до н.е.** – Підкорення державою Магадха держав Кошала і Вріджи (Індія).
- V – IV ст. до н.е.** – Виникнення даосизму, конфуціанства, “фацзя”, моїзму та інших ідеологічних течій у Китаї.
- 481 або 403 – 221 р. до н.е.** – Період Чжаньго (“Воюючих царств”). Боротьба між давньокитайськими царствами за гегемонію.
- Середина V ст. до н.е.** – Початок переселення індійців на Цейлон.
- Бл. 405 р. до н.е.** – Звільнення Єгипту з-під влади персів.
- 403 р. до н.е.** – Розпад царства Цзінь на царства Вей, Чжао і Хань (Китай).
- Середина IV ст. до н.е.** – Занепад царства одрисів у Фракії.
- 343 р. до н.е.** – Друге завоювання Єгипту персами.
- 324 – 298 рр. до н.е.** – Правління в державі Магадха царя Чандрагупти – засновника династії Маур’їв. Об’єднання під його владою всієї Північної Індії.
- 253 р. до н.е.** – Буддійський собор у Паталіпутрі. Утвердження канонічних основ буддизму.
- 230 – 221 рр. до н.е.** – Підкорення Ціньським царством царств Хань, Чжао, Вей, Чу, Янь і Ци в Китаї.
- 221 р. до н.е.** – Утворення Ціньської імперії. Ін Чжен – “перший імператор імперії Цінь” (Цінь Ши хуанді). Введення в імперії єдиної писемності.
- 209 – 208 рр. до н.е.** – Повстання Чень Шена та У Гуана. Початок громадянської війни в імперії Цінь (Китай).
- 206 – 195 рр. до н.е.** – Правління імператора (з 202 р.) Лю Бана в Ханьській імперії (Китай).
- 206 – 25 рр. до н.е.** – Правління Старшої (Західної) династії Хань у Китаї.
- Кінець III ст. до н.е.** – Утворення племінного союзу хунну.
- Виникнення на півдні Індії держави андхрив.

- I пол. II ст. до н.е.** – Розквіт “держави” хунну.
- Бл. 187 – 73 рр. до н.е.** – Правління династії Шунга в державі Магадха (Індія).
- 154 р. до н.е.** – “Заколот семи ванів” на чолі з Лю Пі проти імператора Лю Ці у Ханьській імперії.
- 145 – 86 рр. до н.е.** – Життя і діяльність китайського історика Сима Цяня.
- 140 – 130 рр. до н.е.** – Розгром і заселення Греко – Бактрійського царства тохарами. Утворення Тохаристану.
- 140 – 87 рр. до н.е.** – Розквіт імперії Хань. Імператор Лю Че (У-ді).
- 138 – 125 рр. до н.е.** – Подорож китайського посланця Чжан Цяня в Середню Азію.
- 127 – 123 рр. до н.е.** – Витіснення хунів китайськими військами з Ордосу та вад північних кордонів Ханьської імперії.
- 120 р. до н.е.** – Виникнення Великого шовкового шляху.
- 104 – 102 рр. до н.е.** – Походи китайських військ у Фергану.
- Кінець II ст. до н.е.** – Розгром китайцями хунів, початок занепаду “держави хуну”.
- Встановлення державних монополій на сіль і залізо в Китаї.
- Поч. I ст. до н.е.** – Конфуціанство – офіційна ідеологія Ханьської імперії.
- I ст. до н.е.** – Створення держави Аксум на узбережжі Червоного моря.
- Утворення албанського царства у Закавказзі.
- Початок пересування хунів на Захід.
- 95 – 56 рр. до н.е.** – Розквіт держави Велика Вірменія за правління Тіграна II.
- 88 – 85 рр. до н.е.** – Переможна війна Великої Вірменії з Парфією.
- 73 р. до н.е.** – Повалення Васудевої династії Шунга в Індії, заснування династії Канва.
- 39 – 38 рр. до н.е.** – Перемога римлян над парфянами. Відступ Парфії за Євфрат.
- 28 р. до н.е.** – Завоювання Магадхі андхрами.
- Перший запис про спостереження китайськими астрономами сонячних плям.

- I – II ст. н.е.** – Виникнення махаяни, початок проникнення буддизму в Китай.
- 9 – 23 р. н.е.** – Правління імператора Ван Мана – заснування нової династії “Сінь” у Ханьської імперії.
- 15 – 45 рр.** – Правління Кадфіса I – засновника Кушанської імперії.
- 18 – 29 рр.** – Повстання “Червоних брів” у Шаньдуні (Китай).
- 25 – 57 рр.** – Правління імператора Лю Сю (Гуан У-ді) – засновника Молодшої династії Хань (правила до 220 року).
- 27 – 29 рр.** – Роки життя китайського філософа Ван Чуна.
- 32 – 92 рр.** – Роки життя китайського історика Бань Гу.
- II пол. I ст.** – Походи кушанів в Індію.
- 54 – 66 рр.** – Боротьба Риму з Парфією за Вірменію. Перетворення Вірменії на уділ парфянського дому Аршакидів.
- 75 – 99 рр.** – Військова і політична діяльність ханьського полководця Бань Чао у Західному краї. Витіснення хунів і підкорення Китаєм Східного Туркестану.
- 78 р.** – Початок “ери шака” (індійського середньовічного літочислення) в Кушанській державі.
- 78 – 139 рр.** – Роки життя Чжан Хена – китайського винахідника сейсмографа та небесного глобуса.
- II ст.** – Поширення буддизму в Середній Азії.
- 166 р.** – Перше “посольство” з Риму в Китай.
- 184 – 185 рр.** – Початок повстання “Жовтих пов’язок” у Китаї. Придушення повстання в центральних районах країни.
- 215 – 276 рр.** – Традиційні дати життя релігійного проповідника Мані – засновника маніхейства.
- 220 р.** – Падіння Молодшої династії Хань. Утворення держав Вей, Шу, та У в Китаї.
- 226 – 241 рр.** – Падіння Парфянської держави Аршакидів. Перехід влади в Ірані до Сасанідів. Правління Ардашира I.
- 226 – 651 рр.** – Держава Сасанідів в Ірані.
- 265 – 316 рр.** – Цзіньська імперія в Китаї (Західна Цзінь).

- 287 – 330 рр.** – Правління у Вірменії царя Тірідата III. Утвердження християнства у Вірменії як державної релігії.
- I пол. IV ст.** – Посилення Держави Паллавів у Південної Індії.
- 320 – 330 рр.** – Правління царя Чандрагупти I – засновника держави Гупт у Північної Індії.
- 330 – 340 рр.** – Утвердження християнства як державної релігії в Картлі.
- II пол. IV ст.** – Виникнення держави жуань-жаунів у Середній Азії.
- 361 – 440 рр.** – Роки життя Месропа Моштоца – творця вірменського алфавіту.
- 380 – 414 рр.** – Розквіт могутності держави Гупт за часи правління Чандрагупти II. Підкорення гуптами областей Західної Індії й Пенджабу.
- 386 – 581 рр.** – Північно-Вейська держава в Китаї.
- 450 – 455 рр.** – Вторгнення гунів – єфталітів до Індії.

ДОВІДНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

ДИНАСТІЇ

Давня Месопотамія

Династія Аккада (царство Шумера і Аккада) (2316 – 2137 рр. до н.е.)

Шаррум-кен (Саргон Давній)	2316 - 2261
Рімуш	2260 - 2252
Маніштусу	2251 - 2237
Нарам-Суен	2236 - 2200
Шаркалішаррі	2200 – 2176
Чотири претенденти, включаючи Елулумеша	
Дуду	
Шу-Туруль	
Близько 2137 р. до н.е. Аккадська держава знищена кутіями.	

III династія Ура («царство Шумера і Аккада») (2106 – 2003 рр. до н.е.)

Ур-Намму	2111/2106 – 2094
Шульгі	2093 – 2046
Амар-Суен	2045 – 2037
Шу-Суен	2036 – 2028
Іббі-Суен	2027 – 2003

У 2003 р. до н.е. царство Шумеру та Аккаду на чолі з III династією Ура знищене еламським царем Хутран-Темпі.

I династія Ісіна (2017 – 1794 рр. до н.е.) (за Историей древнего Востока. М.: Наука, 1983)

Ішбі-Ерра	2017 - 1985
Шуїлішу	1984 - 1975
Іддін-Даган	1974 - 1954
Ішме-Даган	1953 - 1935
Ліпіт-Іштар	1934 - 1924
Ур-Нинурта	1923 - 1896
Бур-Суен II	1895 - 1874
Ліпіт-Елліль	1873 - 1869
Ерраімітті	1868 - 1861
Еллільбані	1860 - 1837
Замбія	1836 - 1834
Ігерпіша	1833 - 1831
Урдулькауга	1830 - 1828
Сінмагір	1827 - 1817
Дамікілішу	1816 - 1794

У 1794-1793 рр. до н.е. царство Ісін підкорено царем Ларси Рім-Сіном I.

Династія Ларси (Амореї Півдня) (2025 – 1763 рр. до н.е.)

Напланум	2025 -
Еміцум	2004 - 1877
Саміум	1976 - 1942
Забайя	1941 - 1933
Гунгунум	1932 - 1906
Абісаріхі	1905 - 1895
Суму-Ель	1894 - 1866
Нур-Адад	1865 - 1850
Сінідіннам	1849 - 1843
Сінерібам	1842 - 1841

Сінікішам	1840 - 1836
Цілли-Адад	1835
Варад-Сін	1834 - 1823
Рим-Сін I	1822 - 1763

У 1763 р. царство Ларси підкорено вавилонським царем Хаммурапі.

I династія Вавілона (Старовавілонське царство) (1894 – 1595 рр. до н.е.)

Сумуабуб	1894 – 1881
Суму-ла-ель	1880 – 1845
Сібіум	1844 – 1831
Апіль-Сін	1839 – 1813
Сінмубалліт	1812 – 1793
Хамурапі	1792 – 1750
Самсуілуна	1749 – 1712
Абієшу	1711 – 1684
Аммідітана	1683 – 1647
Амміцадука	1646 - 1626
Самсудітана	1625 – 1595

У 1595 р. до н.е. Вавілон взяли і пограбували війська хетського царя Мурсілі I, а невдовзі захопили касіти, які заснували Касситську династію.

I династія Країни Моря або Примор'я (II Вавилонська династія) (бл. 1722 – бл. 1460)¹⁸

Іліман	близько 1722
Іттін-лінібі	
Дамік-ілішу II	
Ішкібаль	

¹⁸ За кн. : Биккерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. М. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. С. 183

Шушші	
Гулькішар	близько 1594
Пешгаль-дарамаш	
Адара-каламма	
Акуруланна	
Меламкур-Куррі	
Ейягаміль	близько 1460
Бл. 1460 р. до н.е. Примор'є підкорене військами касситського Вавилону.	

Касситська династія (Середньовавилонське царство) (1595 – близько 1150 рр. до н.е.) (III Вавилонська династія)

Агум II (цар Хани, який у 1595 р. до н.е. завоював Вавилон, імена і час правління його безпосередніх наступників невідомі)	1595 – 1571
Бурна-Буріаш I	близько 1510 р.
Каштіліаш II/III	
Улам-Буріаш	близько 1450 р.
Агум III	
Караіндаш I	близько 1415 р.
Кадашман-Харбе I	
Курігальзу I	
Кадашман – Елліль I	початок XIV ст.
Бурна-Буріаш II	1363 – 1335
Каракіндаш (Караіндаш II)	
Назібугаш	
Курігальзу II	1333 – 1312
Назімарутташ	1311 – 1286

Кадашман-Тургу	1285 – 1268
Кадашман-Елліль II	1267 – 1253
Кудур-Елліль	1252 – 1243
Шагаракті-Шуріаш	1242 – 1231
Каштіліаш III / IV	1230 – 1223
Елліль-надін-шумі	
Кадашман-Харбе II	
Адад-шум-іддін	
Адад-шум-уцур	близько 1187 р.
Мелі-Шиху	1185 – 1172
Мардук-апал-іддін I	1171 – 1158
Забаба-шум-іддін	близько 1158 р.
Елліль-наді-наххе	близько 1157-1150 р.

Близько 1157 або 1150 р. до н.е. Касситське царство у Вавилоні знищено еламітським царем Шутрук-Наххунте I.

II династія Ісіна (IV Вавилонська династія) (бл. 1150 – 1027) ¹⁹

Мардук-кабіт-аххешу	близько 1150 р.
Ігті-Мардук-балаті	до 1133 р.
Нінурта-надін-шумі	1132 – 1127
Навуходоносор	
(Набу-кудурри-уцур) I	1126 – 1105
Елліль-надін-аплі	1104 – 1101
Мардук-надін-аххе	1100 – 1083
Мардук-шапик-зері	1082 – 1070
Адад-апла-іддіна	1069 – 1048
Мардук-аххе-еріба	1047
Мардукзер-...	1046 – 1036

¹⁹ За кн. : Биккерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. М. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. С. 184.

Набу-шуму-либур 1034 - 1027

Царі Вавилону (Кар-Дуніаша) з кінця XI до кін. VII ст. до н.е.

Сімбар-шипак (вар.: Сіммаш-шиху)	1032–1014
Еа-мукін-зері (вар.: Еа-мукін-шумі)	1014
Кашшу-надін-аххе	1014–1011
Еїлмаш- шакін-шуми (вар.: Эулмакін- шуми)	1011–994
Нінурта-кудуррі-уцур I	994–991
Шірікті-шукамуна	991
Мар- бита -апла -уцур	991–985
Набу-мукін - аплі	985–948
Нінурта- кудуррі -уцур II	
Мар-біті-ахха-іддін	
Шамаш-мудаммік	–905–
Набу-шума-укін I	–893/891–
Набу-апла-іддін	–883/882–852/851-
Мардук-закір-шумі	852/851–823–?
Мардук-бел-усате	852/851–850
Мардук-балатсу-ікбі	–815–814
Баба -ахха - іддін	814–812
Правління невідомих царів	
Набу- шуму- лишир	
Правління невідомих царів	
Мардук- шакин- шуми	
Правління невідомих царів	
Нінурта-апла-[х]	
Мардук-Бел-[зері]	
Мардук- апла -усур	
Эриба- Мардук (?–? гг . до н.э .; правил 9 или более лет)	
Набу- шума- ишкун (?–766–748 (?–? гг . до н.э .))	

Набу- насир (XI/XII.748 (= февраль/ март 747) – 734 гг . до н.э .)

Набу- надин - зери (734–732 гг . до н.э .)

Набу- шума-укин (732 г. до н.э .; 42 дня)

Набу-мукин - зери из Бит- Амулкани (732–728 гг . до н.э .)

Тукулти- апал - Эшарра III, царь Ассирии (729– X.727 (= декабрь 727/январь 726) гг . до н.э .)

Шульману-ашаред V, царь Ассирии (25. X.727 (= декабрь 727/январь 726) – 722 гг . до н.э .)

Шаррукин II, царь Ассирии (722 г. до н.э .)

Мардук- апла - иддин (I.721–700 гг . до н.э .) (в городе Вавилон: I.721–710; V.705–XII.705)

Шаррукин II, царь Ассирии (Аркену) (710–IV/V.705 гг . до н.э .)

Мардук- закир- шуми (IV/V.705 г. до н.э .; 30 дней)

Бел- ибни (703–700 гг . до н.э .)

Ашшур- надин - шуми (700 – конец VII.694 гг . до н.э .)

Нергал- Ушезиб (I/II.694–7.VII.693 гг . до н.э .)

Мушезиб-Мардук (после 7.VII.693–1.IX.689 гг . до н.э .)

Царство Кар- Дуниаш официально и фактически не существует (1.IX.689–I/II.680 гг . до н.э .)

Ашшур- ах -иддин , царь Ассирии (I/II.680–10.VIII.668 гг . до н.э .)

Ашшур- бани- апли, царь Ассирии (IX.668–626 гг . до н.э .) (официально царь всего Шумера и

Аккада (= Кар- Дуниаш и государства нижнего Междуречья)

Шамаш- шума-укин (IX.668 – после 10.VI.648 гг . до н.э .) (только Кар-

Дуниаш с центром в

Вавилоне)

Ашшур- этел - илани (до 19.VII.632–624 (?) гг . до н.э .)

Син - шуму-лишир (до 12.III.626–625 (?) гг . до н.э .)

Правителі м. Вавилон бл. 648 – 626 рр. до н.е.

Набу-апал -усур (после 10.VI.648–648 г. до н.э .)

Кандалану (648–632/631 гг . до н.э .)

Ашшур- этил - илани (632/631 – до 9.X.631 гг . до н.э . (= декабрь 631 – январь 630))

Кандалану (до 9.X.631 (= декабрь 631 – январь 630) – до 21.XII.628/627 (= февраль/ март 627)

гг . до н.э .)

Син - шар- ишкун (до 21.XII.628/627 (= февраль/ март 627) – до 26.I.627 г. до н.э .)

Кандалану (до 26.I.627 – после VIII.627 г. до н.э .)

Син - шум - лишир (до 14.V.626 – до 17.V.626 г. до н.э .)

Син - шар- ишкун (до 17.V.626 – до 12.VIII.626 г. до н.э .)

Кандалану (после 2.VIII.626 г. до н.э . умер)

Нововавилонське царство

Набу-апла -усур (26.VIII.626–8.V.605 гг . до н.э .)

Набу- кудур -усур II (V/VI.605–562 гг . до н.э .)

Амел- Мардук (562–560 гг . до н.э .)

Нергал- шар-усур (560–556 гг . до н.э .)

Лабашин-Мардук (556 гг . до н.э .)

Набу- Наид (556–3.VIII.539 гг . до н.э .)

Куруш (греч .: Кир) II, царь Персии (3.VIII.539–530 гг . до н.э .)

Камбузия (греч .: Камбиз) II, царь Персии (530 – до 10.IV.522 г. до н.э .)

Барзия (иран.: Бардия), царь Персии (самозванец : выдавал себя за сына Куруша II) (1 июля

522 – 29 сентября (до 16 ташриту) 522 г. до н.э .)

Набу- кудур -уцур III (он же Нидинту - Бел, сын Кин - зера) (после 29 сентября , до 16 ташриту

522 – после 18 декабря, до 16 тебету 522 г. до н.э ., 3 месяца)

Дараявауш (греч .: Дарий) I, царь Персии (после 18 декабря, до 16 тебету
522 г. до н.э . –24/26

октября 521 г. до н.э .)

Набу- кудур -уцур IV (он же Араха, армянин) (24/25 октября – 27 ноября 521 г.

до н.э ., месяц и

три дня)

27 ноября 521 г. до н.э . окончательное завоевание персами.

Царі Ассирії

Тудія ²⁰

Адаму

Янгі

Сах(?)ламу

Хархару

Мандару

Емру

Хар(?)цу

Дідану

Хану

Зуабу

Нуабу

Абазу

Белу

Азарах

Ушпія

Апіашаль

²⁰ Починаючи з Тудії і до Мутаккіль-Нуску правителі Ассирії подані за кн. : Биккерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. М. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1975. С. 186-188.

Хале	
Саману	
Хаяну	
Ілумер	
Якмесі	
Якмені	
Язкурель	
Ілакабкабуху	
Аміну	
Суллі	
Кіккіа	
Акіа	
Зарікум	
Пузур-Ашшур I	поч. XX ст. до н.е.
Шаллім-аххе	
Ілушума	бл. 1945 р. до н.е.
Ерішум I	1940 - 1901
Ікунум	бл. 1885
Саргон I (Шаррумкен I)	
Пузур-Ашшур II	
Нарам-Сін	
Ерішум II	
Шамші-Адад I	1813 – 1781
Ішме-Даган I	1797?- 1757
Мут-Ашкур	
Ріму ...	
Асінум	
Пузур-Сін	
Ашшур-дугуль	
Ашшур-апла-ідін	

Націр-Сін	
Сін-намір	
Іпкі-Іштар	
Адад-цалулу	
Адасі	бл. 1700
Белубані	
Лібайя	
Шарма-Адад I	
Іптар-Сін	
Базайя	
Луллая	
Кідін-Гінуа	бл. 1633-1620
Шарма-Адад II	
Ерішум III	
Шамші-Адад II	
Ішме-Даган II	
Шамші-Адад III	
Ашшур-нерарі I	
Пузур-Ашшур III	кін. XVI ст. до н.е.
Елліль-націр I	
Нурілі	
Ашшур-шадуні (правив 1 місяць)	
Ашшур-рабі I	
Ашшур-надін-аххе I	
Елліль-націр II	1432 – 1427
Ашшур-нерарі II	1426 – 1420
Ашшур-бел-нішешу	1419 – 1411
Ашшур-рім-нішешу	1410 – 1403
Ашшур-надін-аххе II	1402 – 1393
Еріба-Адад I	1392 – 1366

Ашшур-убалліт I	1365 – 1330
Елліль-нерарі	1329 – 1320
Арікденілі	1319 – 1308
Адад-нерарі I	1307 – 1275
Салманасар I (Шальману-ашаред I)	1274 – 1245
Тікульті-Нінурта I	1244 – 1208
Ашшур-надін-апал	1207 – 1204
Ашшур-нерарі III	1203 – 1198
Елліль-кудуррі-уцур	1197 – 1193
Нінурта-апіль-Екур	1192(?) – 1180
Ашшур-дан I	1179 – 1134
Нінурта-тукульті-Ашшур	
Мутаккіль-Нуску	
Ашшур-реш-іши I ²¹	1134–1116
Тиглатпаласар I (Тукульті-апал-Ешарра I)	1116–1077
Ашаред-апал-Екур	1077–1075
Ашшур-бел-кала	1075–1057
Тукулті-Мер	1075–1073
Еріба-Адад II	1057–1055
Шамші-Адад IV	1055–1051
Ашшур-націр-апал I	1051–1032
Салманасар II (Шульману-ашаред II)	1032–1020
Ашшур-нерарі IV	1020–1014
Ашшур-рабі II	1014–973
Ашшур-реш-іши II	973–968
Тиглатпаласар II (Тукулті-апіл-Ешарра II)	968–935
Ашшур-дан II	935–912
Адад-нерарі II	912–891

²¹ Починаючи з Ашшур-реш-іши I список царів поданий за кн.: Карпенко И.К. Ассирия – Биани (Урарту) – соседи-соперники. Харьков: НТМТ, 2015. Т.2. С. 418.

Тукулті-Нінурта II	891–884
Ашшур-націр-апал II	884–859
Салманасар III (Шульману-ашаред III)	859–824
Ашшур-данін-аплі	828–824
Шамші-Адад V	824–811
Адад-нерарі III	811–783
Салманасар IV (Шульману-ашаред IV)	783–773
Ашшур-дан III	773–755
Ашшур-нерарі V	755–745
Тіглатпаласар III (Тукулті-апал-Ешарра III)	745–X.727 / 726
Салманасар V (Шульману-ашаред V)	727/726) – 722
Саргон II (Шаррукін II)	722–705
Сінаххеріб (Сен-аххе-еріба)	705–681/ 680
Арад-Муліссі (Адремелех/Ардумазан)	681/680
Асархаддон (Ашшур-ах-іддін)	681/680–668
Ашшурбаніпал (Ашшур-бані-аплі)	668–626
Ашшур-етел-ілані	632–624 (?)
Набу-рехту-уцур	631–627
Син-шар-ішкун	628–612
Син-шуму-лішир	626–625 (?)
Невідомий «з Сирії»	623 (100 днів)
Ашшур-убалліт II	612–609

У 609 р. вавилонська армія оволоділа останньою асирійською фортецею Харран. Асирійське царство припинило своє існування.

БІБЛІОГРАФІЯ

Література до всього курсу

Навчальні посібники

1. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. : Учеб. по спец. «История».— М.: Высш. шк., 1994.— Т.1. - 495 с: ил.
2. Введение в востоковедение / Под ред. Е.И. Зеленева и В.Б. Касевича. СПб: КАРО, 2017. 584 с.
3. Древний Восток: учеб. Пособие для вузов / РАН; Гос. ун-т гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. Проекта А.О. Чубарьян. М.: Астрель: АСТ, 2008. 654 с.
4. Заблоцка Ю. История Ближнего Востока в древности (от первых поселений до персидского завоевания) / Юлия Заблоцка. Пер. с польск. Д.С. Гальпериной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы издательства, 1989. 415 с.: ил. (По следам исчезнувших культур Востока).
5. Историография истории древнего Востока: В 2 т. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузицина. М.: Высш. Шк., 2008. Т.1. 719 с.
6. Историография истории Древнего Востока: Иран, Средняя Азия, Индия, Китай: учебное пособие. / Под ред. проф. В.И. Кузицина. СПб.: Алетейя, 2002. 303 с.
7. История древнего Востока / Под ред. Кузицина В.И. М.: Высш. шк., 2003. 462 с.
8. История Древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. 3-е изд. М.: Наука, 1989. Т.1: Ранняя древность. 476 с.
9. История Древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. 3-е изд. М.: Наука, 1989. Т.2: Расцвет древних обществ. 412 с.

10. История Древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. 3-е изд. М.: Наука, 1989. Т.3: Упадок древних обществ. 572 с.
11. Крижанівський О.П. Історія Стародавнього Сходу: Підручник / О.П. Крижанівський. 2-ге вид., стереотип. К.: Либідь, 2002. 592 с.

ДЖЕРЕЛА ДО ВСЬОГО КУРСУ

4. Библия (Любое издание).
5. Геродота Турійця з Галікарнасса «Історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. К.: Наукова думка, 1993. 579 с.
6. Страбон. Географія в 17 книгах / Страбон. Пер., стаття и комент. Г.А. Стратановського. М.: Наука, 1964. 944 с.
7. Хрестоматія по історії Древнього Востока: Учебн. посібие в 2-х частих / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузицина. М.: Высш. Школа, 1980. Ч.1-2.
8. Хрестоматія по історії Древнього мира. В 3 т. / Под ред. акад.. В.В. Струве. Т.1. Древний Восток. М.: Учпедгиз, 1950. 359 с.
9. Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Histsriae Philippicae» / Юстин Марк Юниан. Пер. с лат. А. А. Деконского, М. И. Рижского; Под ред. М. Е. Грабарь-Пассек; Комментарии К. В. Вержбицкого, М. М. Холода; Вст. ст.к. К. Зельина. СПб.: Изд-во С.– Петерб. ун-та, 2005. 493 с.

ЛИТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

1. Бауэр С.У. История Древнего мира : от истоков цивилизации до падения Рима / Сьюзен Уайс Бауэр; пер. с англ. В. Гончарова, Н. Тартаковской. М.: АСТ: Астрель, 2011. 988,[4]с.
2. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций/ Ф. Бродель. Предисл. М. Эмара. М.: Весь мир, 2008. 552 с.
3. Васильев Л.С. История религий Востока. – М., 1988.

4. Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока./ Иоэл Песахович Вейнберг. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 208 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
5. Всемирная история: Каменный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.-М.: Харвест, АСТ, 2002. 528 с.
6. Всемирная история: Бронзовый век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.-М.: Харвест, АСТ, 2002. 512 с.
7. Всемирная история: Железный век / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчѣк и др. Мн.: Харвест, 2003. 512 с.
8. Всемирная история: В 6 т. / гл. ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщ. истории РАН. М.: Наука, 2011. Т.1. Древний мир / отв. ред. В.А. Головина, В.И. Уколова. 822 с.
9. Гиндин Л. А., Цымбурский В. Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 328 с.
10. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс : Эволюция государственности : от раннего государства к зрелому. / Леонид Ефимович Гринин. 2-е изд. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 368 с.
11. Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмена и языки / Эрнст Добльхофер. Пер. с нем. Г.М. Бауэра. М.: Издательство восточной литературы, 1963. 388 с.
12. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др. : Под общ. ред. Г.М. Богрард-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.: ил.
13. Ермановская А.Э. Загадки истории. Древний мир. – Харьков: Фолио, 2007.
14. Згурская М.П. Загадки истории. Древний Египет. – Харьков: Фолио, 2007.
15. История Востока. История Востока : в 6 т. / редкол.: Р.Б. Рыбаков, Л.Б. Алаев, В.Я. Белокреницкий и др.; Ин-т востоковедения РАН. — М.: Вост. лит., 1995-2006. – Т. 1.
16. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. / Под ред. М.А. Коростовцева. М.:

Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. Ч. 1. Месопотамия. 534 с. с ил. и карт.

17. История древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. Ч. 2. Передняя Азия. Египет. 623 с. ил.

18. История древнего Востока : От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. А.В. Седова. М.: Вост.лит., 2004. 895 с. : ил., карт.

19. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией А. Х. Дани и Ж.-П. Моэна. М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII тысячелетие до н.э. 623 с.

20. История человечества: в 7 томах. / Под редакцией Й. Херрманна и Э. Цюрхера. М. : ООО Издательский Дом Магистр-пресс, 2003. Том 3. VII век до н.э. – VII век н.э. 680 с.

21. Кембриджская история древнего мира. / Под ред. Дж. Бордмэна и Н.-Дж.-Л. Хэммонда: Пер. с англ., подготов. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. М.: Ладомир, 2007. Т. III, часть 3: Рождение греческого мира. VIII – VI века до н.э. 653 с.

22. Кембриджская история древнего мира. / Под ред. Дж. Бордмэна, Н.-Дж.-Л. Хэммонда, Д.-М. Льюиса и М. Оствальда: Пер. с англ., подготов. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. М.: Ладомир, 2011. Т. IV: Персия, Греция и западное Средиземноморье. Ок. 525 – 479 гг. до н.э.. 1112 с.

23. Кембриджская история древнего мира. / Под ред. Д.-М. Льюиса, Дж. Бордмэна, С. Хорнблоуэра, М. Оствальда: Пер. с англ., подготов. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. М.: Ладомир, 2017. Т. VI. Первый полутом: Четвертый век до нашей эры. 624 с.

24. Кембриджская история древнего мира. / Под ред. Д.-М. Льюиса, Дж. Бордмэна, С. Хорнблоуэра, М. Оствальда: Пер. с англ., подготов. текста, предисл., прим. А.В. Зайкова. М.: Ладомир, 2017. Т. VI. Второй полутом: Четвертый век до нашей эры. 720 с.

25. Клайн Э.Х. 1177 год до н.э. : год, когда пала цивилизация / Эрик Х. Клайн; пер. с англ. В. Желнинова. М.: АСТ, 2018. 320 с.
26. Косидовский З. Когда солнце было богом / Зинон Косидовский. Пер. с польск. А.В. Лоевского. 2-е изд. М.: Наука, 1991. 234 с.
27. Крадин Н.Н. Политическая антропология : Учебник. 2-е изд., испр. и доп. М.: Логос, 2004. 272 с.
28. Мак-Нил У. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – К.: Ника-Центр; М.: Старклайт, 2004. – 1064 с.
29. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград, 1989.
30. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке / Отв. ред. И.А. Стучевский. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. 308 с.
31. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. - М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. - (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 752 с.
32. Пейн Л. Море и цивилизация. Мировая история в свете развития мореходства / Линкольн Пейн. Пер. с англ. И.В. Майгуровой. М.: АСТ, 2017. 832 с.
33. Орлова Т. В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. / Т. В. Орлова. К. : Знання, 2012. 446 с.
34. Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды / Йоахим Радкау. Пер. с нем. Н. Штильмарк; вступ. слово Ю. Обертрайс. М.: Высш. школа экономики, 2014. 472 с. (Исследования культуры).
35. Рейснер М.А. Идеология Востока: очерки восточной теократии. М.: Книжный дом «Либроком», 2012. 344 с. (Из наследия мировой политологии).
36. Римшнейдер М. От Олимпии до Ниневии во времена Гомера /М. Ремшнейдер. Пер. с нем. и послеслов. А.А. Нейхардт. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1977. 165 с. ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
37. Саид Э. Ориентализм. – СПб: Русский мир, 2006. – 640 с.

38. Самозванцев А.М. Мифология Востока. / А.М. Самозванцев. М.: Алетейа, 2000. 384 с.: ил.
39. Сафронов А.В. Очерки по истории Восточного Средиземноморья в XIV – XII вв. до н.э. / Александр Владимирович Сафронов. Отв. ред. К.Ф. Карлова. М.: ИВ РАН, 2018. 176 с.
40. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961 – 1976. – Т. 1-16.
41. Тойнби А.Д. Постижение истории. – Москва, 1991.
42. Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / Фелипе Фернандес-Арместо; пер. с англ. Д.Арсеньева, О. Колесникова. М.: АСТ, 2009. 764 с.
43. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии. – Москва, 1986.

Довідники

1. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность / Элиас. Дж. Бикерман. М.: Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1975. 336 с.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. / У. Брей, Д. Трамп.. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
3. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.: Центрполиграф, 1998. Т.1. 510 с. (Школьная энциклопедия).
4. Гладкий В. Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. / В. Д. Гладкий – М.Центрполиграф, 1998. Т.2. 478 с. (Школьная энциклопедия).
5. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1987. Т.1. 675 с.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия: 2-е изд / Под ред. С. А.Токарева. М., 1988. Т.2. 723 с.
7. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь. / Т. Харботл. – М.: Внешсигма, 1993. 576 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

1. Вестник древней истории. Москва.
2. Вопросы истории. Москва.
3. Вопросы истории Азии и Африки. Москва.
4. Палестинский сборник. Москва; Ленинград.
5. Советское востоковедение. Москва.
6. Східний світ. Київ.
7. Сходознавство. Київ.
8. Український історичний журнал. Київ.

Додаткова література

Давня Месопотамія

Джерела

1. Ассиро-вавилонский эпос / Переводы с шумерск. и аккад. В.К. Шилейко. СПб.: Наука, 2007. 642 с. (Литературные памятники).

Література.

1. Антонова Е.В. Месопотамия на пути к первым государствам. / Елена Вадимовна Антонова. М.: Восточная литература РАН, 1998. 223 с.: ил.
2. Арно Д. Навуходоносор II, цар Вавилонский / Даниель Арно; пер. с фр., коммент. Н.Н. Зубкова; вступ. ст. В.В. Эрлихмана. М.: Молодая гвардия, 2009. 242 с.: ил. (Жизнь замечательных людей).
3. Бардески К.Д. Месопотамия: колыбель человечества / Кьяра Децци Бардески. Пер. с итал. Т.Н. Григорьевой. М.: Ниола-Пресс; Вече, 2008. 128 с.: ил. (Тайны истории).
4. Белицкий М. Шумеры. Забытый мир / Мариан Белицкий. М.: Вече, 2000. 429 с. (Тайны древних цивилизаций).
5. Белявский В.А. Тайны Вавилона / В.А. Белявский. М.: Вече, 2001. 320 с. (Тайны древних цивилизаций).
6. Бертман С. Месопотамия / С. Бертман. М.: Вече, 2007. 416 с.: ил. (Великие цивилизации).
7. Бондарь С.В. Ассирия. Город и человек. (Ашшур III – I тыс. до н.э.). / Светлана Викторовна Бондарь. М.: Древлехранилище, 2008. 232 с., ил.
8. Вулли Л. Забытое царство. – Москва, 1986.
9. Вулли Л. Ур халдеев / Леонард Вулли. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. М.: Изд-во восточной литературы, 1961. 252 с.
10. Гласснер Ж. Месопотамия / Жан-Жак Гласснер. М.: Вече, 2012. 448 с.
11. Государство и социальные структуры на древнем Востоке. Сб. статей. / Отв. редактор. М.А. Дандамаев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 158 с.

12. Дьяконов И.М. Люди города Ура. – Москва, 1990. / Серия «Культура народов Востока. Материалы и исследования. Старовавилонская культура». - Вып. 2.
13. Емельянов В.В. Древний Шумер. Очерки культуры. / В.В. Емельянов. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2001. 368 с. («Мир Востока», VII).
14. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. / Эвелин Кленгель-Брандт. Пер. с нем. Б.М. Святковского, предисл. и примеч. В.А. Якобсона. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1979. 259 с.: ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
15. Корниенко Т.В. Первые храмы Месопотамии. Формирование традиции культового строительства на территории Месопотамии в дописьменную эпоху / Т.В. Корниенко; отв. Ред.. Н.Я. Мерперт. СПб.: Алетейя, 2006. 312 с., ил. Серия «Руководства по востоковедению».
16. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. – Москва 2009.
17. Лессёэ Й. Древние ассирийцы. Покорители народов / Йорген Лессёэ. Пер. с англ. А.Б. Давыдовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 255 с.
18. Ллойд С. Археология Месопотамии (От древнекаменного века до персидского завоевания) / Сетон Ллойд. Пер. с англ. Я.В. Василькова и И.С. Ключкова. Послесл. Н.Я. Мерперта. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1984. 280 с.: ил. («По следам исчезнувших культур Востока»).
19. Мочалов М.Ю. Ассирийская держава. От города-государства – к империи / М.Ю. Мочалов. М.: Вече, 2015. 320 с., ил.
20. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. Москва, 1990.
21. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта. – СПб., 2000.
22. Саггс Х. Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура / Генри Уильям Фредерик Саггс. Пер. С англ.. Л.А. Карповой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 234 с.

23. Саггс Г.У.Ф. Величие Вавилона. История древней цивилизации Междуречья / Генри Уильям Фредерик Саггс. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 463 с.
24. Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. – Москва, 1979.
25. Якобсен Т. Сокровища тьмы. История месопотамской религии. – Москва, 1995.

Давній Єгипет

Джерела

1. Египетская Книга мертвых. Папирус Ани Британского музея. Перевод, введение и комментарии Э.А. Уоссеса Баджа / Пер. С англ.. С.В. Архиповой. М.: Алетейа, 2003. 416 с., ил. (Традиция, релігія, культура).

Література.

1. Ассман Я. Египет: теология и благочестие ранней цивилизации / Ян Ассман. Пер. с нем. Т. Баскаковой. М.: Присцельс, 1999. 368 с.
2. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – Москва, 1996.
3. Бадж У. Мумия. Материалы археологических исследований египетских гробниц. – Москва, 2001.
4. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. Социальный слой «царских hmww»./ Олег Дмитриевич Берлев. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 367 с.
5. Брэстед Д. История Древнего Египта. В 2 т. – Минск, 2002.
6. Демидчик А.Е. Безымянная пирамида: Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. / А.Е. Демидчик. СПб.: Алетейа, 2005. 272 с. (Aegyptica I).
7. Замаровский В. Их величества пирамиды. / Войтех Замаровский. Пер. со словацк. О.М. Малевича. Послесл. Н.С. Петровского, И.А. Стчевского. М.:

Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 432 с. ил. (По следам исчезнувших культур Востока).

8. Жак К. Египет великих фараонов. История и легенда. – Москва, 1992.

9. Картер Г. Гробница Тутанхамона. / Говард Картер. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и Д.Г. Редера. Отв. ред. И.С. Кацнельсон. М.: Изд-во восточной литературы, 1959. 264 с.: ил.

10. Кацнельсон И.С. Тутанхамон и сокровища его гробницы. / И.С. Кацнельсон. Предисл. М.А. Коростовцева. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1976. 152 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).

11. Котрелл Л. Во времена фараонов. / Леонард Котрелл. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона и В.И. Андрушова. Предисл. И.С. Кацнельсона. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1982. 380 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).

12. Кошеленко Г.А. Родина парфян. / Геннадий Андреевич Кошеленко. М.: Советский художник, 1977. 176 с.

13. Кристиан Ж. Нефертити и Эхнатон / Жак Кристиан. Пер. Т. Баскакова. М.: Молодая гвардия, 2006. 256 с. («Жизнь замечательных людей»).

14. Крол А. Египет первых фараонов. Хеб-Сед и становление древнеегипетского государства / Алексей Крол. М.: Рудомино, 2005. 213 с.

15. Лауэр Ж.-Ф. Загадки египетских пирамид / Жан-Филипп Лауэр. Пер с фр. М.П. Рожициной и Г.В. Сахарова. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1966. 224 с.

16. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. / Ядвига Липинская, Марек Марциняк. Пер. с польск. Э.Я. Гессен. Пер. и редактирование древнеегипет. Текстов О.И. Павловой; коммент. О.И. Павловой и Н.А. Померанцевой. М.: Искусство, 1983. 223 с. ил.

17. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / А. Лукас. Пер. с англ. Б.Н. Савченко. М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. 748 с.

18. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI – X веков до н.э. Памятники и исследования. / Исидор Михайлович Лурье. Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. 356 с.
19. Мертц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Барбара Мертц. Пер. с англ. Б.Э. Верпаховского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 363 с.
20. Мифы и легенды народов мира. Древний Египет. Месопотамия / И.В. Рак, А.И. Немировский, Л.С. Ильинская. М.: Литература, Мир книги, 2004. 432 с.
21. Монтэ П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. / Пьер Монте. Пер. с фр. Ф.Л. Мендельсона; Науч. ред., предисл и примеч. О.В. Томашевич. Москва: Молодая гвардия, 2000. 465 с.: ил. (Живая история: Повседневная жизнь человечества).
22. Морэ А. Цари и боги Египта / Андрэ Морэ. Пер. с фр. Е.Ю. Григорович. М.: Алетейа, 1998. 239 с., ил. (*Vita memoariae*).
23. Мышуста С.В. Древний Египет : Женщины-фараоны / Светлана Витальевна Мышуста. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 317 с. (Исторические силуэты).
24. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта / Юрий Яковлевич Перепелкин. Общ. ред., вступит. Статья и коммент. А.Л. Вассоевича. Спб.: Летний Сад, 2000. 560 с., илл.
25. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-Хотпа IV: В 2-х частях. / Юрий Яковлевич Перепелкин. Под ред. акад. В.В. Струве. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1967.
26. Перепелкин Ю.Я. Хозяйство староегипетских вельмож. / Юрий Яковлевич Перепелкин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988. 301 с.
27. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды / Анаит Георгиевна Периханян. Отв. ред. И.М. Дьяконов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 384 с.

28. Пономарев В.Т. Тайны царских династий мира. Фараоны – сыновья Солнца. / Владимир Тихонович Пономарев. Донецк: ПКФ БАО, 2009. 304 с.
29. Томсинов В.А. Краткая история египтологии. / Владимир Алексеевич Томсинов. М.: Зерцало, Вече, 2004. 320 с. («Исследования по всемирной истории»).
30. Шеркова Т.А. Рождение Ока Хора: Египет на пути к раннему государству./ Татьяна Алексеевна Шеркова. М.: Праксис, 2004. 376 с. (Historia regum)/
31. Шинни П. Нубийцы. Могущественная цивилизация древней Африки / Питер Шинни. Пер. с англ. В.Д. Кайдалова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 205 с. (Загадки древних цивилизаций).

Близький Схід, Мала Азія, Закавказзя

Джерела

1. Иосиф Флавий. Иудейская война. / Пер. М. Финкельберг, А. Вдовиченко. М. –Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2008. 520 с.
2. Иосиф Флавий. Иудейские древности. В 2-х томах / Пер. Г. Генкеля. М.: АСТ, Ладомир, 2014.

Література.

1. Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – Москва, 1982.
2. Бойд. Роберт Т. Курганы. Гробницы. Сокровища. Иллюстрированное введение в библейскую археологию. – Москва, 1991.
3. Велльгаузен Ю. Введение в историю Израиля. - СПб., 1990.
4. Вихнович В.Л. Царь Ирод Великий. Воплощение невозможного (Рим, Иудея, эллины). / Всеволод Львович Вихнович. СПб.: Академия исследования культуры, 2010. 424 с., ил.
5. Волков А.В. Карфаген. «Белая» империя «черной» Африки. / Александр Викторович Волков. М.: Вече, 2004. 320 с. (Таинственные места Земли).

6. Довгяло Г.И. К истории возникновения государства (На материале хеттских клинописных текстов) / Геннадий Иосифович Довгяло. Минск: БГУ им. В.И. Ленина, 1968. 160 с.
7. Догерти М. Великие сражения Библейских времен. 1400 г. до н.э. – 73 г. н.э. / Мартин Догерти, Майкл Хэскью, Филлис Джестайс, Роб Райс; Пер. с англ. А. Колина. М.: Эксмо, 2009. 224 с.: ил.
8. Дриди Э. Карфаген и Пунический мир / Эди Дриди. Пер. с фр. Н.И. Озерской. М.: Вече, 2008. 400 с. : ил. (Гиды цивилизаций).
9. Липовский И.П. Библейский Израиль: история двух народов./ Игорь Павлович Липовский. СПб.: ИЦ Гуманитарная Академия, 2010. 576 с.: ил.
10. Лэнг Д. Армяне. Народ-созидатель / Пер. с англ. Е.Ф. Левиной. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 350 с. (Загадки древних цивилизаций).
11. Люкимсон П.Е. Царь Давид / Петр Ефимович Люкимсон. М.: Молодая гвардия, 2011. 319 с.:ил. (Жизнь замечательных людей).
12. Майлз Р. Карфаген должен быть разрушен / Ричард Майлз; пер. с англ. И.В. Лобанова. М.: АСТ,2014. 572 с. (Страницы истории).
13. Маккуин Дж. Г. Хетты и их современники в Малой Азии. / Джеймс Г. Маккуин. Пер. Ф.Л. Мендельсона. Послесл. В.Г. Ардзинба. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 183 с. («По следам исчезнувших культур Востока»).
14. Ростовцев М.И. Караванные города / Михаил Иванович Ростовцев. Пер., науч. ред., предисл. К.А. Аветисян. СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, Нестор-История, 2010. 216 с., ил. (Историческая библиотека).
15. Тантлевский И.Р. История Израиля и Иудеи до разрушения Первого Храма./ Игорь Романович Тантлевский. СПб.: СПбУ, 2005. 402 с.
16. Хитти Ф. Краткая история Ближнего Востока. Мост трех континентов / Филип Хитти. Пер. с англ. А.В. Бушуева. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 286 с.
17. Циркин Ю.Б. История библейских стран / Юлий Беркович Циркин. М.: Астрель, АСТ, Транзиткнига, 2003. 574 с. (Классическая мысль).

18. Шифман И.Ш. Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н. э.). – Москва, 1987.
19. Шифман И.Ш. Финикийские мореходы / Илья Шолеймович Шифман. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. 83 с.

Давній Іран.

Джерела

1. Арриан. Поход Александра./Пер. М.Е. Сергиенко. Вступ. ст. О.О.Крюгера. СПб.: Алетейя, 1993. 368 с. (Античная библиотека).
2. Ксенофонт. Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. М.: АСТ, Ладомир, 2003. 641 с. (Классическая мысль).
3. Ксенофонт. Киропедия / Перевод В.Г. Борухович, Э.Д. Фролова. М.: Наука, 1976. 335 с. (Литературные памятники).

Література.

1. Алиев И. История Мидии / Играр Алиев. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1960. 491 с.
2. Боровкова Л.С. Кушанское царство (по древним китайским источникам). / Л.С. Боровкова. М.: Институт востоковедения РАН, 2005. 315 с.
3. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии / Эдвин Арвидович Грантовский; Ин.-т востоковедения РАН. 2-е изд., испр. и доп. М.: Восточная литература, 2007. 510 с.
4. Гюиз Ф. Древняя Персия / Франсуа Гюиз. Пер. с фр. А.Н. Степановой. М.: Вече, 2007. 336 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
5. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы / Мухаммед Абдулкадырович Дандамаев. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1985. 319 с. ил.

6. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана / Мухаммед Абдулкадырович Дандамаев, Владимир Григорьевич Луконин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. 417 с.
7. Дашков С.Б. Цари царей – Сасаниды. Иран в III – VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях / С.Б. Дашков. М.: СМИ-Азия, 2008. 352 с.: ил.
8. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии / Нельсон Кэрел Дибвойз. Пер. с англ., науч. ред. и библиографич. приложение В.П. Никонорова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 816 с., ил. (Историческая библиотека).
9. Дмитриев В.А. «Всадники в сверкающей броне»: Военное дело сасанидского Ирана и история римско-персидских войн. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2008. 368 с. (Серия «Militaria Antiqua», XII).
10. Дьяконов М.М. Очерк истории древнего Ирана. / Михаил Михайлович Дьяконов. М.: Восточной литературы, 1961. 444 с.
11. Израэль Ж. Кир Великий / Жак Израэль. Пер. с фр. О. Дмитриева. М.: Молодая гвардия, 2006. 239 с.: ил. (Жизнь замечательных людей).
12. Колледж М. Парфяне. Последователи пророка Заратустры / Малькольм Колледж. Пер. с англ. Т.Л. Черезовой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. 190 с. (Загадки древних цивилизаций).
13. Куликан У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Уильям Куликан. Пер. с англ. Л.А. Игоревского. М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. 223 с. (Загадки древних цивилизаций).
14. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. / Вадим Михайлович Массон, Вадим Александрович Ромодин. М.: Наука, 1964. Т.1. С древнейших времен до начала XVI века. 464 с.
15. Олмстед А.Т. История Персидской империи / Альберт Т. Олмстед. Пер. с англ. А.А. Карповой. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 575 с.
16. Ру Ж.П. История Ирана и иранцев. От истоков до наших дней / Жан-Поль Ру. Пер. с франц. Некрасов М.Ю. СПб.: Евразия, 2015. 432 с.

17. Уилер М. Пламя над Персеполем. / Мортимер Уилер. Пер. с англ. Г. Полемой и Ю. Полева. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1972. 144 с. с илл. («По следам исчезнувших культур»).
18. Фрай Р. Наследие Ирана / Ричард Фрай; Под ред. и с предисл. М.А. Дандамаева; Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймаля. 2-е изд., испр. и доп. М.: Восточная литература, 2002. 463 с.: ил. (Культура народов Востока: Материалы и исследования).
19. Хинц В. Государство Элам. / Вальтер Хинц. Пер. с немецкого Л.Л. Шохиной. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977. 193 с.

Індія. Південно-Східна Азія.

Джерела.

1. История и культура древней Индии: Тексты / Сост. А.А. Вигасин. М.: МГУ, 1990. 352 с.

Література.

1. Анго Н. Классическая Индия / М.Анго. М.: Вече, 2007. 400 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
2. Берзин Э.О. Юго-Восточная Азия с древнейших времен до XIII века. – М.: Восточная литература РАН, 1995. – 349 с.
3. Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. Философия, наука, религия / Григорий Максимович Бонгард-Левин. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1980. 333 с.
4. Бонгард-Левин Г.М., Бухарин М.Д., Вигасин А.А. Индия и античный мир / Григорий Максимович Бонгард-Левин, Михаил Дмитриевич Бухарин, Алексей Алексеевич Вигасин. М.: Восточная литература, 2002. 359 с. : ил.
5. Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Индия в древности. / Максимович Бонгард-Левин, Григорий Федорович Ильин. М.: Наука. Главная редакция вост. Литературы, 1985. 758 с.

6. Бэшем А. Цивилизация Древней Индии / Артур Бэшем; пер. с фр. Е. Гавриловой под ред Н. Шевченко. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 496 с. (Великие цивилизации).
7. Бэшэм А.А. Чудо, которым была Индия / Артур Бэшэм. Пер. с англ. Под ред. Г.М. Бонгард-Левина. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1977. 616 с.: ил. (Культура народов Востока).
8. Древняя Индия: Страна чудес./Пер. с англ. И. Опимах. М.: ТЕРРА, 1997. 168 с.: ил. (Энциклопедия «Исчезнувшие цивилизации»).
9. Иванова Л.В. Индуизм. - М., 2003.
10. Индийская мифология: энциклопедия. / Сост. Кирилл Королёв. М.: Эксмо. Митгард, 2005. 448 с. Сер. «Тайны древних цивилизаций».
11. Кулланда С.В. История древней Явы / С.В. Кулланда. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1992. – 220 с.
12. Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII века. М., 1990.
13. Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). /Андре Миго. Пер. с франц. и предисл. Ю.П. Дементьева. - М.: Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1973. 350 с. с карт.
14. Неру Дж. Открытие Индии. М., 1955.
15. Ртвеладзе Э.В. Великий индийский путь: из истории важнейших торговых дорог Евразии. / Эдвард Васильевич Ртвеладзе. СПб.: Нестор_История, 2012. 296 с., ил. (Исторические исследования).
16. Сафронма А.Л. История Шри Ланки в древности и средние века. М., 1987.
17. Синха Н.К, Банерджи А.Ч. История Индии. / Нарендра Кришна Синх, Анил Чандра Банерджи. Пер. Степанова Л.В., Ястребовой И.П., Княжинской Л.А. М.: Издательство иностранной литературы, 1954. 440 с.
18. Таммита – Дельгода С. Индия. История страны / Синхараджа Таммита-Дельгода. Пер. С англ.. П.Крылова. М.,СПб.:Эксма, Мидгард, 2010.352 с. ил. (Биографии великих стран).

Стародавній Китай і сусіди.

Джерела.

1. Бай юй цзин (Сутра ста притч). /Пер. с кит. и коммент. И.С.Гуревич. Вступит, статья Л.Н.Меньшикова. Стихи в переводе Л.Н.Меньшикова. /Отв. ред. Л.Н.Меньшиков. - М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986. – 128 с.
2. Го юй (Речи царств). / Пер. с кит., вступ. и прим. В.С. Таскина. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. 472 с.
3. Из книг мудрецов : Пер. с кит. / Под ред. Г.Гоц, Л.Делюсин, М. Мамлеев и др. Сост. И. Лисевич. М.: Художественная литература, 1987. 351 с. (Библиотека китайской литературы).
4. Китайская военная стратегия / Сост., пер., вступ. ст. и коммент. В.В. Малявина. М.: Астрель, АСТ, 2002. 432 с.: ил. (Кит. классика: новые переводы, новый взгляд).
5. Классическая проза Дальнего Востока. – М.: Художественная література, 1975. – 896 с.: ил.
6. Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) / Пер. с кит., вступ. ст., коммент. Л.С. Переломова. 2-е изд. М.: Ладомир, 1993. 392 с. (Памятники письменности Востока).
7. Краткая история Вьета (Вьет шы лыок). - М., 1980.
8. Ло Гуаньчжун. Троецарствие: В 2 т. – М., 1954. – Т. 1-2.
9. Люйши Чуньцю (Весны и осени господина Люя). / Пер. Г.А. Ткаченко. Сост. И.В. Ушакова. М.: Мысль, 2010. 525 с. (Философское наследие).
10. Сунь-цзы. Трактаты в военном искусстве / Сунь-цзы, У-цзы; пер. с кит., предисл. И коммент. Н.И. Конрада. М.: АСТ, Астрель. СПб.: Terra Fantastica, 2011. 606 с.

11. Сыма Цянь. Исторические записки. В 9 т. М.: Наука (Главная редакция восточной литературы), Восточная литература, 1972—2010. (Серия «Памятники письменности Востока». Вып. XXXII, 1—9).
12. Шицзин: Книга песен и гимнов / Пер. с кит. А. Штукина; Подгот. Текста и вступ. ст. Н. Федоренко; Коммент. А. Шуткина. М.: Художественная литература, 1987. 351 с.

Література

1. Алимов И.А., Ермаков М.Е., Мартынов А.С. Среднее государство. Введение в традиционную культуру Китая. – М., 1998.
2. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. — 1757 г. н. э.) / Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. Санкт-Петербург, 2009. – 248 с.
3. Бокщанин А.А., Непомнин О.Е., Степугина Т.В. История Китая: древность, средневековье, новое время / Алексей Анатольевич Бокщанин, Олег Ефимович Непомнин, Татьяна Васильевна Степугина. М.: Восточная литература, 2010. 599 с.: ил.
4. Боровкова Л.А. Царства «Западного края» во II – I веках до н.э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу»). М.: ИВ РАН, 2001. 368 с.
5. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 1995. Т.1: Предыстория, Шан-Инь, Западное Чжоу (до VIII в. до н.э.). 379 с.
6. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 2000. Т.2. Период Чуньцю (VIII-V вв. до н.э.). 623 с.
7. Васильев Л.С. Древний Китай. В 3-х т. / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Восточная литература РАН, 2006. Т.3. Период Чжаньго (V-III вв. до н.э.). 679 с.

8. Васильев Л.С. Проблема генезиса китайского государства (Формирование основ социальной структуры и политической организации) / Леонид Сергеевич Васильев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. 327 с.
9. Гулик Р. Сексуальная жизнь в Древнем Китае / Роберт ван Гулик. Пер. с англ. А.М. Кабанова. СПб.: Петербургское востоковедение, 2000. 400 с. (Orientalia).
10. Духовная культура Китая. Энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М.Л. Титаренко; Ин-т Дальнего Востока. М.: Восточная литература, 2008. [Т. 3:] Литература. Язык и письменность. 855 с.
11. Ежов В.В. Мифы древнего Китая / В.В. Ежов; предисл. и коммент. И.О. Родина. М.: Астрель, АСТ, 2004. 496 с.: ил. (Мифы народов мира).
12. Елисеефф В., Елисеефф Д. Цивилизация классического Китая. – Екатеринбург: У-фактория, 2007. – 640 с.
13. История Вьетнама. – М., 1983.
14. История Китая с древнейших времен до наших дней. / Отв. ред. Л.В. Симоновская, М.Ф. Юрьев. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1974. 535 с.
15. История Китая; Учебник / Под редакцией А.В. Меликсетова. 2-е изд., испр. и доп. М.: МГУ, «Высшая школа», 2002. 736 с.
16. История Кореи (Новое прочтение)/ Под ред.. В.А. Торкунова. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 430 с.
17. История Японии: В 2 т. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998 – Т. 1. – 659 с.
18. Каменарович И. Классический Китай / Иван Каменарович. Перевод с франц. Н.М. Забилоцкого. М.: Вече, 2006. 416 с.: ил. (Гиды цивилизаций).
19. Китайская мифология : энциклопедия / Сост. Кирилл Королев. М.: Эксмо, Мидгард, 2007. 412 с.

20. Китай и окрестности: мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина / Под ред. И.С. Смирнова; сост. Н.Р. Лидова. (Orientalia et Classical Труды Института восточных культур и античности; вып. 25.). М.: РГГУ, 2010. 635 с.
21. Китайская мифология: энциклопедия./ Сост.К. Королев. СПб.: Мидгард, 2007. 412 с., илл.
22. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к Новому времени. СПб.: Петербургское востоковедение, 2009. 432 с.
23. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. 346 с.
24. Кожин П.М. Китай и Центральная Азия до эпохи Чингисхана: проблемы палеокультурологии / Павел Михайлович Кожин. М.: ФОРУМ, 2011. 368 с.
25. Комиссаров С.А., Хачатурян О.А. Мавзолей императора Цинь Шихуанди: учеб. пособие / Сергей Александрович Комиссаров, Ольга Анатольевна Хачатурян. Под ред. К.В. Шмугурова. Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2010. 216 с.
26. Кравцова М.Е. Мировая художественная культура. История искусства Китая : Учебное пособие. СПб.: Лань, ТРИАДА, 2004. 960 с.
27. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 416 с.
28. Крадин Н.Н. Кочевые общества. Владивосток: Дальнаука, 1993. 240 с.
29. Крюгер Р. Китай. История страны. / Рейн Крюгер. Пер. Д. Воронина, Ю. Гольдберга; предисл. К.Королева. М.: Эксмо; СПб.: Мидгард, 2008. 545 с.: ил. (Биография Великих Стран).
30. Крюков М.В., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза / Михаил Васильевич Крюков, Михаил Викторович Софронов, Николай Николаевич Чебоксаров. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 343 с.
31. Крюков М.В., Переломов Л.С., Софронов М.В., Чебоксаров Н.Н. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. / М.В.Крюков, Л.С. Переломов,

- М.В. Софронов, Н.Н. Чебоксаров. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1983. 416 с.
32. Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос на пороге средних веков. / М.В.Крюков, В.В. Малявин, М.В. Софронов. М.: Наука. Восточная литература, 1979. 338 с.
33. Кузнецова-Фетисова М.Е. «Великий город Шан» (XIV – XI вв. до н.э.) и его значение в древней истории Китая / М.Е. Кузнецова-Фетисова. М.: Наука. Восточная литература, 2015. 190 с. ил.
34. Курбанов С.О. Лекции по истории Кореи: с древности до конца XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. – 626 с.
35. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 319 с.
36. Лёве М. Китай династии Хань. Быт, религия, культура / Майкл Лёве. Пер. с англ. С. Федорова. М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. 224 с.
37. Ловелл, Дж. Великая Китайская стена / Джулия Ловелл; пер. с англ. А Юрьева. - М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. - 442, [4] с.: 12л. ил.
38. Малявин В.В. Гибель древней империи. М., 1983.
39. Малявин В.В. Китайская цивилизация. / Владимир Вячеславович Малявин. М.: «ИПЦ Дизайн. Информация. Картография», ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. 632 с.: ил., карт.
40. Малявин В.В. Империя ученых / Владимир Вячеславович Малявин. М.: Европа, 2007. 384 с.
41. Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. - М.,1988.
42. Мещеряков А.Н. История древней Японии/ А.Н.Мещеряков. - М.: Наталис, 2010. – 544 с.
43. Никифоров В.Н. Очерк истории Китая: II тыс. до н.э. – начало XX ст. / Владимир Николаевич Никифоров. М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. 448 с.

44. Переломов Л.С. Империя Цинь – первое централизованное государство в Китае (221 – 202 гг. до н.э.). / Леонард Сергеевич Переломов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1962. 243 с.
45. Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая / Леонард Сергеевич Переломов. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1981. 334 с.
46. Познер П.В. История Вьетнама эпохи древности и раннего средневековья (до X в.н.э.). – М., 1994.
47. Усов В.Д. Евнухи в Китае. – М.: ИД Муравей, 2000. – 224 с.
48. Хайжуй Ли, Линъюй Фэн, Вэйминь Ши. Китай. Знакомство с древней культурой / Сост., пред. Н.Х. Ахметшина. - М.: Вече, 2007. - 208 с.